

„Én a magyar történettársadalomban, azt hiszem,
egy kicsit amolyan «kint is vagyok – bent is vagyok»
helyet foglalok el.”

Interjú Kontler Lászlóval

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán végzett történelem-angol szakon. Utána három évig az MTA ösztöndíjasaként dolgozott bölcsészdoktori diszertációján, egyúttal tanított kutatóhelyén, a Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Tanszéken. 1986-ban a British Council, 1989–1990-ben a Soros Alapítvány ösztöndíjával folytatott Angliában kutatásokat. 1987 és 1989 között az MTA Történettudományi Intézetében a *Danubian Historical Studies* szerkesztőségi titkára volt, ezzel párhuzamosan a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen tartott, főként kora újkori eszmetörténeti témájú kurzusokat. 1990–1991-ben a budapesti Európa Intézet kutatói ösztöndíjasa volt, majd 1991–1992-ben Fulbright vendégtanár a New Jersey-i Rutgers University magyar intézetében és történelem tanszékén. 1995-ben a Herzog August Bibliothek ösztöndíjasa Wolfenbüttelben, 1999-ben a Mellon Alapítvány ösztöndíjával az edinburgh-i Institute for Advanced Studies in the Humanities vendége, 2000-ben a DAAD ösztöndíjasaként Göttingenben kutatott. 1996 óta a történettudomány kandidátusa. 1992 óta rendszeresen tanít az ELTE-n. 1989-től részt vett a Közép-európai Egyetem Történelem Tanszékének beindítását előkészítő programokban, 1992 óta a tanszék oktatója, 1999 óta tanszékvezetőként. Fontosabb munkái: a bevezető tanulmányok John Locke: *Értekezés a polgári kormányzatról* (Budapest, Gondolat, 1986) és Edmund Burke: *Töprengések a francia forradalomról* (Budapest, Atlantisz, 1990) című műveiben; két önálló könyv: *Az állam rejtelmek. Brit konzervativizmus és a politika kora újkori nyelvei* (Budapest, Atlantisz, 1997) és *Millennium in Central Europe. A History of Hungary* (Budapest, Atlantisz, 1999); és a *Konzervativizmus. Szöveggyűjtemény 1593–1872* (Budapest, Osiris, 2000).

ML: Eszmetörténészként tartod számon magad. A hazai történész-társadalomban tudunk gazdaságtörténetről, politikatörténetről, társadalomtörténetről, hadtörténetről stb., de eszmetörténetről ritkábban hallani. Mi ez?

KL: Jeles eszmetörténészek is nehézségekkel küzdenek, hogy ha erre a kérdésre rövid és lényegre törő választ kell adniuk. A '90-es évek közepe óta létezik egy nemzetközi eszmetörténeti társaság és ennek egy *Intellectual News* című kis időszaki kiadványa, amelynek Donald Kelley jeles, kora újkori jogtörténettel, történeti gondolkodással, módszertannal és egyebekkel foglalkozó amerikai professzor az egyik szerkesztője. Amikor az *Intellectual News* első száma megjelent, Kelley és munkatársai amolyan programnyilatkozatot igyekeztek megfogalmazni, amiből az derül ki, hogy meglehetősen képlékeny, elmo-

sódó határokkal körülvelt területről van szó. Egyszer találkoztam valakivel, aki a foglalkozását firtató, kérdésre azt válaszolta, se nem mérnök, se nem közgazdász. „Akkor mérnök-közgazdász vagy” – mondtuk. Hasonlóképpen Kelley szerint az eszmetörténet nem filozófiatörténet, nem irodalomtörténet, nem tudománytörténet, nem művészettörténet, nem zenetörténet stb. Viszont vizsgálódásainak legitim tárgyai közé tartoznak mindezen területek „nagyjainak” megnyilatkozásai az őket körülvevő környezethez viszonyítva, az, ahogy ezekben térbeli és időbeli kontinuitás és diszkontinuitás mutatkozik. A formális, teoretikus gondolkodás és a nem közfogyasztásra szánt gondolatok, a kettő közötti kölcsönös hatásmechanizmusok, a szellemi klíma és kapcsolatrendszerek, de az érzelmvilág történetével is foglalkozik, mindazokkal a kifejezési formákkal, amelyekben ezek megnyilatkozhatnak, írott szövegektől kezdve akár zenei, képi reprezentáción keresztül sokféle forrás tükrében. Tehát *par excellence* interdiszciplináris területről van szó. Így elmondva persze végképp partialannak és főleg nagyképűnek tűnhet az önmeghatározás...

ML: Te magad is ilyen sokrétű forrásanyaggal dolgozol? És vannak az eszmetörténeten belül további módszertani elágazások?

KL: Az első kérdésre a válasz határozottan nem, legalábbis nem abban az értelemben, hogy otthonosan mozognék az említett részterületek döntő többségén. Az önmeghatározást tovább szűkítve, kora újkori, újabban leginkább felvilágosodás kori politikai eszmetörténettel foglalkozom, amihez persze szorosan hozzátartoznak a történelemmel és civilizációval kapcsolatos korabeli elméletek is. Egy-egy ilyen területen belül azonban ma már elengedhetetlennek tűnik a lehető legkülönbözőbb típusú források egységes rendszerben való elhelyezése. Amikor – angolszász terminológiával élve – a *history of ideas* (historicista előzmények után) a 20. század elején megszületett, a politikai gondolkodás történetét a nagy gondolkodók afféle transzhistorikus társalgásaként képzelték el, abból a megfontolásból kiindulva, hogy a politikatörténetnek és a politikumnak vannak bizonyos állandó nagy kérdései, melyeknek száma véges. Ilyenek az állam, a kormányzók és a kormányzottak viszonya, az igazságosság és így tovább. Ezekről a kérdésekről többé-kevésbé ugyancsak állandó fogalmi készletet mozgatva újra és újra megnyilatkoznak bizonyos nagy gondolkodók, akiknek a száma ugyancsak véges, és akik nyilvánvalóan attól nagy gondolkodók, hogy érdemi, innovatív mondanivalójuk volt mindezekről a kérdésekről. Válaszaikat tehát egymás mellé lehet tenni, és el lehet képzelni olyan vitákat, amelyeket ezekről mondjuk Platónnal folytat Hobbes, Hobbes-zal folytat Locke vagy Rousseau, és így tovább. Mondani sem kell, hogy a sémához hozzátartoznak olyan feltételezések, hogy konkrétan X „megelőlegezte” Y nézeteit, általánosságban pedig a politikai gondolkodás történetének egész folyama előjáték, bevezetés volt a modern politikai bölcsesség megszületéséhez (legyen az liberális, nemzeti, szocialista vagy bármi egyéb) – tehát legmagasabb színvonalán is a történelem visszafelé való olvasása, illetve a teleologikus ihletettség jellemezte.

ML: Arra következtetek, hogy te minderről másképpen gondolkodsz.

KL: Igen, azzal a megszorítással, hogy mindig lelkes olvasója voltam George Sabine vagy John Plamenatz ilyen típusú műveinek, s a mai napig a legjobb bevezetők közé sorolom őket. Az is hozzátartozik az igazsághoz, hogy az eszmetörténethez a történettudomány felől érkező tudósok, ha egyáltalán érdeklődtek a terület iránt (s ez fontos megszorítás!), mindig szkeptikusabbak voltak, és a mai kontextualista *intellectual history*-hoz hasonló alapelveket az 1920-as, '30-as években megfogalmazott például az Annales-körhöz tartozó Lucien Febvre is. A francia történetírás azonban e téren inkább az antropologikus kultúrtörténet, a mentalitástörténet, illetve az eszmék „társadalomtörténete”, azaz terjedése, tömeges befogadása felé fordult, s az utóbbi három-négy évtized legnagyobb feltűnést keltő eszmetörténeti műhelyeit Cambridge-dzsel és Bielefelddel azonosítják. A „nyelvi kontextu-alizmus” (*linguistic contextualism*) és a „fogalomtörténet” (*Begriffsgeschichte*) egyaránt azt igyekszik sugallni, hogy sokkal nagyobb figyelmet kell fordítani a különféle szellemi megnyilatkozások környezetére, kontextusára, arra tehát, hogy a nagy gondolkodók nem feltétlenül az elődökkel, a többi nagy gondolkodóval óhajtanak párbeszédet folytatni, hanem azokkal a kis gondolkodókkal, akik az őket körülvevő normál gondolkodás szintjét képviselik.

ML: Tehát magyarul egy ilyen módszer alkalmazása talán jóval sokrétűbb és tágabb környezetismeretet feltételez.

KL: Igazságtalan volna azt állítani, hogy a régi *history of ideas* képviselői nem igyekeztek felmérni az egyes gondolkodókat körülvevő terepet. És vannak a kontextuális megközelítésnek más típusú változatai is, például olyanok, amilyenek a gyakran egyáltalán nem lebecsülendő marxista teljesítmények, amelyek az osztály- vagy státuszhelyzetből, az adott társadalmi-gazdasági környezetből (melyet persze „alpnak” neveznek) igyekeznek következtetéseket levonni egyes szellemi megnyilatkozások lényegére nézve. Ami igazán új a cambridge-i és bielefeldi iskolákban, melyek nem szívesen tartják magukat számon, mint „iskolát” – az egyiket Quentin Skinner, John Pocock, Richard Tuck, John Dunn nevével, a másikat Reinhardt Koselleck, Werner Conze és Otto Brunner nevével lehet fémjelezni –, az a nagyon erőteljes figyelem a nyelvi megnyilatkozás iránt. Egyebek mellett abból indulnak ki, hogy a rendelkezésre álló fogalmi háló nagyon nagymértékben meghatározza az egyáltalán elmondható dolgok körét és szintjét, s minden gondolkodó a számára hozzáférhető anyagból, panelekből merít valamiképpen. Éppen attól válik valaki innovatív, tehát nagy gondolkodóvá, hogy az adott korszakban rendelkezésre álló fogalomkészletet újító módon használja. Ezért is vannak problémák az újító gondolkodók megértésével, ezért fordulnak elő olyan furcsa esetek, amilyen Machiavelli diabolizálása: a régi fogalomkészletet mehökkentően új tartalommal megtöltve használja, az átlagolvasó számára nehezen értelmezhetően, mások számára túlságosan is jól érthetően, ami más-más okból, de mindkét olvasótípust felbőszíti. Tehát arról van szó, amit egy megint csak

más háttérből származó amerikai tudós, Leo Strauss úgy fogalmazott meg, hogy az előtt, vagy a helyett, hogy a múlt gondolkodóit megpróbálnánk önmaguknál jobban érteni és értelmezni, először próbáljuk meg úgy érteni őket, ahogy ők értették saját magukat. Strauss úgy gondolta, hogy a klasszikusok ún. szoros olvasata ehhez megfelelő segédeszközöket nyújt. A cambridge-ieket például az különbözteti meg, hogy a nagy szövegeket folyamatosan melléje teszik a „kis gondolkodók” szövegeinek. Ezen belül is léteznek eltérő törekvések és indíttatások. Erőteljesen meghatározza például a cambridge-iek közül John Pocock munkáját Thomas Kuhnnak a tudományos forradalmakról és a paradigmákról szóló elmélete – érthetően, hiszen Pocock a leginkább a normál politikai beszéd szintén igyekszik vizsgálni, politikai „nyelveket”, „diskurzusokat” azonosít. Skinner, aki sokkal inkább egyfajta metodológiai individualista, tehát sokkal jobban érdekli az, hogy a nagy gondolkodókat hogyan lehetne újrafogalmazni, inkább Austintól, Wittgensteintől és a beszédaktus-elméletekből merít. Úgy gondolja, hogy ahhoz, hogy megértsük a nagy gondolkodót, úgy kell elképzelnünk a szöveget, mint cselekedetet, és a tett mögött meghúzódó szándékot kell először rekonstruálnunk. Ebben szerepet játszik az az egybeesés, hogy az angolban a *meaning* jelenthet "jelentést" is, a "szöveg jelentését", de a szöveget alkotó szerző szándékát is. S a kétféle *meaning* között Skinner összefüggést tételez fel és állapít meg. Koselleckék „történeti és politikai fogalomtörténeti szótárában” viszont a szellemóriások végképp egy olyan (korabeli elmélet munkák, jogtörténeti források, pamfletek, újságcikkek, tankönyvek, levelezési anyag stb. elemzéséből kibontakozó) összefüggésrendszerbe ágyazódnak, amelynek feladata annak bemutatása, hogy a premodern politikai szókincs hogyan vált alkalmassá – illetve meddig és milyen mértékben maradt alkalmatlan – a modernitás viszonyainak leírására. A sort lehetne folytatni. Az említetteket számos, sokszor megalapozott kritika érte. De azt például megmutatták, hogy a 19. század előtti politikai és társadalmi gondolkodás történetét nem lehet a modern ideológiák előtörténeteként kezelni, sőt hogy a liberális-konzervatív stb. címkézés, skatulyázás szokása helyett az ideológiák korára vonatkozóan is érdemes inkább probléma-orientált kérdéseket feltenni. Más szóval, és a történész diszciplína számára általánosabb érvennyel: az ilyen módon művelt eszmetörténet jelentősen hozzájárulhat a mereven korszakhatárokból gondolkodó szemlélet – szerintem kívánatos – átforgalmazásához. Végül: a „kis gondolkodók” és a diszkontinuitásoktól tarkított, fragmentált eszmetörténeti hagyomány közép-pontba állításának relevanciáját aligha kell hangsúlyozni egy olyan ország történetében, mint a miénk – függetlenül attól, hogy én a mai napig nem magyar forrásanyaggal dolgozom.

ML: Miért?

KL: Bármely módszertanilag kecsegtető megközelítésmód szabályait érdemes, sőt szerintem nélkülözhetetlen úgy elsajátítani, hogy az ember kezdetben a kidolgozóival kompatibilis forráscsoportot tanulmányoz. Én is így tettem, aztán – egyelőre – „úgy maradtam”.

bár az utóbbi időben Angliától és Skóciától a német „szűrőn” keresztül lassan közelíttek Közép-Európához. Egyszer talán megérkezem.

ML: És hogyan lesz valakiből Magyarországon eszmetörténész?

KL: Hát ez talán érdekes történet. Úgy kezdődött, hogy „már apró gyerekkoromban” a történelem érdekelt, bár ennek családi hagyományai nem voltak. Középiszolás koromban, a '70-es évek közepén tulajdonképpen úgy gondoltam, hogy az alap-felépítmény viszony elfogadható megközelítése a történelemnek, például tényleg úgy lehet, hogy az embert a létalapjával kapcsolatos sérelmek vagy kedvezések készítetik a leginkább cselekvésre. Írtam is iskolai meg egyéb pályaműveket ebben a szellemben. Ugyanakkor volt bennem némi ambivalencia, hiszen nem feltétlenül attraktív az embernek önmagáról alkotott olyan képe, mely szerint tudatunkat az határozza meg, amit megesszünk vagy nem eszünk meg. Másrészt pedig kezdtem úgy gondolni, teljesen ad hoc módon, egyelőre mindenféle tanári inspiráció nélkül, hogy amennyiben társadalomtörténetet akarunk írni, akkor ehhez erőteljesen hozzátartozik a társadalomról való reflexió története. Ekkortájt olvastam például Machiavellit, s ennek kapcsán fogalmazódott meg bennem, hogy a társadalom története nagyban intézmények története, és annak a története, ahogy az intézményekről gondolkodnak. Már később jutottam arra az egyébként egyáltalán nem eredeti következtetésre, hogy mindehhez vajmi kevés köze van az olyan átfogó kategóriáknak, mint „reneszánsz”, „reformáció”, vagy „állam”, „társadalom”, amelyek meghatározzák a történelemformáló erőkről alkotott közkeletű képet, de alig segítenek hozzá a gondolkodók (nagyok vagy kicsik) megértéséhez.

ML: Tehát neked ez volt a kamaszkori lázadásod?

KL: Nem volt ez lázadás, egyáltalán nem voltam soha lázadó alkat, és soha nem próbáltam meg sem a magam, sem a külvilág számára olyan színben feltűnni, mint akinek az eszmetörténet, a politikai eszmetörténet iránti érdeklődése valamiféle ideológiailag kritikus attitűdöt tükrözne. Ettől függetlenül valóban régtől fogva úgy gondoltam, hogy az intézmények többek közt attól is intézmények és attól is működnek úgy, ahogy, hogy az emberek bizonyos módon gondolkodnak róluk. Más megközelítésben nem feltétlenül az intézmények objektív működése és felépítése az, ami iránt kizárólag érdeklődnie kell a történésznek, mert az objektív működést magát is meghatározza az, ahogy az emberek gondolkodnak róluk - ily módon az objektivitás pusztá fogalma is megkérdőjeleződhet, illetve egészen más értelmet nyerhet. Aztán már az egyetemen találkoztam olyan tanárokkal, akik megerősítettek abban, hogy bizony a társadalomtörténet többek között, mégpedig nagymértékben a társadalomról való gondolkodás, reflexió története. H. Balázs Éva volt az egyik ilyen tanár, aki ugyan inkább a saját háttérénel, indítatásánál fogva franciás mentalitástörténetet (és persze sok minden egyebet) művel, de az ő munkájának ez az oldala volt az, amibe én bele tudtam kapaszkodni – amellet persze, hogy mint önzetlen

tanár és szuverén tudós egyéniség általában véve is a legerősebb hatást gyakorolta rám akkor, amikor ez talán a leginkább számít.

ML: Volt neki abban valami szerepe, hogy te az angol vonalra léptél rá?

KL: Annyi, hogy az ő szemináriumában mindig úgy volt, hogy ha valakinek volt valamilyen szakpárosítása, nekem történetesen a történelem–angol, akkor ezt igyekezett, teljesen méltán, hasznosítani és az illető a „megfelelő” irányba terelni. Én nem voltam meggyőződve arról, hogy engem az angol történelem, mint angol történelem önmagáért érdekelne, de Éva néni – ahogy valamennyien hívtuk, mint ahogy ő is fiamnak szólított bennünket, azonnal egyfajta bensőséges tanár–diák viszonyt létesítve ezzel – úgy gondolta, hogy ennél mi sem magától értetődőbb, és angol szakirodalmat, angol forrásokat adott a kezembe, illetve ilyenekre hívta fel a figyelmemet. Én kezdetben úgy gondoltam, hogy Machiavellivel szeretnék foglalkozni, aztán Hobbes érdekelt, így jutottam el Skinner és Pocock írásaihoz. Végül H. Balázs Éva inspirációjára, vagy talán inkább jóváhagyásával – hagyott a saját fejem után menni - elkezdtem foglalkozni a dicsőséges forradalom politikaelméletével. Ez Locke-hoz és a vele kapcsolatos, akkorra már félig-meddig klasszikus interpretációkhoz vezetett. Nagyon különös, hogy ezek a szövegek a cambridge-iektől szép számban hozzáférhetőek voltak a budapesti közönyvtárakban, viszont az egyetemen nem volt senki, aki felhívta volna rájuk a figyelmet. Sokkal később értesültem például Bence Györgytől arról, hogy a '60-as évek második felében Márkus Györgynek már volt egy olyan szemináriuma az egyetemen, ahol igen nagy elismeréssel mutatta be a hallgatóknak Peter Laslett 1960-as kiadását Locke *Két értekezés a polgári kormányzatról* című művéből, amely kisebbfajta metodológiai forradalom volt. A '80-as évek elején persze Márkus már rég nem volt Magyarországon, tanítványait is gondosan távol tartották a Bölcsészkartól. Annál örvedetesebb volt az, és ez a magyar könyvtárosok jó érzékét dicséri, hogy az ilyen típusú szakirodalom tulajdonképpen elég rendszeresen hozzáférhető volt Budapesten, így elindulhatott ezen a vonalon az, aki el akart indulni. Természetesen ahhoz, hogy valaki igazán nemzetközi eszmetörténeti témákkal foglalkozni tudjon, ahhoz olyan szerencsésnek kellett lennie, hogy bizonyos időt rendszeresen külföldön eltölthesen.

ML: Sokszor felmerül, hogy az eszmetörténészek kényelmes helyzetben vannak, hiszen nincsen másra szükségük, csak egy jól működő nemzetközi könyvtárközi kölcsönzési szolgálatra, gyakorlatilag az eszmetörténészeknek nincs szükségük arra, hogy levéltárba járjanak. Erről te mit gondolsz?

KL: Azt, hogy nem egészen így van. Igaz, az eszmetörténet „törzsanyaga” túlnyomórészt valóban hozzáférhető modern kritikai kiadásokban, sőt fordításokban. De az iméntiekből talán kiderült, hogy a törzsanyag mellett, éppen a korszerű interpretáció kedvéért nagyon is fontos szerepe van a „kiegészítő anyagnak”: a teljes nyelvi és szellemi kontextus

rekonstruálásához elengedhetetlen a klasszikusok hordalékaként kezelt saját szövegeiknek és a holdudvárnak, az önmaguk érdemén ritkán tanulmányozott szerzők régi kiadású vagy kiadatlan szövegeinek a vizsgálata. Másrészt az eszmetörténetben pontosan úgy van, hogy a történettudomány bármely más területén. Keveseknek adatik meg mondjuk egy Menocchio vagy a neuchateli Société typographique anyagainak felfedezése: az ilyesmi érzékenység és előképzettség, szerencsés kéz és elhivatottság ritka találkozásának eredménye. De szakmánk nemcsak a felfedezés, hanem egyúttal a revidálás mestersége. Nincs az a forrás, amiről ne lehetne újat mondani, és a történészek – eszmetörténészek és más történészek – nagyon gyakran úgy mondanak „újat”, hogy többé és kevésbé ismert, feltárt forrásokhoz térnek vissza és a korábitól eltérő összefüggésrendszerben helyezik el őket.

ML: Ezek szerint te viszonylag korán eljutottál nagy-britanniai kutatóhelyekre és levéltárakba?

KL: Így igaz, viszonylagos rendszerességgel sikerült ez a '80-as évek eleje óta. Az egyetemi évek alatt egy hónapot tölthettem el Exeterben (akkoriban ennyi sem volt magától értetődő), és mindjárt a diploma után egy hónapot a németországi Wolfenbüttelben, ahol a könyvtár valóságos paradicsom a kora újkor (és nem csak a német anyag) iránt érdeklődők számára. Mire az első komolyabb, féléves angliai tanulmányútra sor került, már túl voltam egy igen megtisztelő feladat elvégzésén, ez a Locke „második értekezés”-ének magyar kiadásához írt bevezető tanulmány volt, sőt gyakorlatilag túl voltam a brit konzervativizmus (jelesül Edmund Burke) és a kora újkori politikai „nyelvek” viszonyát vizsgáló disszertációm első változatának megírásán is. Burke magyar fordítását akkor még csak terveztem, úgyhogy kutatni akkor már mást kutattam, John Toland és más 18. század eleji republikánusok érdekelték. És persze nemcsak a British Library, a Bodleian Library és egyéb szentélyek mélyén merültem el, az út az élő klasszikusok – Dunn, Skinner, Tuck – megismerését is jelentette. De ugyanilyen fontos volt az akkor más hosszabb ideje Cambridge-ben élő és a „csoporthoz” kapcsolódó egykori H. Balázs-tanítvánnyal, Hont István-nal, és a londoni magyar történésszel, Péter Lászlóval való találkozás. Mindketten a „cambridge-iekre” is általában jellemző szkeptikus, pragmatikus, forrástisztelő attitűd és a hallatlan elméleti felkészültség és invenció jeles példáit képviselik számomra.

ML: Pontosan mikor volt ez?

KL: 1986-ban. Pocockkal a következő évben, a budapesti nemzetközi felvilágosodás-kongresszuson ismerkedtem meg. Különösen az utóbbi három azóta is megtisztelő figyelemmel reagál munkámra. Az első angliai hosszabb tartózkodásnak volt egy érdekes tapasztalata, az, hogy mennyire más megvilágításba kerülhetnek különböző eszmetörténeti szövegek, így Locke, attól függően, hogy a tanulmányozónak mi a hátere. A '80-as évek közepén itthon fontos volt, hogy egy állam kiadónál, a Gondolatnál megjelenhettek

bizonyos eszmék a kormányzók felelősségéről a kormányzottak iránt, arról, hogy amennyiben a kormányzottak bizalma a kormányzóban megrendül, vagy nem áll fenn a továbbiakban, akkor a kormányzat ab ovo felbomlottnak tekinthető. Zárójelben itt megjegyzém, hogy a kiváló fordítást Endreffy Zoltán készítette és Kis János lektorálta, úgyhogy a bevezető megírásával igen finom társaságba kerültem – örömmel, bár akaratlanul, mert nem volt semmiféle ellenzéki kapcsolódásom. (A Gondolatnál akartak valamilyen oknál fogva „fiatal történészt” megbízni a tanulmánnyal, Klaniczay Gábor javasolta – nem mint ellenzéki, hanem mint fiatal oktató azon a tanszéken, ahol én ösztöndíjas voltam –, hogy keressenek meg.) Az *Értekezés a polgári kormányzatról* kiadásának a kései kádárizmus Magyarországon mégis talán inkább intellektuális, mint politikai szempontból volt jelentősége.

ML: De feltételezem, hogy a korabeli olvasat nem igazán esett egybe ezzel az általad a korábbiakban vázolt kontextuális olvasattal.

KL: Nem, és ebből a szempontból volt egy egész érdekes kis epizódja is a történetnek. Én ezt a bevezető tanulmányt kifejezetten „cambridge-i típusú” írássá igyekeztem formálni. Ehhez képest volt egy rendkívül művelt szerkesztő a Gondolat kiadónál, akivel jókat beszélgettünk, de némi meghökkenéssel az arcán mondta nekem az első szövegváltozatot olvasva: *"Téged a marxizmus nem nagyon érintett meg, Laci."* Felvéve az iménti fonalat, tehát a háttérből adódó eltérő megvilágítást, Cambridge-ben találkoztam '86-ban a már említett Peter Laslettnél egy lengyel fiatalemberrel, aki ott írt nála éppen doktori disszertációt, és kiderült róla, hogy ő Locke lengyel fordítója. Az a fordítás a szükségállapot idején született, a fordító nem volt más, mint a Szolidaritás környezetében dolgozó védőügyvédek egyike, aki hatalmas elánnal, lelkesedéssel és meggyőződéssel kezdte el nekem fejtegetni, hogy az ő részéről a *Két értekezés* lefordítása kifejezetten, direkt módon politikai tett, hiszen a lengyel társadalom is tulajdonképpen a kormányzat felbomlásának állapotába került kormányzóival, hiszen a bizalom felbomlása Locke perspektívájából automatikusan a legitimitás széthullását eredményezi, forradalom sem kell hozzá. Magától megsemmisül a kormányzat autoritása, miközben persze a közösség megőrzi a politikai cselekvésben való együttműködés képességét.

ML: A lengyel szerző, úgy tűnik, közvetlen kapcsolatot talált kora újkori angol eszmetörténeti érdeklődése és a lengyel történelem között. Nálad ez kevésbé feltűnő, újabban mégis Kontler László olvasatában lehet megismernedni Magyarország történetével angolul, sőt már létezik egy cseh kiadás, és talán hamarosan orosz és román is.

KL: Ez újabb különös történet. Én a magyar történésztársadalomban azt hiszem, egy kicsit amolyan "kint is vagyok – bent is vagyok" helyet foglalok el. Egyrészt azzal, hogy amikor az iméntiekben definiált eszmetörténet iránt kezdtem el érdeklődni, akkor ezzel tényleg kissé csodabogárnak számítottam. Volt olyan főnököm, aki valamikor azt mondta

nekem, hogy *"Laci, nagyon érdekesek ezek a te angol politikai gondolkodás történetével foglalkozó dolgaid, de hát valami komoly dologgal is kellene már foglalkoznod."* Remélem, hogy azért a dolog – nem az én munkám, hanem az irányzat – komolyságával kapcsolatban azóta más véleményen van a hazai történész szakma. Nagyon fontos dolgok történnek ez ügyben. Disszertációk és monográfiák születnek. Bence György, illetve egy általa koordinált program azóta például többször nekifutott egy olyan típusú fogalomtörténeti szótár összeállításának, amelyet a bielefeldiek csinálnak. Az utóbbi néhány hónapban így újraindult egy olyan előadássorozat, amely a magyar történelem forrásanyagán próbál hasonló munkát elvégezni. Nagyon fontos eredményeket lehet ettől várni, például azt, hogy sokkal lazábbá, sokkal rugalmasabbá válik a történeti korszakhatárokkal kapcsolatos, egészen a legutóbbi időig igen merev attitűd. Megmutatják például az ilyen stúdiók azt, hogy 1789, vagy 1848 nem jelent drámai törést a fogalomhasználatban, a politikai beszédmódban. Ugyanezt most már például az 1917 előtti és utáni Oroszországra is szokás alkalmazni, és az eszmetörténet rendkívül termékeny terület, ahol ezek az átfedések, a kontinuitások és persze a diszkontinuitások bemutatathatók. Tehát szerencsére nagyon sokan tájékozódnak hasonló irányban. Ettől függetlenül, azért, mert magyar történeti anyaggal én primer kutatást minimális mértékben végeztem, és azért, mert maga az eszmetörténet sokáig csodabogárságnak számított, mondom, félig-meddig kívülálló vagyok. Visszakanyarodva az aktuális kérdéshez, az eszmetörténet viszont olyan terület, ami – azt hiszem, remélem – különösen fogékonyra teszi az embert a különböző kulturális és geográfiai határokon keresztül közlekedésre. Ez nemcsak befelé működik így, mostanában az eszmetörténet részemről recepciótörténetet jelent, az utóbbi időben William Robertson 18. századi skót történész és Edmund Burke németországi befogadásával foglalkozom, azzal tehát, hogy bizonyos terminusok, és a körük szerveződő gondolatok hogyan jelennek meg, amikor átkerülnek egy más nyelvi környezetbe, egykorú fordítások, recenziók, levelezési anyag stb. tükrében.

ML: Ez a már említett *meaning* kifejezéssel jól példázható?

KL: Hogyne. Ugyanennek pedig van egy másik oldala is, az, hogy a hazai történelem milyen színben tűnik, vagy tűnhet fel külföldi közönségnek. Ezzel kapcsolatban meg kell említenem egy másik régi tanáromat, aki sajnos már nincs közöttünk, Hanák Pétert, aki akkor tért vissza hosszú száműzetés után a pesti bölcsészkarra és indította el a Művelődéstörténeti Tanszéket, amikor én azt hiszem, harmadéves egyetemista voltam. Rendkívül lelkes látogatója voltam kurzusainak, és jóllehet csak szemináriumi dolgozatok erejéig kirándultam a századelei Bécsbe és Budapestre, munkakapcsolatban maradtunk, és maga mellé vett akkor, amikor a 80-as évek közepétől elkezdtek Budapestre járni különböző tengerentúli diákcsoportok *„Tölts el egy szemesztert Budapesten!”* felkiáltással szervezett programok keretében. Ezekben mindig volt egy, *„a magyar és közép-európai történelem alapvonalai”* típusú kurzus, és Hanák Péter mellett, majd őt felváltva amolyan melléküzemág gyanánt nagyon sokáig csináltam a *„zanzásított magyar történelem”* műfaját.

Hanáktól tanultam tulajdonképpen elég nagy részben azt a technikát, hogyan lehet megfoghatóvá, érthetővé, értelmezhetővé tenni a kárpát-medencei történelmet olyanok számára, akiknek ez pontosan ugyanolyan távoli, mint ha az átlag magyar diákot megkérdezzük Indiana, vagy Colorado, vagy Texas történetének jelentős eseményeiről. Azt is megtanultam és máig nagyon fontosnak tartom, hogy pontosan ilyen kontextusban kell a magyar történelmet felfognunk, tehát némi visszafogottsággal és önkontrollal, sőt önironiával, ha „fogyaszthatóan” próbáljuk meg „eladni”. Elég sokszor elhangzik az a sirám, hogy itt vannak ezek az amerikaiak, fogalmuk sincs, hogy egyáltalán hol van Magyarország, micsoda dolog ez, hiszen Európa a globális kultúra egyik bölcsője, Magyarország annak része, ha nem éppen a bokréta Isten kalapján. Az önkontroll nem ellentétes a méltósággal. Ellenkezőleg, éppen a pátoz kelt szánalmat és tesz nevetségessé. Tehát igyekeztem a magyar történelmet már akkor úgy előadni az amerikai diákoknak, hogy ne süssön belőle az a fajta attitűd, ami mondjuk az „*ez a sokat szenvedett kis ország Európa közepén, és mégis már ezer éve itt áll és mi mindent vitt véghez*” szólásokban tükröződik. Valóban ezer éve áll, szenvedett és teljesített, de ha csak a Kárpátok fölé emeljük a horizontot és megkérdezzük, hogy kik nem mondhatják mindezt el magukról, máris erősen problematikusvá válik a nemzeti múlt dicsőséggel vagy éppen a sorscsapásokkal tetszelgő szemlélete. Természetes, hogy múltunkhoz érzelmi alapon (is) viszonyuljunk. De ha van a történetírásnak „haszna”, az a hagyományok mérlegelő feldolgozása, amihez a szakmai tudáson kívül reflexív hozzáállás, felelősség, és még nyilván sok minden más szükséges. Ironia és empátia igenis megfér egymással. Ebben a meggyőződésemben csak megerősítenek a munkahelyemen, a Közép-európai Egyetemen szerzett tapasztalataim: a diákok igazi patrióták, de nyitottságukat „a másiktól” való tájékozottsággal igyekeznek elmélyíteni, kitörni a nemzeti historiográfiai hagyományok korlátai közül. A szakmán belül persze ez a párosítás egyébként is gyakori, inkább a történeti közgondolkodásban aggasztóan ritka.

ML: Itt a korábban általam említett kívülállóságnak egy közvetlen hasznát tapasztaltad meg...

KL: Talán igen. Valami olyasfajta viszonyulásra volna szükség a hazai történelemhez, mint amit Adam Smith ír *Az erkölcsi érzelmek elméletéről* szóló művében, az, hogy akkor válunk igazán morális lényekké, ha önmagunkat pártatlan szemlélőként próbáljuk megítélni – mintegy önmagunkon kívül helyezkedve, arra a tapasztalatra hagyatkozva, amelyet mások nagyon is kritikus megítélése során felhalmozunk. Amikor arra vetemedtem, hogy könyvet írjak Magyarország történetéről a vértesszőlősi embertől Orbán Viktorig, valami ilyesféle indíttatás vezetett. Nem egészen önszántamból tettem, itt is van egy furcsa kapcsolat a másik, eszmetörténeti énem meg a Magyarország története szerzője között. Úgy merült fel egyáltalán az ötlet, hogy én Magyarország-történetet írjak angolul, hogy az Atlantisz kiadó felkért erre. Az Atlantisznál „alapító tagként” éveken át egyebek között olyan klasszikus szövegek magyar fordításait szerkesztettem, amelyeknek szerzői saját kutatásaim tárgyát képezik, és a cambridge-i történészek közül is néhányat. Amikor

kiderült, hogy Magyarország 1999-ben a Frankfurti Könyvvásár „fő témája” lesz, és a kiadó valamivel ki akart rúkkolni, Miklós Tamás, a kiadó vezetője azt mondta nekem: „Laci, te ezt éveken keresztül csináltad Magyarországon és Amerikában is” – valóban egy évet eltöltöttem 1991-92-ben a New Jersey-i Rutgers University-n akkor, amikor az ottani Magyar Intézet születőfélben volt, és felvilágosodás-kori politikai eszmetörténet mellett magyar és kelet-közép-európai történelmet is tanítottam –, „írd meg, ott vannak a handoutjaid, legalább kétszáz oldal”, mire én: „hát tényleg, ott vannak, úgy gondolod, néhány jelzős szerkezetet, bonyolultabb mondatszerkezetet beleírva voltaképpen meg is van a könyv?”

ML: Ennek a néhány jelzős szerkezetnek a beleírása mennyi ideig tartott?

KL: Nem nagyon sokáig, körülbelül egy évig, jóllehet a jelzős szerkezeteken kívül egyebekre is szükség volt. Többet telt, amíg rászántam magam, és felmértem, hogy mi az, ami mellett alternatívát kellene vagy tudnék ajánlani, tehát milyenek a hozzáférhető angol nyelvű, illetve egyáltalán idegen nyelvű ország-történetek. Míhez nyúlhat a művelt átlagolvasó, vagy akár a régió történetében járatlan szaktörténész, aki ugyancsak átfogó áttekintést szeretne kapni? A létező ilyenek egy része már nem volt piacon, a többi két csoportba osztható. Az egyikben szabályját lóháton lengető kuruc vitéz látható a borítón, és az első és a hátsó borító között található szöveg is ennek megfelelő tartalmi jegyeket visel magán. Azt gondoltam, hogy érdemes lenne ennek valamiféle ellenpólusát kínálni. Ezenkívül voltak olyan sokszerzős kötetek, amelyek egyrészt rendkívül jeles szerzők tollából származtak, tehát megfontolásra készítettek, másrészt viszont inkább többé, néha kevésbé remekül megírt, de nagyon tartalmas tanulmányok együtteseinek voltak ezek a könyvek, amelyek nem álltak össze történetté. Ez persze általában a sokszerzős kötetek erős kockázata. Úgy gondoltam, nagyon fontos, hogy legyen egy nagyjából egységes rendező elvek szerint összeálló narratíva. Emellett fontos az is, hogy az olvasónak meglegyen az, amit a pszichológusok aha-élménynek neveznek, tehát kézen kell fogni és valahogy az ismerttől az ismeretlen felé elvezetni őket. Én azt csináltam, hogy minden nagyobb szerkezeti egység elején van egy áttekintés Nagy Károlytól az Európai Unióig az európai fejlődés főbb mozzanatairól és arról, hogy ehhez hogyan viszonyul Közép-Európa, benne Magyarországgal. Remélem, sikerült.

ML: Milyen volt a fogadtatása ennek a kötetnek?

KL: Hazai fogadtatásról nem nagyon beszélhetünk. Személyesen több kolléga elismerően szólt róla, de recenzió, ismertetés magyarul nem jelent meg a kötetéről sem a sajtóban, sem a szakmai nyilvánosságban. Egyetlenegy reflexió volt a magyar nyelvű sajtóban, nagyjából két évvel a megjelenése után, nem az angol eredetiről, hanem az időközben, iszonyú sok hibával tarkított cseh kiadásról – és főleg a hibákról, torzításokról szólt, melyeket az írás szerzője részben nekem rótt fel. Az angol nyelvű reflexiók ugyanakkor elég meg-

nyugtatóak, ennek nyomán készül a könyv újabb kiadása a Palgrave (azelőtt MacMillan) kiadónál. Ez valóban lehetőséget nyújt majd arra, hogy eljusson nyugati „célközönséghez”, az Atlantisz már csak méreteinél fogva sem tud megjelenni a nemzetközi terjesztői hálózatban.

ML: És mi következik ezek után?

KL: Ha a terveimről kérdezel, nos, két éve vagyok a CEU-n tanszékvezető. Az elkövetkezőkben szeretném folytatni a Hanák Péter és közvetlen elődöm, Alfred Rieber által megkezdett munkát, megőrizni és fokozni az ő idejükben szerzett elismerést, a tanszék nemzetközi és hazai „beágyazottságát”. A CEU és az ottani történelem tanszék számomra ugyancsak nagy kaland, lehetőség, most már tíz éves szakmai és érzelmi kötődés és – megint csak részben a tematikai kívülállás miatt – folyamatos kihívás és tanulás. Szeretném, ha a jövőben hangsúlyosabban jelen volnának a tanszék munkájában olyan irányzatok, amelyekben igazán izgalmas, innovatív munka folyik nemzetközileg – ember és természeti környezet, tudomány, medicina története, népességmozgások története, a szegénység, a marginalizálódás, az egalitári-anizmus története stb. –, és amelyek egyúttal tovább mélyíthetnék a jelenleg is domináns komparatív dimenziót (a program és a fokozat neve „Közép-, Kelet- és Délkelet-Európa összehasonlító története”), a módszertani és elméleti igényességet és sokszínűséget. Ez egyúttal a szintén meglévő interdiszciplinaritás fokozását jelenti, és azt, hogy a tanszék legyen látható és élenjáró műhelye a történelem, mint „releváns tudás” művelésének. Mindezt úgy, hogy lehetőleg szorosabbra fonódjanak a tanszék és a történettudomány hazai intézményei közötti formális és informális szálak.

ML: Hát az eszmetörténet?

KL: A CEU-n is van néhány igen tehetséges és felkészült doktori hallgató, akik a régióból származó forrásanyag tükrében mérik fel, hogy a beszélgetés első részében röviden ismertetett módszertani irányok mennyiben termékenyíthetik meg történetírásunkat. Jövő márciusra készítek elő a CEU regionális hálózatára támaszkodva egy olyan egyhetes kollokviumot, amelynek során jó egy tucatnyi, a témában dolgozó kelet-, közép- és délkelet-európai kutató jönne Budapestre és cserélné ki tapasztalatait a modern politikai diskurzus történetének helyi oktatásáról és kutatásáról, külső konzulensként az oxfordi John Robertson csatlakozik hozzánk. Ami saját kutatásomat és a publikálást illeti, a '90-es évek közepétől (főleg még a tanszék átvétele előtt...) többször időztem hosszabban-rövidebben Skóciában és Németországban. Ahogy Edinburgh és Göttingen a 18. században szimbolikus párhuzamban álltak, a szellem fellegváraiként politikai és gazdasági peremzónákban, úgy ma fontos, kölcsönösen kiegészítő szerepet játszanak a felvilágosodás-kor kutatásának megújításában: elég Nicholas Phillipson és a szociabilitás kultúrájával, illetve Rudolf Vierhaus és Hans Erich Bödeker nevét és a politizálódás, a politikai nyilvánosság stb. problémájával kapcsolatos kutatási irányokat említeni. Amikor a brit konzervativizmussal

kapcsolatos monográfiám, majd a konzervatívizmus-szöveggyűjtemény megjelent, már egy ideje Burke németországi recepciója foglalkoztatott. Ez sokszor feldolgozott téma, de egyvalami úgy vélem, máig nem kapott megfelelő figyelmet a szakirodalomban. Burke korabeli német követői alig vesznek tudomást arról, hogy amikor a brit rendszert mint követendő példát ajánlja (s a példakövetés elmulasztása miatt kárhoztatja a francia forradalmárokat), ezt nem azért teszi, mert másnak, jobbnak tartja azt a kontinensnél, hanem éppen azért, mert úgy véli, a társadalom és a politikum „mélyszerkezete” itt is, ott is azonos, tehát a briteknél csupán mindenki számára lehetséges potenciál kivételesen sikeres megvalósulásáról van szó. Burke tehát alapjában véve az európai *ancien régime* modernitásáról szóló civilizációs diskurzust folytat, a kései felvilágosodás fontos áramlataiba illeszkedve. Hogy ennek felmérésében a korabeli német kommentátoroknak és követőknek milyen nehézségeik, korlátaik voltak, az fontos kérdés a francia forradalom előtti és utáni idők politikai és közéleti gondolkodásának megértéséhez. A válaszadáshoz segítségül hívom egy olyan szerző németországi befogadását az 1760-as és 1790-es évek közötti időben, akinek a koncepciója európai civilizációról és fejlődésről közeli rokonságba hozható Burke-ével. William Robertson skót történésről van szó. Néhány tanulmányt angolul már publikáltam, megvan a témában egy teljes könyv lehetősége is, amely persze általában véve a kulturális határokat átszelő szellemi kommunikáció lehetőségeiről, fogalmi, nyelvi és egyéb akadályairól is szólna. Ezekről a buktatóktól az eredeti *meaning* – minkét értelemben – általában érdekes gellert kap. Csakhogy túlságosan sok a történetben az izgalmas mellékszereplő – recenzensek, fordítók, hasonló tárgyú munkák szerzői, levelezőpartnerek stb. –, akiknél érdemes elidőzni, hiszen közülük sokan más történetekben viszont főszereplők. Ilyenek például Johann Reinhold és Georg Forster, apa és fia, az előbbi Robertson levelezőpartnere, az utóbbi pedig egyik fordítója, mindkettő jeles természetfilozófus és James Cook útitársa annak második világ körüli útján. Tavasszal egy konferencián arról beszéltem, miként fogalmazódik meg útinaplóikban civilizáció és faj problémája – egy olyan probléma, amelyel minden fejlődéssel, történelemmel, civilizációval foglalkozó korabeli gondolkodó, így Robertson és Burke is szembesült, viszont a két Forsternek bőségesen volt alkalma a közkeletű elméleteket és a leíró forrásokat empirikus etnológiai anyag tükrébe állítani. Az előadásból szeretnék tanulmányt írni. Az efféle kitérők miatt, mint rendszeren, a munka a tervezettnél lassabban halad.

ML: Hogyan lehet innen, mint említetted, „megérkezni” hazai tájakra?

KL: A német recepció és a skót felvilágosodás közül az előbbi a hazai gondolkodásban jelentkező nyugati-európai hatások német „szűrőjének” kérdését veti fel (bár Robertson egyik művének éppenséggel volt közel egykorú, 19. század eleji magyar kiadása). A skót felvilágosodást pedig modellként kezelhetjük. Arról van szó, hogy egy birodalmi kapcsolatrendszerben („összetett politikai testben”) a belső periférián avitt társadalomszerkezetben élő, de a függetlenség robusztus hagyományaival rendelkező kisebbik – vagy gyengébbik – partnert helyzete, az intézményes önállóság korlátozása a modernitás

kihívásaival párosulva a patriotizmus és a fejlődés – haza és haladás! – kérdéseinek megfogalmazására sarkallja, s részben ezekre adott, igen magas elméleti színvonalú válaszként születik meg a skót felvilágosodás, amelyben azonban emellett megvan a lehetőség egy burke-i (és robertsoni) típusú állagőrző attitűd érlelésére is. Éppen elég a hasonlóság és a különbség a magyar reformkor fogantatásával, hogy a két jelenséget komparatív mezőben lehessen elhelyezni, legalábbis kutatási és interpretációs kérdéseinket illetően feltétlenül. Bajos, de nem is kell közvetlen hatást feltételezni. Mindenesetre Robertson vagy Smith feudalizmus-kritikája mellé lehet tenni Széchenyiét, aki pályája első szakaszában a gravaminális politika alternatívájaként, a patriotizmus új modelljével kísérletezve az egykori edinburgh-i klubokéra emlékeztető tervezeteket sző – elmesúrlódás, pályafuttatás, folyamszabályozás, híd, vasút stb. –, majd utóbb, a *Politikai programm. Töredékek* című írásban olyasféle terminológiával óvja az olvasót Kossuth szirénhangjaitól, amelyet Burke alkalmazott a jakobinusok ellenében. A „hazaérkezés” szempontjából mindezeknél fogva számomra a reformkor az egyik lehetséges terep. Egy-egy kérdést talán a zsúfoltság ellenére is újra tudnék foglalmazni.

Az interjút Máthé László készítette

Egy Mohács után felemelkedett nemesi család karrierjének kezdetei 1526–1541 között (A devecseri Choronok)

Az 1526. esztendő a magyar társadalom történetében is választóvonalnak tekinthetjük. A magyar állam erejének megrendülése, a kettős királyválasztást követő polgárháborús helyzet ugyanis rendkívül kedvezett a nemességen belüli fluktuáció felgyorsulásának.¹ A Mohácsot követő évtizedben olyan évszázados múltú családok tűntek le a történelem színpadáról, mint Kanizsaiak, Rozgonyiak, Szentgyörgyi-Baziniak, és olyan családok veszítették el jelentőségüket, mint a Széchyek, a Hédervályak vagy a Ráskayak.² A Báthory, Bebek, Homonnay, Batthyány családok befolyása töretlen maradt, de mellettük már felemelkedtek az új arisztokrácia képviselői, a Choron, Nádasdy, Nyáry és Salm famíliák.

Az alábbiakban arra keresem a választ, hogy az ország gyökeresen megváltozó gazdasági, politikai viszonyai közepette milyen új kihívásokkal kellett szembenéznie az ekkor felkapaszkodott nemesi családoknak, hogyan tudtak megfelelni ezeknek a kihívásoknak, milyen lehetőségeik voltak családi birtokállományaik és ezáltal politikai befolyásuk növelésére az 1526–1541 közötti zavaros időszakban. A devecseri Choron család felemelkedésének kezdetei éppen erre az időszakra esnek, így méltán bizhatunk abban, hogy a történetükre vonatkozó források feltárásával és felhasználásával választ kapunk a fentebb megfogalmazott kérdésre.³ Kutatásomat megkönnyítette, hogy a család levéltára, szétszóródva ugyan, de fennmaradt más családok archívumaiban. Másrésről nagyban megkönnyítette munkámat a Magyar Országos Levéltár által megjelentetett, a Királyi Könyvek teljes szövegét közreadó CD-ROM, amelynek segítségével az uralkodói adományozásokat tudtam nyomon követni.

Tudjuk, hogy a Choron familia tagjai a 16. század második felére a Nyugat-Dunántúl legnagyobb birtokosainak egyikévé váltak, kiterjedt bécsi udvari, és ausztriai kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkeztek, és bárói címük révén a magyar arisztokrácia soraiba emelkedtek. A család eredete azonban jóval korábbra vezethető vissza.

¹ PÁLFFY, 2000. 145.

² MAKSAJ, 1990. I. 8–11.

³ A család egész történetére lásd: VARGA, 1999. 159–180.

A Choron família említése már a 13. századi forrásokban felbukkan, de egy rövid időszakot leszámítva még vármegyei szinten sem vállaltak tisztséget, és a család tagjai békésen éltek a kishemességek mindennapi életét Devecseri kúriájukban.⁴ Az 1488-as országos adóösszeírás a család birtokaként tüntette fel Devecser mellett Kamond és Kohár településeket, ahol összesen 33 adózó portával rendelkeztek.⁵

A század végén Márton fia, András lett a család feje. Vele jutunk el dolgozatom témájának központi szereplőjéhez, ugyanis a család az ő politikájának köszönhetően élte túl a Mohácsot követő „rendszerátalakítás” viharos esztendeit, és vált egy hatalmas birtokkomplexum megteremtésével a Dunántúl meghatározó politikai tényezőjévé. Sajnos, András életének korai időszakából nem rendelkezünk forrásokkal, csak annyi tűnik bizonyosnak, hogy 1508-ban teljes vagyonekbeírásra ítélték, és csak az 1520-as években történt meg a család rehabilitációja.⁶ Ebben valószínűleg nagy szerepe volt Várdai Pál veszprémi püspöknek, akinek familiárisai közé ezekben az években került Choron András. A család „karrierjének” kezdete ehhez az eseményhez köthető, amikor András nem csupán egy befolyásos pártfogó szolgálatába lépett, de egyúttal bekapcsolódott Veszprém vármegye politikai életébe is.

Choron András szerepe az 1526 utáni polgárháborúban

A mohácsi csata idején András már a Várdait követő veszprémi püspök, Szalaházy Tamás legbelsőbb köréhez tartozott.⁷ Ennek volt köszönhető, hogy veszprémi alispánnak és sümegi várnagynak is kinevezték. A püspök gyakori távollétében az ő feladata volt a püspökség javainak irányítása, és az innen befolyt jövedelmekből felállított kétszáz fős püspöki bandérium vezetése.⁸ Az, hogy a Balaton-felvidéken a Mohácsot követő időszakban egyedül ő rendelkezett számottevő katonai erővel, nagyban hozzájárult András személyének felértékelődéséhez, befolyása növekedéséhez.

A kettős királyválasztás következményeként beálló bizonytalan hatalmi helyzetben a nemesség számára számos lehetőség nyílt a politikai manőverezésre, hiszen mindkét király, Szapolyai János (1526–1540) és Habsburg Ferdinánd (1526–1564) is igyekezett minél nagyobb pártot szervezni magának.⁹ Kezdetben, csak a klérus – köztük

⁴ VERESS D., 1996/1. 19.

⁵ SOLYMOSI, 1984. 186.

⁶ VERESS D., 1996/1. 22., BARTA, 1994. 24.

⁷ KOPPÁNY, 1961. 9.

⁸ Évi 12. 000 forintos bevétellel a püspökség közepes gazdagságúnak volt tekinthető. MOLNÁR, 1998. 71.

⁹ Itt most nem célok a két király küzdelmének kronológikus ismertetése, csak ott utalok rá, ahol a téma miatt megkerülhetetlen. Lásd az erre vonatkozó legfontosabb szakirodalmat: ACSÁDY, 1897; ÁGOSTON, 1991; BÁRDOSSY, 1943; BARTA, 1983; 1984; PÁLFFY, 2000; SZAKÁLY, 1986.

Szalaházy Tamás – és a nyugat-magyarországi arisztokrácia szűk rétege támogatta a Habsburg- dinasztia hatalomra kerülését, a többség Szapolyai János mellett sorakozott fel. Hősünk, valószínűleg Szalaházy hatására, ugyancsak a bécsi király mellé tette le voksát, és a javára írandó, hogy következetesen kitartott elhatározása mellett. A család szempontjából ez volt András legnagyobb kockázatot magában rejtő döntése, ám ugyanakkor ennek köszönhette szinte példátlanul gyors felemelkedését is.

A Szapolyaival folytatott tárgyalások kudarcba fulladása után 1527 nyarán I. Ferdinánd elindult, hogy fegyverrel hódítsa meg országát. A Duna mentén indított fő csapással egyidejűleg Choron András – aki ekkor már Veszprémből irányította a Ferdinándhoz hű csapatokat – a János-párti Tihany várát vívta meg sikerrel, és ezzel stabilizálta a Balaton-felvidéken a Habsburg-uralmat.¹⁰ Szalaházy ekkor már állandóan a király környezetében tartózkodott, így a térség nyugalmanak és Ferdinánd pártján való megőrzésének Choron volt az első számú felelőse. Ez azért is fontos volt, mert a Dunántúl birtoklása biztosította az uralkodónak a bármikori gyors beavatkozás lehetőségét az ország középső részén, illetve innen megőrizhetőnek tűnt az osztrák tartományok békeje is. Choron András másik haditette az volt, amikor 1528-ban Veszprém várát védte meg egy Tahy János által vezetett János-párti ostromtól.¹¹

A bécsi vezetés is tisztában volt Choron András szerepének jelentőségével, ezért aztán nem mulasztották el hűségét jutalmazni. 1528-ban a veszprémi alispán megkapta a Tolna megyei Kuny, és a baranyai Torda birtokokat,¹² majd három hónappal később a Veszprém megyei Pápa mezővárost, Kúpot és Szerecsenyt.¹³ Még ez év novemberében Rátóthy Gyulaffy Istvánnal közösen megkapták a veszprémi Naggyimótót, és a zalai Kovácsmolna, Egreghusze, Almád, Csekőháza és Győr birtokokat.¹⁴

Ezek az adományok azonban nem jelentették minden esetben azt, hogy a kedvezményezett fél azonnal élvezhette birtokai jövedelmét, sőt egyáltalán élvezhette valaha is.¹⁵ A politikai-hatalmi helyzet bizonytalanságnak köszönhetően napirenden voltak a világi és az egyházi birtokok ellen irányuló erőszakos foglalások. Az ilyen foglalásokban Choron András ugyancsak kivette részét, különösképpen az elpusztult kolostorok

¹⁰ ERDÉLYI, 1908. 695.

¹¹ ERDÉLYI, 1913. 6. Koppány Tibor ezt az ostromot 1530-ra datálja. KOPPÁNY, 1961. 10.

¹² MOL A 57. 1.k. 90.

¹³ MOL A 57. 1.k. 119. Ezeket a birtokokat azonban ténylegesen valószínűleg nem tudta a család birtokba venni, mert az éppen ekkor János pártján álló Török Bálint tulajdonában voltak. Feltevésemet alátámasztja, hogy 1535-ben Török pártváltásakor ezekre a birtokokra Ferdinándtól királyi adománylevelet kapott. MOL A 57 1.k. 237.

¹⁴ MOL A 57 1.k. 137. Naggyimót esetében tudunk egy 1529. augusztus 20-án kelt királyi megerősítésről, amikor „*fidelis nostris egregii Andre Choron de Dewecher vicecomitis comitatus istius wespremiensis[...] possessionis Naggyimoth vocate[...] dedimus*” MOL P 108 Rep. 36. Fasc. B. No. 51.

¹⁵ Choron 1530-ban megkapta „Zolnok” mezővárost, és ezt az adományt az uralkodó 1535-ben meg is erősítette, ám az aktuális politikai helyzetből eredően soha nem vehette ténylegesen birtokba. MOL A 57 1.k. 178., 285.

javainak megszerzésében „jeleskedett”.¹⁶ 1530-ban Osztrovics Miklóssal és Zay Ferencsel együtt Choron elfoglalta a szenyéri várkastélyt, illetve uradalmat. A királyi hatalom nem volt képes megakadályozni az ilyesfajta hatalmaskodásokat, így a korabeli közállapotokra igen jellemzőnek tekinthető Ferdinánd királynak az a salamoni döntése, amely a fentebbi ügyben született. Eszerint a király 1533-ban kelt levelében a Choronék által elfoglalt jószágokat száz aranyforint ellenében bérletbe adta az önkényes foglalóknak.¹⁷

Ezekből az esetekből jól kitűnik, hogy az uralkodó valójában ki volt szolgáltatva a helyi, vármegyei hatalmi szerveknek, de még inkább a vármegyei döntéseket befolyásoló birtokos nemesség tagjainak. Mivel az uralkodó utasításait végrehajtó középszintű közigazgatás kiépítésére nem került sor a Mohács utáni évtizedben – de a későbbiekben sem –, így a király rá volt utalva megyei szinten katonai potenciállal rendelkező híveinek szolgálataira, akik saját hatalmuk gyarapításával egyúttal elérték az uralkodó befolyásának növekedését is, tehát addig tartott a Habsburg fennhatóság, ameddig a dinasztiát támogatók uralták az országot. Így kölcsönös érdekek fűzték össze a feleket: a Habsburgokat támogató magyar nemességet – amely foglalásainak legalizálását kérte hűségéért cserébe –, és az uralkodót, aki így remélte hatalma fenntartását és befolyásának esetlegesen Szapolyai kárára történő kiterjesztését Magyarországon. Ezt a helyzetet kitűnően használta ki Choron András, aki a veszprémi püspökség anyagi és katonai erejét állította a maga – és ezzel közvetve az uralkodó – céljainak szolgálatába, és ezáltal 1531-re Veszprém vármegye leggazdagabb földesura lett.¹⁸

1532-ben újra fellángoltak a trónharcok, Szapolyai oszmán csapatok támogatásával betört a Dunántúlra, és ott jelentős katonai sikereket ért el, többek között Veszprémet, Tihanyt és Sümeget is elfoglalta.¹⁹ Ezzel alapjaiban rendült meg Ferdinánd helyzete a térségben, és féltő volt, hogy elveszíti hatalmát a terület fölött. Bakics Pálnak és Choron Andrásnak is köszönhetően azonban a János-pártiak nem tudták tartósan megvetni a lábukat a Dunántúlon, ugyanis Choronék már ez év nyarán sikeresen vették fel a harcot a Balaton-felvidéket fosztogató török portyákkal,²⁰ és az 1534-ben kibontakozó ellentámadás vezetőjeként András foglalta vissza Tihanyt is. Katonai sikereiért, és hűségé-

¹⁶ MOLNÁR, 1998. 72. PÁLFFY, 2000. 145. „*Andreas Choron tenet occupata bona prepositure Sancti Nicolai Albensis pertinentiasque possessionis Pah in comitatu Zaladiensi.*” Frangepán Ferenc és Brodaries István levele Johann Katzianernek. 1533. november 15., Buda in: BÉSENYESI, 1994. 75–77.

¹⁷ BORSA, 1985. 78–82. Itt az uralkodó az „*aulicis nostris*” megnevezést használja Choronékra.

¹⁸ Lásd melléklet.

¹⁹ VERESS D., 1996/2. 64.

²⁰ „*Ex litteris Andreae Choron in Symegh feria sexta post Dionisii martyris: Inprimis cum equitibus nostris versus Dewecher domum nostrum invenimus Turcas equites quingentos quos omnes profligimus, secundo centum, tertio centum et quinquaginta, quarto trecentos, quinto ducentos, sexto pedites et quinquaginta, septimo ducentos quinquaginta, ammino istos praescriptos ita profligavimus, ut forsitan non multi possunt ex eis mortem evadere. Insuper ubi quinquaginta equites, ubi pedites centum, quadraginta, viginti et sic consequenter, profligavimus, ita hic in circuitu Dewecher et Symegh iacent circiter vel plusquam duo milia quingenta cadavera turcarum*” ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 2. Konv. 2. fol. 126.

ért ebben az évben Choron Andrászt az uralkodó Zala megye főispánjának nevezte ki.²¹ Ekkor kapta Zenyér, Zós, Merke, Tapson és Arad birtokokat Somogyban,²² a következő évben Thomay Ferencsel közösen Ládтомajt és a veszprémi Csajágot,²³ valamint Mihályi Ladony Miklós győri prefektussal együtt 1536-ban Lesencetomaj, Németfalu és Pabar településeket Zala vármegyében.²⁴ Ezeket a birtokokat András személyes rátermettségével, katonai akciói sikereivel szerezte meg a Choron dinasztia számára, de talán nem járunk messze az igazságtól, ha azt feltételezzük, hogy a család felemelkedése szempontjából rengeteget számított András Bécshez való ragaszkodása, a Habsburg király iránti feltétlen hűsége is.

A családi vagyon további gyarapodása

Láttuk, hogy a családi vagyon növelésében mekkora szerepe volt a Choronoknál a királyi adományoknak, de korántsem ez volt az egyetlen útja újabb birtokok megszerzésének. Adásvétellel vagy kölcsönbérlet útján is gyarapították a családi vagyont. Vásárlás útján került a Choron család birtokába a korábban Szapolyai birtok, Ugod oppidum egyik fele Horváth Jánostól és nejétől, Thallóczi Bánffy Magdolnától 1532-ben 2600 Ft-ért, majd három évvel később – további 3200 Ft kifizetése után –, királyi jóváhagyással a teljes uradalom.²⁵ Ez viszont már komoly készpénz meglétét feltételezi, amelyet szabadon tudtak áramoltatni, forgatni. A család készpénz-vagyonának alapjául a meglévő birtokok bevételei mellett, az alispáni, majd főispáni tisztségekkel járó bizonyos pénzbeli juttatások szolgálhattak. Choron András például az éves hadiadó beszédésére fordított saját költségei címén 1531-ben 420 Ft-ot, míg 1536-ban 330 Ft-ot tartott vissza magának az adóból.²⁶ Bár ezek az összegek nem voltak jelentősek, mégis érzékeltetik, hogy a tisztségeket vállalók anyagi téren is bizonyos előnyt élveztek a közügyektől távol maradó társaikkal szemben. Ennél azonban sokkal fontosabb bevételi forrása lehetett a családnak az áruszállításba való bekapcsolódás, hiszen jól tudjuk, a háború nemcsak pusztítással jár, de hatalmas üzlet is, mert a hadsereg a legnagyobb és legbiztosabb piac. A polgárháború színterévé vált országrészeken gyakorta vonultak át seregek, és ezeknek élelemre és ellátásra volt szüksége. Természetesen a

²¹ FALLENBÜCHI, 1994. 110. 1541-ig viseli ezt a tisztséget. 1535. október 21-től Erdody Péterrel megosztva „*in medietate comitatus*” Elso okleveles említése 1534. szeptember 28-án történt, amikor az uralkodó Choronnak, mint zalai foispánnak adományozta a Veszprém vármegyei Szentgál és Németi falvakat.

MOL A 57 I.k. 222.

²² MOL A 57 I.k. 235.

²³ MOL A 57 I.k. 284.

²⁴ MOL P 108 Rep. 36. Fasc. B. No. 52.

²⁵ REIZNER, 1893. 613. Bár már 1532 októberében Ugodból datálja levelét Choron András „*ex castro nostro Ugod*” MOL E 185 Choron András levele Nádasdy Tamásnak. 1532. október 22., Ugod. Mégis 1539-ben Mathusnai Kristóftól újra megvásárolta a Vas megyei Zergény birtokkal együtt 3000 Ft-ért, és a tolnai Nagy-Izménért cserébe. REIZNER, 1893. 613. MOL P 108 Rep. 40. Fasc. D No. 12.

²⁶ PÁKAY, 1942. 21.

nemesség többsége a háta közepére sem kívánta ezeket a hívatlan látogatókat, akik bizony sokszor nem kérdezték, hogy mivel tartoznak kosztjukért és kvártélyukért, de néhány család, amelyik elég hatalommal bírt, hogy megvédje birtokait, komoly pénzösszegekért tudta értékesíteni terményeit, kivált a gabonát, a takarmányt és természetesen a bort. A hadikonjunktúra inkább a 16. század második felében, az ország majd egészének hadszíntérré válása idején virágzott, de már 1538-ból van rá adatunk, hogy a Veszprém mellett állomásozó Ferdinánd-párti sereg részére Choron András is szállított élelmiszer-ellátmányt.²⁷

A család már korán felismerte az távolsági kereskedelemben rejlő lehetőségeket is. Az 1542-ben készült, a nyugati határon fekvő harmincad-hivatalok naplói szerint a Devecserből érkező kereskedők 612 Ft teljes forgalmat bonyolítottak le, igaz ennek legnagyobb részét az import tette ki.²⁸ Bár források egyelőre nem állnak nagyobb számban rendelkezésre erre vonatkozóan, feltételezhető azonban, hogy a rendkívül jó helyzetfelismerő, és azt kihasználó képességgel rendelkező Choron a külkereskedelemből is valamicske hasznot húzott. A megnövekedett bevételeknek köszönhetően a család ezekben az években építette át a devecseri kastélyát, ahová 1538-ban Choron András végleg áttette székhelyét.²⁹ Ebben a Kecsethy Márton veszprémi püspökkel való nézeteltérésük is közrejátszott. Kecsethy a sümegi várat, mint püspöki birtokot visszakövetelte Chorontól, aki, csak mint alispán bírhatta volna azt, de ettől a tisztségétől már megvált. András viszont nem volt hajlandó visszaadni a várat, mert ő – ahogy írta – már 50.000 Ft-ot költött az elmúlt 13 évben a vár fenntartására, ezért azt költségei megfizetése nélkül át nem engedi.³⁰ Erre azt válaszolta a püspök, hogy tudomása szerint inkább megkárosította a rá bízott javakat, és közben Devecserben, ahol korábban csak viskó volt, királyi épületeket emeltetett magának.³¹ Végül abban állapodtak meg a felek, hogy a püspök fizessen 2000 Ft-ot, és Choron kapjon kettő, általa kiválasztott püspöki birtokot, valamint Tapolca és Berend tizedkertületek tizedeit 20 évre, és a püspök adja András fiának a tihanyi apátságot.

A család nem értett egyet a püspökkel a tihanyi apátság birtoklásának kérdésében sem, melyet Choron András 1534 óta tartott jogtalanul megszállva. A viszálykodás csak 1539-ben ért véget, amikor az uralkodó kinevezte András akkor még kiskorú fiát, Jánost tihanyi apátnak, valamint Andrást a kolostor és az apátság kormányzójának, valószínűleg a Sümeg visszaadása érdekében kötött fent említett megállapodás értel-

²⁷ ŐSIA HHStA UA Fasc. 38. Konv. A. fol. 36–38. Gyulay István veszprémi várkapitány levele Ferdinándhoz. Veszprém, 1538. december 13.

²⁸ EMBER, 1961. 42.

²⁹ Elso levelét 1538. június 29-én keltezte innen Nádasdy Tamásnak. MOL E 185

³⁰ TAKÁTS, [1926.] 112., EEMHK III. 127–134., ERDÉLYI, 1913. 13.

³¹ ERDÉLYI, 1913. 13. „*Dewecher ante tuguriolum erat extruxit regia planeaedifica et haec omnia ex sanguine miserorum, quos depredatus est ex arce Sümegh*”.

mében. Bár János a tihanyi apátok névsorába soha nem lett beiktatva,³² a család mégis 1548-ig birtokolta az apátságot, a várat, és a hozzájuk tartozó birtokokat, melyeknek nem csekély jövedelmeiből András maga finanszírozta az erősségekben állomásozó 24 lovast és 16 gyalogost.³³ Az apátságnak voltak javai Balatonfüreden, Aszófőn, Szőlőszőn és Arácson, ahonnan a szőlőművelés révén ismét csak jelentős bevételekhez jutottak az első török portyák megjelenéséig. Megállapíthatjuk tehát, hogy Choron András igen jó érzékkel végezte birtokai irányítását, és jelentős vagyoni gyarapodást ért el a család ezekben az években.

A devecseri Choronok családi kapcsolatai

A familia történetének vizsgálatakor nem hagyhatjuk figyelmen kívül azokat a rokoni szájakat, amelyek révén a dinasztiait elhelyezhetjük a korszak nemesi társadalmában, és ezáltal még összetettebb képet kaphatunk a család vagyoni helyzetéről. A korszak házassági sajátossága volt, hogy rangon aluli családokkal nem szívesen kerültek rokonságba, és igyekeztek közeli területeken birtokos családokból párt választani.

A devecseri Choronok családfájával már foglalkozott korábban a szakirodalom, de az újabban előkerült források segítségével sok helyen pontosítani tudjuk eddigi ismereteinket.³⁴ András valamikor az 1520-as években vette feleségül Izsákfalvi Margitot, akinek a származását homály fedi.³⁵ Ezen nem is lehet csodálkozni, hiszen ekkor András csak egy „kemesealji” nemes volt, aki rangjához illően egy kismemesi kisasszonyt kapott feleségül. Kettő fiúgyermekük született, de közülük az idősebb – István – nem érte meg a felnőtt kort, 1542 után nem találkozunk a nevével a forrásokban.³⁶ Az életben maradt Jánoson kívül Choron Andrásnak öt leánya volt, akiknek házasságaiból rengeteg érdekes adalékot tudhatunk meg.

Talán Zsófia volt a legidősebb leány, akit már 1535-ben Gersei Pethő Péter feleségének említenek.³⁷ Dorottya Rátóti Gyulaffy Jánoshoz, Csobánc urához, egy Balaton-

³² Ennek az lehetett az oka, hogy János bátyja István az 1540-es évek elején meghalt, így János lépett elő potenciális örökösé, és már nem kellett egyházi pályára szánni a kisebbik fiút a család birtokainak egyben tartása végett.

³³ VERESS D., 1996/2. 64.

³⁴ A legnagyobb haszonnal Takáts Sándor Choron lányokról szóló tanulmányát TAKÁTS, [1926.] és Kazáry Károly munkáját KAZÁRY, 1940. forgattam.

³⁵ Családjáról nincsenek adatok, csak Vas megyében említenek a források egy Izsákfalvi Márk Jánost 1573-ban. „In praedicti oppidi Vasvar in eodem comitatu Castriferrei[...]*Joanne Mark de Izsakfalva[...]*” MOL P 108 Rep. 45. Fasc. N. Margit első említése 1532-ben történt, REIZNER, 1893. 613. de ekkor már éltek a fiaik, így a frigynek elobb kellett megtörténnie. Utolsó említése 1552. február 8-án. „*Generosa domina Margaretha Relicta egregii quondam Andree Choron de Dewecher.*” MOL P 108 Rep. 45. Fasc. L. No. 392.

³⁶ Utolsó említése 1542. szeptember 1-én Thurzó Elek Choron Andrásnak Sárosdra tett adománylevelében. MOL P 108 Rep. 40. Fasc. E. No. 89.

³⁷ A 57 1 k. 284-285. 1569-ben még élt MOL P 1314 No. 09329, de 1584-ben már nem volt az élok sorában „*Quondam Sophia olim Petri Petho de praefata Gerse*” MOL P 108 Rep. 13. Fasc. A. No. 1.NB.

környéki középbirtokoshoz ment feleségül. Anna, a harmadik leány idősebb Gersei Pethő Gáspárnak, Nádasdy Tamás familiárisának lett a hitvese.³⁸ A Pethők a tehetősebb középnemesi familiák közé tartoztak, akinek birtokaik Vas és Zala vármegyében feküdtek.³⁹ A következő testvér Fruzsina (Frakszia) volt, akit Gersei Pethő Benedek vett nőül. Takáts Sándor jóvoltából róla tudunk a legtöbbet. Fruzsina a magyar mellett latinul is tudott írni és olvasni, kertjei messze földön híresek voltak.⁴⁰ Katalinról tudunk a legkevesebbet. Vásonkői Horváth Jeromos felesége volt, aki még élt Choron János 1584-ben bekövetkezett halálakor.⁴¹

Ezeket a házasságokat áttekintve azt mondhatjuk, hogy az apa hatalmának folyamatos növekedése révén egyre jobb házasságokat tudott kieszközölni lányai számára, igaz a középnemesi körből még ők sem tudtak kitörni, de egy patriarchális társadalomban ez a leánygyermekektől nem is volt elvárható. A „minőségi ugrást” majd Choron János hajtja végre, mint az ekkor már jelentős Choron-birtok egyetlen örököse, de ez már a család történetének egy másik fejezete.⁴²

Végszóként megállapítható, hogy a család felemelkedésének fő aspektusai jól megragadhatók az 1526–1541 közötti tizenöt esztendőben. A família jól alkalmazkodott a polgárháborús helyzet miatt megváltozott körülményekhez. Choron András körütekintő és előrelátó politizálásának köszönhetően a devecseri Choronok a mohácsi csatát követően hatalmi tényezővé váltak a Balaton-felvidéken. Egyre komolyabb tisztségek vállalásával Choron András mind nagyobb társadalmi presztízsre tett szert, és ennek is tudható be, hogy a család birtokállománya egyre bővült ezekben az években. Jól ismerte fel azt is a família, hogy a kereskedelembe való részvétellel gyors vagyoni gyarapodás érhető el, ezért valószínűleg már korán bekapcsolódott a hadsereg számára történő szállításokba. A család vagyonának növekedésével már előnyösebb házasságokat köthettek Choron András gyermekei, mint amilyen még neki jutott osztályrészül. A családfő Habsburg-hűségének, és katonai eredményeinek köszönhetően a Choronok a tárgyalt időszakunkban a kisnemesi státusból bejutottak a gazdag középnemesi körbe, szinte az arisztokrácia előszobájába. Azonban az ennek az időszaknak a végén bekövetkező újabb oszmán támadás, Buda eleste és az ország három részre szakadása ismét új, teljesen más helyzetet eredményezett, és az életben maradáshoz, ahogy a magyar társadalom szinte egészének, úgy e család tagjainak is gyökeresen új stratégiát kellett alkalmazniuk.

³⁸ A Petho család tagjai 1549-ben kaptak báróságot, és Gáspár testvére János Sopron megye foispánja is volt huzamosabb ideig.

³⁹ MAKSAY, 1990. II. 911., 1103.

⁴⁰ TAKÁTS, [1926.] 114–116.

⁴¹ Egy általa írt levelet találtunk. MOL E 185 Choron Katalin Nádasdy Tamásnak. Szentgrót, 1555. október 13.

⁴² Choron János életére VARGA (Passim)

RÖVIDÍTÉS- ÉS IRODALOMJEGYZÉK

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

MOL		Magyar Országos Levéltár, Budapest
	A 57	Magyar kancelláriai Levéltár (Libri Regii)
	E 185	Magyar Kamara Archivuma Archivum familiae Nádasdy
	P 108	Családi levéltárak Esterházy család hercegi ágának levéltára
	P 1314	A herceg Batthyány család levéltára, Missiles
ÖstA	HHStA	Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien
	UA	Ungarische Akten
	Türkei	Kt. 2.

IRODALOMJEGYZÉK

ACSÁDY		
	1897	ACSÁDY Ignác: <i>Magyarország három részre oszlásának története 1526–1608</i> . Budapest, Atheneum, 1897.
ÁGOSTON		
	1991	ÁGOSTON Gábor: <i>Hódolt Magyarország</i> . Budapest, Adams, 1991. (Magyarország krónikája 6.)
BARTA		
	1983	BARTA Gábor: <i>A Sztambulba vezető út (1526-1528)</i> . Budapest, Magvető, 1983.
	1984	BARTA Gábor: <i>Erdélyi fejedelemség születése</i> . Budapest, Gondolat, 1984.
	1994	BARTA Gábor: A vitézlő rend világa. In: <i>Rubicon</i> 1994. 4/5. 22–27.
BESSENYEI		
	1994	BESSENYEI József: <i>Enyingi Török Bálint</i> . A bevezetést írta és a forrásokat közzé teszi Beszenyei József. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1994.
BORSA		
	1985	BORSA Iván: Szenyéri uradalom a török időkben. In: <i>Somogy Megye Múltjából</i> . Levéltári évkönyv. 16.

Egyháztörténeti emlékek a magyar hitújítás korából. III. 1535–1541. Szerk.: Bunyitay, V. – Rapaics, R. – Karácsonyi, J. Budapest, Szent István Társulat Tudományos és Irodalmi Osztálya, 1906.

EMBER

1961 EMBER Győző: Magyarország XVI. századi külkereskedelmének történetéhez. In: *Századok*, 95. (1961) 1–45.

ERDÉLYI

1913 ERDÉLYI Gyula: Veszprém város története a török idők alatt. Veszprém, 1913.

ERDÉLYI

1908 ERDÉLYI László: *A tihanyi apátság története. I. Az apátság önállósága, 1055–1701.* Budapest, 1908. (A pannonhalmi Szent Benedek rend története 10.)

FALLENBÜCHL

1994 FALLENBÜCHL Zoltán: *Magyarország főispánjai.* Budapest, Argumentum, 1994.

KAZÁRY

1940 KAZÁRY Károly: A jánosházi gróf Erdődy birtok és a vár rövid története. In: *Dunántúli Szemle* 7 (1940) 1–2. 62–77.

KOPPÁNY

1961 KOPPÁNY Tibor (– BAKSAY György): *Devecser, Ugod, Essegvár, Döbrönte.* Balatonfüred – Budapest, 1961. (A Veszprémi Megyei Tanács Idegenforgalmi Hivatalának Kiadványa 23.)

KOVACSICS – ILA

1988 KOVACSICS József – ILA Bálint: Veszprém megye helytörténeti lexikona 2. Budapest, Akadémiai, 1988.

MAKSAY

I-II. 1990 MAKSAY Ferenc: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. I–II. Budapest, Akadémiai, 1990.

MOLNÁR

1998 MOLNÁR Antal: A veszprémi egyházmegye a török hódoltság idején. In: *Veszprém a török korban. Felolvasóulés Veszprém török kori emlékeiről.* Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1998. 71–98. (Veszprémi Múzeumi Konferenciák 9.)

PAKAY

1942 PAKAY Zsolt: *Veszprém vármegye története a török hódoltság korában a rovásadó összeírás alapján (1531–1696).* Veszprém, Veszprém-vármegyei Múzeum, 1942. (Publications Veszprémienses 7.)

- PÁKAY**
1986
PÁKAY Zsolt: Adalékok a balatonfüredi járás törökkori történetéhez a rovásadó összeírások alapján. In: *Veszprémi Megyei Múzeumok Közleményei* 18 (1986)
- PÁLFFY**
2000
PÁLFFY Géza: *A tizenhatodik század története*. Szekszárd, Pannonica, 2000.
- REIZNER**
1893
A gróf Esterházy család pápai levéltára. Közli: REIZNER János In: *Történelmi Tár*, 1893. 601–648.
- SOLYMOSI**
1984
SOLYMOSI László: Veszprém megye 1488. évi adólajstroma és az Ernuszt-féle megyei adószámolások. In: *Tanulmányok Veszprém megye múltjából*. Szerk.: KREDICS László. Veszprém, Veszprém Megyei Levéltár, 1984.
- SZAKÁLY**
1986
SZAKÁLY Ferenc: *Vesztőhely az út porában. Gritti Magyarországon 1529–1534*. Budapest, Helikon, 1986.
- TAKÁTS**
[1926]
TAKÁTS Sándor: Magyar nagyasszonyok. Budapest, Genius, [1926.]
- VARGA**
1999
VARGA Szabolcs: Egy elfeledett bárói család története Magyarországon. A Devecseri Choronok. In: *Grastyán Endre Tanulmánykötet*. I. Pécs, 1999.
- VARGA**
(passim)
VARGA Szabolcs: Egy Mohács után felemelkedett nemesi család karriertörténete Magyarországon. A Devecseri Choronok. Kézirat. (passim.)
- VERESS D.**
1996/1.
VERESS D. Csaba: Devecser évszázadai. Veszprém [Devecser!], Devecseri Önkormányzat, 1996.
- 1996/2.
VERESS D. Csaba: Várak a Balaton körül. Budapest, Zrínyi, 1996.
- ZÁKONYI**
1988
Zákonyi Ferenc: Balatonfüred. Adalékok Balatonfüred történetéhez a kezdetektől 1945-ig. Veszprém [Balatonfüred!], Városi Tanács, 1988 [1989!].

A Choron birtokok nagysága a rovásadó összeírások alapján 1531 és 1536 között

	Adófi- zető	Szegény	Szolga	Török által felége- tett	Mikortól- kitől	Meddig- kinék
Andfalva (Antfalva) ¹	1	1			1536	1553
Asszonyfal- va	1				1531	
Bánd ²	2				1531	
Becse ³	7,5	3		6 deserta	1531	
Dém ⁴	4			10 de- serta	1531	
Devecser ⁵	31	12	8	6		
Dabrony	33	5		8	1531	
Gergelyi ⁶	8,5	2			1531	1555 Sál Ferencnek
Gyepes	1			5	1531	
Gyimót	25	5		16	1531	
Hánta ⁷	5	15		17	1531	
Hante	12	6		2	1531	
Hidegkút	2	3			1536	Ányos Ágo- tától Ferenc- től, Mihálytól
Felsőka- mond ⁸	10	5		6	1531	
Alsóka- mond	19	4	2+1 szaba-dos		1531	
Kerta ⁹	40	7	4	8	1531	1536 Horváth János ill. Péter
Kup ¹⁰	40	8		6	1531 Ferdinánd	1536 Török Bálint
Mencshely	1				1531	
Miske ¹¹	10	4	1		1531	1543 Miksei Antalé
Szentgál és Némethi ¹²	65				1531	1548
Oroszi ¹³	2				1531	1542 Oroszi Pál és Béla
Padrag	18	6		8		1536 veszp- rémi apácák

Nagypirit ¹⁴	1				1531	1536 Jakab Miklós özvegye
Kispirit	1					
Szék ¹³	9	3		5	1531	
Tósok ¹⁶	3	3		5	1534	
Szerecseny (Győr vm.) ¹⁷	14	4	1+1/2 bírói	16	1531	1536 Török Bálint
Szentiván ¹⁸	7,5			16	1531	
Összesen	373,5					

1. PÁKAY, 1942. 71.
2. PÁKAY, 1942. 72.
3. PÁKAY, 1942. 75.
4. PÁKAY, 1942. 88.
5. PÁKAY, 1942. 89.
6. PÁKAY, 1942. 95.
7. PÁKAY, 1942. 99.
8. PÁKAY, 1942. 106.
9. PÁKAY, 1942. 108.
10. PÁKAY, 1942. 110. 1535-ben Ferdinánd a Győr megyei Szerecsennyel adományozta a családnak Estvánd, Hegymagas, Apátki és a Kapucs (Kapolcs) melletti Szent-Márton földjéért. A király azonban még ebben az évben visszavonta az adományt, amelyet később Török Bálint nyert el. REIZNER, 1893. 609.
11. PÁKAY, 1942. 119.
12. Itt nemes vadászok éltek, akiket Choron erőszakkal bírt rá, hogy neki szolgáljanak. PÁKAY, 1942. 17.
13. PÁKAY, 1942. 124.
14. PÁKAY, 1942. 129.
15. PÁKAY, 1942. 136. Veress D. 1535-re teszi a családhoz kerülését. VERESS D. 1996/1. 29.
16. PÁKAY, 1942. 160. 1554 után a király fogja kezébe venni. ERDÉLYI 1908 138.
17. PÁKAY, 1942. 161.
18. PÁKAY, 1942. 137.

A Choron birtokok nagysága a rovásadó összeírások alapján 1531 és 1536 között

	Adózó	Szegény	Felé- getett	Pusztá	Mikortól kittől	Meddig-kinék
Ederics ¹	8	10	2		1531	
Felsőtóti ²	6	10+2 szabados			1531	1536 – Tóti család+ Bakicsé
Kékkút ³	5,5	6 10+1/2 a bírósé		4	1531	
Kisapáti ⁴	7,5	5			1536	Pannonhalmi apátságtól
Lesenceistvánd ⁵	10	5		2	1536	Pannonhalmi apátságtól
Barátfalva ⁶	12	3		6	1531	1534 – jendői pálosoknak
Ábrahámkeszi ⁷	4	3		2	1531	
Kisvársárhely	3,5	3+2 szabados			1536	
Nemeshany ⁸	12	5		4	1531	
Nyavalyád	9	6		8	1531	1534 erenyei barátoknak
Ötvös ⁹	6			4	1531	1536 Nádasdyaké
Sárosd ¹⁰	3,5	3			1534	
Ukk ¹¹	20	1+1/2 a bírósé		4	1531	1536 Márk János
Arács ¹²	5				1536	
Balatonfüred ¹³		15			1531	
Felsőörs ¹⁴	22				1531	
Kék ¹⁵	1	10			1536	
Lovas ¹⁶	3	5			1531	
Szólós ¹⁷	5				1536	
Szántód (Somogy vm.) ¹⁸	8				1536	
Fok ¹⁹	2					
152+373,5=525,5 adózó porta						

1. PÁKAY, 1986. 234. Márk Jánossal együtt birtokolt itt ekkor.
2. PÁKAY, 1986. 240.
3. PÁKAY, 1986. 241.
4. PÁKAY, 1986. 241. 1534-ben még a pannonhalmi apátságé volt.
5. PÁKAY, 1986. 242. 1534-ben még a pannonhalmi apátságé volt.
6. PÁKAY, 1986. 258. 1545-től Choronnak és a barátoknak is adózik a falu.
7. PÁKAY, 1986. 259. Keszinek vagy Szentkirálykeszinek is nevezték, és nem Choron volt az egyetlen birtokosa.
8. PÁKAY, 1986. 263. Hanynak is nevezték 1545-ben 3 egytelkes nemest is összeírtak itt.
9. PÁKAY, 1986. 266.
10. PÁKAY, 1986. 268.
11. PÁKAY, 1986. 270.
12. PÁKAY, 1986. 319. Más szerint Arach, Balatonarács, 1531-től Choron birtok, 1557-ig, mikor is felégetik. KOVACSICS – ILA, 1988. 134. Erdélyi is úgy tudja, hogy 1531-ben Arach, Fyred, Kek 12 adózó és 10 pusztá portája Choróné volt. ERDÉLYI, 1908. 699.
13. PÁKAY, 1986. 322. 1537-től örökös jobbágnak kötelezték el magukat az itt élők Choronnak. KOVACSICS – ILA, 1988. 134.
ERDÉLYI, 1908: 1534. Arach, Fyred, Kek 7 adózó 2 szegény porta Choróné. 699.
ZÁKONYI, 1988. 92. 1531 püspök 11 és a káptalan 2; plébános 2 adózóval rendelkezett.
ERDÉLYI, 1908 699. 1534-ben 13 adózó ,15 pusztá, 1 deserta.
14. PÁKAY, 1986. 323. ERDÉLYI, 1908. 699. 1534-ben 13 adózó, 15 paupan, 1 deserta.
15. PÁKAY, 1986. 324. ERDÉLYI, 1908. 699. A tihanyi apátság ugyanekkor 2 adózó, 4 szegény portával rendelkezett.
16. PÁKAY, 1986. 324. Ugyanekkor a káptalannak 14 adózó, 20 szegény portája volt itt.
17. PÁKAY, 1986. 325. A tihanyi apátságnak ekkor 12 adózó, és 20 szegény portája volt itt.
18. ERDÉLYI, 1908. 700. Zanthod
19. ERDÉLYI, 1908. 700. Fook.

Ring Orsolya

Thurzó Imre neveltetése

„Nagy hálákat adok is azon az én Uramnak és Istenemnek, hogy legelsőbbben az szülésnek idején veled lévén, haláltul és egyéb gonosz szerencsétül megoltalmazott; az mi könyörgésünket meghallgatván, jó voltából szép fiú magzattal megádott.”¹ Ezekkel a sorokkal kezdte feleségének írt levelét Thurzó György 1598. október 26-án, néhány nappal fia megszületése után. A kisfiú születése feletti öröm könnyen érthető, ha figyelembe vesszük, hogy a házaspárnak rajta kívül (egy, még csecsemőkorában meghalt fiút kivéve) csak lánygyermekkei születtek. Így, mivel Imre később is a Thurzó név egyetlen továbbvivője, a családi vagyon örököse maradt, édesapja rendkívül gondos nevelésben részesítette. E gondoskodásról lehetetlen anélkül pontos képet alkotnunk, hogy ismernénk szüleinek levelezését, édesapja politikai nézeteit, az evangélikus egyházhoz és a wittenbergi egyetemhez való különleges viszonyát. Ezen források tükrében képet kaphatunk arról, hogy hogyan folyt egy udvarhű, de protestáns főúri család egyetlen örökösének nevelése a 17. században. Természetesen szem előtt kell tartanunk Thurzó Imre kivételes helyzetét, családjá hatalmas vagyonát, édesapja különlegesnek mondható kapcsolatait az európai, elsősorban a német evangélikus dinasztiákkal és értelmiséggel.

Az apa, bethlenfalvi gróf Thurzó György a Thurzó család árvai ágának feje. Árva megye főispánja volt. Részt vett a tizenöt éves háborúban, előbb dunáninneni főkapitány, majd 1609-től nádor lett. Egész életében megőrizte az udvar iránti feltétlen hűségét, a Bocskai felkelés idején is kitartott az uralkodó mellett. Mint nádor mindig és mindenkivel a megbékélés lehetőségeit kereste.

Thurzó György politikai szerepvállalása mellett a hazai evangélikus egyház fejének számított, a magyar evangélikus egyház megerősödése, intézményeinek létrehozása, a hitelvek pontos lefektetése érdekében munkálkodott. A lelkészi és tanítói kar képzéséhez szükséges evangélikus főiskola terve is az ő fejében született meg. Szerte az országban evangélikus gimnáziumokat akart felállítani, a magasabb teológiai képzés érdekében pedig akadémiát szervezni. A főiskola helyéül Thurzó Szaniszlóval² együtt Galgócot jelölték ki. Bár fáradozásait akkor nem kísérte siker, e kezdeményezés talaján született a később létrehozott eperjesi evangélikus akadémia.³

Thurzó György az alapfokú iskoláztatás fejlesztése terén is érdemeket szerzett. A bicsei birtokán felállított iskola magas színvonalát az biztosította, hogy tanárai korábban a wittenbergi egyetemet látogatták. Thurzó György ugyanis az evangélikus egyház

¹ Thurzó György levele Czobor Erzsébethez, 1598. okt. 26. KUBINYI, 1876. I. 262.

² Thurzó Szaniszló: Főpohárnok, majd újvári és dunáninneni főkapitány, 1622-től nádor. Az udvar híve volt, de Bethlen felkelése idején hozzá csatlakozott. Mint szepesi főispán Thurzó Kristóf után folytatta a Szepesség egyházi szervezését. Állandó udvarát Semptén tartotta. ILA, 1934. 20.

³ ILA, 1933. 247–286.

patrónusaként bőkezűen támogatta és irányította a környezetében felnevelődő fiatalok tanulmányait. Alumnusait (ösztöndíjasait) a wittenbergi egyetemre küldte, melynek professzoraival maga is jó kapcsolatot tartott fenn, rendszeres levelezésben állt. Thurzó Györgynek pártfogoltjai számára a legmagasabb rendű támogató rokonszenvét is sikerült biztosítania, hiszen János György szász választófejedelem maga ajánlotta az egyetem tanárainak jóindulatába Thurzó alumnusait. Thurzó György azonban nemcsak diákokat küldött az egyetemre, hanem maga is figyelemmel kísérte a külföldi tudományos világ eseményeit, gyakran kért tanácsot az egyetemi professzoroktól a magyar egyház- és iskolaügyre vonatkozóan. Könyvtára jól felszerelt volt, az antik szerzők munkái mellett jelentős számú teológiai munkával, az európai reneszánsz udvari irodalom műveivel, valamint jogi és politikatörténeti irodalommal rendelkezett. Könyvtárának jelentőségét mutatja, hogy azt a család férfiágának kihalása után Pázmány Péter is meg akarta szerezni a jezsuita egyetem számára.⁴ Ilyen volt tehát az a szellemi környezet, amelyben Thurzó Imre felnevelkedett, és megszerezte sokoldalú műveltségét, amelyet már a kortársak is figyelemre méltónak tartottak.

Thurzó Imre Biccsén született 1598. szeptember 11-én. Élete első éveit elsősorban édesanyjával és testvéreivel töltötte, hiszen apját feladatai gyakran elszólították családjától.⁵ Édesanyja, Czobor Erzsébet éppen azért tanult meg írni, hogy ilyen alkalmakkor férjével levelezni tudjon. A házaspár levelezésében ezt a folyamatot jól nyomon követhetjük. Már házasságuk kezdetén olvashatunk ilyen leveleket Thurzó György tollából: „*Hogy magad kezdedvel édes lölköm irtál az levélben egynehány ígét, szívem szerint láttam és jó néven vettem tüléd, mint szerelmes és édes tanítványomtul, hogy il jól tanulsz*”⁶ vagy: „*mellet magad kezdedvel irtál, mellet minemü szeretettel láttam és olvastam, azt csak az egy Isten látja, főképpen látván, hogy oly jó tanítvánom volt, az ki oly szépen tanult írni.*”⁷ Czobor Erzsébet megtanult folyékonyan írni, de természetesen sokszor diktált. Sajnos leveleit keltezés nélkül írta, így nem tudjuk pontosan megállapítani, milyen gyakran vette igénybe más tollát, ha levelet írt. Thurzó György leveleiből azonban kiderül, hogy ő felesége egészségi állapotára is következtetett abból, saját kezével írt-e vagy sem: „*Azon örülnék, hogy ha magad kezdeddel írnál és leveledbül azt érteném, hogy imár igen jó egészségben vagy.*”⁸ Thurzó György, mint az a levelekből is kitűnik, azok közé tartozott, akik boldogok voltak házasságukban. Kilenc gyerek után házasságuk tizenkilencedik évében írta feleségének: „*Az ügymelegítőnél, te magad, édes szívem, kedvesb volnál, de az Úr Isten megadja azt is,*

⁴ LUDÁNYI, 1990. 271–277; Thurzó György könyvjegyzéke megjelent: IVÁNYI, 1983. 505–535.

⁵ Ez teljesen természetes volt. A gyermek első néhány évét rendszerint édesanyjával, testvéreivel és dajkákkal töltötte. Erről az időszakról általában nincs is sok adatunk, hiszen mindezt annyira természetesnek tartották, hogy nem is leveleztek róla. Az anyák lehetőség szerint egyáltalán nem bízták mások gondjaira gyermekeiket, ha el kellett menniük valahová, inkább magukkal vitték őket. PÉTER, 1996. 31.

⁶ Thurzó György levele Czobor Erzsébethez, 1593. dec. 1. KUBINYI, 1876. I. 39.

⁷ Thurzó György levele Czobor Erzsébethez, 1594. jún. 19. KUBINYI, 1876. I. 90.

⁸ Thurzó György levele Czobor Erzsébethez, 1598. okt. 9. KUBINYI, 1876. I. 252.

hogy egymást jó egészségben látván, együtt is nyugodhatnánk nagy jó egészségben.”⁹ Gyermekük közül hat érte meg a felnőttkort, öt lány és egy fiú, valamint Thurzó György két, előző házasságából született lánya. Thurzó Imre megszületésére hat évig vártak, ahogy erről több levélből is értesülhetünk: „Adgyon az Ur Isten szent fiáért egy szép fiat, kiért mind ketten dicsérhessük az jó Istent.”¹⁰ illetve: „Valami más formát kellek mindkettőnknek gondolnunk, hogy csak leányunk vagyon.”¹¹ Természetesen ez nem jelentette azt, hogy a lányokat ne szerették volna, hiszen Thurzó 1594-ben ezt kérdezte feleségétől: „vagy-e valami jó reménségben, hogy az úr Isten valami szép fival, avagy leánnyal megáld bennünket?”¹² 1598-ban Czobor Erzsébet ismét gyermeket várt, a gondos férj pedig orvost vitt feleségének: „kit Isten ne adgyon, hogy szükség legyen.”¹³ és megszületett a várva-várt fiú, Imre. A büszke apát azonban feladatai elszólitották családja mellől, de levelében azt kérte: „édes szívem, irj gyakorta jó egészségéd felől énnekem, az kis fiunk felől, ha készül-e az hadban? azonképpen az több gyermekeink felől is.”¹⁴ Bár a szülés szerencsésen lezajlott, az elővigyázatosság nem ártott, hiszen ekkoriban gyakran előfordult, hogy az anya vagy a gyermek meghalt a szülés következtében. Thurzó György is hálát adott az Istennek, hogy „legelsőben az szülésnek idején veled lévén haláltul és egyéb gonosz szerencsétül megoltalmazott; az mi könyörgésünket meghallgatván, jó voltából szép fiú magzattal megáldott, hogy az ő szentegyházának tagja lehessen, az keresztséget jó egészségben megérni adta.”¹⁵ Rendszeresen leveleztek a gyerekek egészségi állapotáról, s ha bármilyen baj volt Thurzó azonnal felesége segítségére sietett, orvossággal, orvossal vagy jó tanáccsal:¹⁶ „Az Imruskót hogy semmivel ne kenjék, az Istenért is kéré az doktor, hogy megírjam, mert azt mondta, hogy igen ártalmas volna neki.”¹⁷

Czobor Erzsébet sokat aggódott férje miatt, akit köszvény gyötört: „ahol azt írja kegyelmed, hogy az kegyelmetek egészségéért egy kanna bort megigyam egyhuzomban. Mivel hogy én az bort igen szeretem szerelmes énedes szívem uram azt is megcselekedném, hogyha kegyelmetek egészségének használnék vele, de tudom szerelmes énedes uram, hogy igen keveset használna az kegyelmednek, énnekem pedig igen ártana.”¹⁸ Az asszony gyakran kért segítséget férjétől különböző betegségek miatt: „magam felől azt írhatom, hogy nátha vagyon rajtam, kérem kegyelmedet, hogy a doktortól valamilyen orvosságot kérjen, mert az nátha mind asszonyomon anyámon, mind az gyermeke-

⁹ PÉTER, 1996. 16.

¹⁰ Thurzó György levele Czobor Erzsébethez, 1596. dec. 11. KUBINYI, 1876. I. 204.

¹¹ Thurzó György levele Czobor Erzsébethez, 1597. okt. 16. KUBINYI, 1876. I. 233.

¹² Thurzó György levele Czobor Erzsébethez, 1594. aug. 29. KUBINYI, 1876. 104.

¹³ Thurzó György levele Czobor Erzsébethez, 1598. febr. 26. KUBINYI, 1876. I. 237.

¹⁴ Thurzó György levele Czobor Erzsébethez, 1598. okt. 9. KUBINYI, 1876. I. 252.

¹⁵ Thurzó György levele Czobor Erzsébethez, 1598. okt. 26. KUBINYI, 1876. I. 262.

¹⁶ A sikeres gyógyulás reményében babonákat is alkalmaztak: „Im egy czédulát irtam neki, három miatyánkot mondván kössék akkor az nyakába, az mikoé az hideglelés léssen rajta. Adgy isten, hogy használjon.” Thurzó György levele Czobor Erzsébethez, 1608. jún. 15. KUBINYI, 1876. II. 235.

¹⁷ Thurzó György levele Czobor Erzsébethez, 1601. márc. 8. KUBINYI, 1876. II. 5.

¹⁸ Czobor Erzsébet levelei Thurzó Györgyhez. MOL E 196. 39. cs. 130.

ken rajta vagyok.”¹⁹ Bár Thurzó Györgyöt gyakran tartották feladatai családjától távol, ha szükség volt rá, minden mást félretéve hazasiétt: „mert, ha felettebb beteg volnál, minden emberek szavával sem gondolok, hanem hozzád megyek, ha szintén hiremben nevemben megkisebbedem is, minthogy hitemmel vagyok neked köteles, tudom mivel tartozom, mint én lölkömnek és szerelmes társamnak.”²⁰

Azonban a házastársak nemcsak egymás és a gyerekek egészségi állapotát vitatták meg leveleikben, Thurzó György a gazdálkodás bizonyos feladatait is feleségére bízta, ahogy 1602-ben kelt levelében írta: „Hogy az vetésre és gazdálkodásra is édes szívem szorgalmatos gondod legyen, mint szerelmes én édes társomtul nagy jó néven vettem.”²¹ Ami pedig különösen bizalmas viszonyról árulkodik: politikai kérdésekről is tájékoztatta feleségét, beszámolt neki Bocskai haláláról, s az erdélyi fejedelmi szék helyzetéről.²²

A lányok a sokáig várt fiú megszületése után sem kerültek hátrányba apjuk szívében. A levelekben jól nyomon követhető, mikor voltak betegek, hiszen ilyenkor apjuk orvosságot vagy orvost küldött nekik.²³ Azonban a lányokról nemcsak betegségük idején olvashatunk. 1606-ban esküvőre készülve Czobor Erzsébet az éppen Bécsben tartózkodó férjét bízta meg néhány holmi beszerzésével. Thurzó valószínűleg soknak tartotta az árat, mert ezt írta feleségének: „Az mi vásárlást írtál fel édes szívem az leányunk számára, hogy megvettem, meghaladta (...) az négy ezer forintot, (...) boszuságomban azt kívánom, hogy minden leáninknak érhessek együtt örömeiket, és lehessen az többire is hasonló költségünk.”²⁴ Mint a fenti idézetből is látszik a lányokat meglehetősen nagy pompával adták férjhez. A gyerekekkel azután is szoros kapcsolatban maradtak, miután azok elkerültek otthonról. A bajban segítségükre siettek,²⁵ az unokák érkezésének pedig örültek: „Hogy az Ur Isten Priny Istvánnét leányomat egy szép fiú magzattal szerette és megáldotta(...)tisztia szibül örültem rajta. Az Ur Isten álgya meg ezután is ökök és adgya, hogy az több leáninknak is veled egyetemben láthassuk Istentül adott gyermekinket és onokánkat, de bár immár békét hadgyunk az ifju névnek. Nekem após, neked kedig édes lölköm, anyós legyen nevünk.”²⁶

Mindezek után azt vármánk, hogy Thurzó György és Czobor Erzsébet levelezése Thurzó Imre gyermekkoráról sok érdekes információval fog szolgálni. Azonban a

¹⁹ Czobor Erzsébet levelei Thurzó Györgyhöz. MOL E 196. 39. cs. 21.

²⁰ Thurzó György levele Czobor Erzsébethez, 1602. nov. 2. KUBINYI, 1876. II. 66.

²¹ Thurzó György levele Czobor Erzsébethez, 1602. szept. 17. KUBINYI, 1876. II. 33.

²² „sokan kívánnák az erdéli fejedelemséget. Nagy Albertet és Bethlen Gábort megfogatta Rákóczy, mondgyák hogy azért, hogy el akarták vullani az töröknek erdelt.” Thurzó György levele Czobor Erzsébethez, 1607. febr. 2. KUBINYI, 1876. II. 161.

²³ „valami nevolája lehet szegénnek, talán az kö bolgattyu; ha nem előbb, de az jüvendő gyülésben doktorokkal kellett álapattya felül tractálni és végezni.” Thurzó György levele Czobor Erzsébethez, 1607. febr. 21. KUBINYI, 1876. II. 171.

²⁴ Thurzó György levele Czobor Erzsébethez, 1606. szept. 29. KUBINYI, 1876. II. 154.

²⁵ Amikor az egyik lány 1616-ban halva születet gyereket hozott a világra, Czobor Erzsébet azonnal odasiétt hozzá, és elvitte lányát magához. PÉTER, 1996. 24.

²⁶ Thurzó György levele Czobor Erzsébethez, 1608. máj. 31. KUBINYI, 1876. II. 231.

levelekben Imréről a vártnál sokkal kevesebb adatot találhatunk. Ha megemlítik, szinte csak egészségi állapotáról van szó. Mivel viszonylag ritkán volt beteg, csak elvétve olvashatunk róla, neveltetéséről pedig gyakorlatilag egyáltalán nem leveleztek szülei. Neve időről-időre feltűnik szülei leveleiben, bár általában csak arról értesítette édesanyja az éppen távollévő nádort, hogy kisfia jól van: „*magam felől szerelmes édes szívem azt írhatom kegyelmednek, hogy legyen hála az Úr Istennek jó egészségben vagytok, mind az én kis Imriskommal és lenyainkkal egyetemben.*”²⁷

Thurzó Imre neveltetéséről édesapja és a nevelők leveleiből értesülhetünk. A nádor különös gondot fordított fia taníttatására, amelyről tudjuk, a kor igényeit minden tekintetben kielégítette. A továbbiakban ezt a nevelést szeretném bemutatni.

A nádor szoros kapcsolatot ápolhatott gyermekeivel, azok gyakran hiányolhatták távollévő édesapjukat, mint azt Czobor Erzsébet egyik levelében is olvashatjuk: „*az kis Imris felől azt írhatom kegyelmednek (...) azt üzente, hogy ideje volna kegyelmednek immár meglátogatni.*”²⁸ Érdekes, azonban hogy a nyolc gyermek közül csak Imre és Borbála édesapjuknak küldött üzeneteit olvashatjuk anyjuk leveleiben.²⁹ Thurzó György gyakran küldött feleségének és gyermekeinek ajándékokat,³⁰ elsősorban gyümölcsöt, sajtot, de kisfiának külön meglepetésről is gondoskodott: „*Az süveget és tafotát, édes szívem nagy örömet megküldtem volna az kis atyafinak, de bizony itt oly helen voltunk, hogy nem találtam (...) hanem azon leszek, hogy utamban haza való mentemben megvegyem és megvigyem kívánván, hogy az ur Isten nevellye jó egészségben.*”³¹

A nádor leveleiből az aggódó apa szavait hallhatjuk ki, ha megtudja, hogy kisfia beteg: „*Az fiunk beteges állapotjához képest most sem írhatok jobbat hanem, hogy doctor Márton uramat Nagyszombatbul vitesd fel édes szívem (...) holott orvos lévén és látván az beteget is, jobb tanácscsal s mind orvoslással lehet, hogynem mint messze lévén és ugy tanácsot adván*”³² Ugyanezen levél utolsó sorai ismét szép példát szolgáltatnak a nádor és a felesége között fennálló viszonyra, amelyet a kölcsönös bizalom jellemezett, hiszen a nádor nagybeteg fia ügyében sem parancsolt csak tanácsot adott, hiszen ezt írta: „*Mindazonáltal cselekedd azt édes szívem, az mit jobbnak ítélsz lenni.*”³³

A kisfiú taníttatása korán megkezdődött, hiszen alig múlt el öt éves (1604. január 3.), amikor édesapja már közvetlenül neki írt levelet: „*Imriskónak neki való levelet*

²⁷ Czobor Erzsébet levele Thurzó Györgyhöz. MOL E 196. 39. cs. 70.

²⁸ Czobor Erzsébet levele Thurzó Györgyhöz. MOL E 196. 39. cs. 72.

²⁹ „*Én is nagyságodnak, mint édes szereleme uram apámnak alázatos szívből való szolgálatomat ajánlom G T[thurzó] B[orbála]*” MOL E 196. 39. cs. 32.

³⁰ Kisgyermekkorban az apa és gyerekei kapcsolatára a levelezések tanúsága szerint az ajándékok küldés volt a legjellemzőbb. Szép példa erre, Nádasdy Tamás, aki előre küldött ajándékot kisfiának, hogy mindig kéznél legyen, ha hazatér. NÁDASDY, 1988. 205.

³¹ Thurzó György levele Czobor Erzsébethez, 1608. jún. 6. KUBINYI, 1876. II. 234.

³² Thurzó György levele Czobor Erzsébethez, 1613. okt. 14. KUBINYI, 1876. II. 306.

³³ Thurzó György levele Czobor Erzsébethez, 1613. okt. 14. KUBINYI, 1876. II. 306.

küldtem. Ezután olvasókönyvecskével játszódjék.”³⁴ Bár a nádor ritkán tartózkodott otthon, a kisfiú tanárai által írt levelekből rendszeresen értesült annak tanulmányi előmeneteléről.³⁵ 1609-ben egy Hermann nevű tanárt találunk Imre mellett,³⁶ aki Závodszy György³⁷ szerint németet tanított a kisfiúnak.³⁸ Imre a kor szokásainak megfelelően tanulótársat is kapott maga melle, unokaöccse, Zrínyi György személyében. Imre nyolcévesen írt levele arról tanúskodik, hogy bár szívesen tanult, de mint kisgyerek ragaszkodott a munkájáért ígért jutalomhoz is: „és én magam örömet tanulok (...) csak Nagyságod az ígért ajándékról el ne felekezzenek.”³⁹ De az apa nemcsak fia tanulmányairól gondoskodott, hanem egyéb tulajdonságainak megfelelő kialakításáról is. Ennek kedves példája, hogyan vélte a nádor megakadályozhatónak, hogy valaki túlzottan megszeresse az italt: „Az bicsei szőlőnek jó termését örömet hallottam, de fiam uramnak nem jó vóna azzal az borral, ha szintén vörös is kedveskedni, (...) hogy az bort megutáltassuk velek.”⁴⁰ Az édesanya szerepe Imre mellett akkor sem szűnt meg, amikor elkezdődött a rendszeres tanulás. Sőt a nádor fiuk nevelésével kapcsolatban konkrét feladatokkal is megbizta feleségét: „Kérek, édes lőlköm, légy azon, hogy prédikátor uram rendellyen egy tudós ifju legint az fiam és Zriny mellé, hadd tanítsa őket az ide való sétálásban.”⁴¹ Thurzó György rendszeresen írt leveleket Imrének is, amelyekben dicsérte a tanulásban mutatott szorgalmáért és további tanulásra buzdította, ami a későbbiekben hasznára lesz, ha majd udvari szolgálatba áll.⁴² A nádor korán megismertette fiát az udvari étellel. Imre tíz éves korában már elkísérte édesapját utazásaira is, 1608-ban, mint étékfogó szerepelt II. Mátyás koronázási lakomáján.⁴³ Még az is előfordult, hogy apjának Pozsonyból Bécsbe kellett utaznia, s Imrét addig Pozsonyban hagyta: „ma indulok Isten segítségéből csak postakocsikon Béchben. (...) Imriskót biztam Czobor Mihály uramra sógoromra. Ókegyelme ugyanitt szálásomon edgyütt leszen vele, mig megtérek, fő ember szolgálímot is hattam mellette jó módgyával.”⁴⁴

³⁴ Thurzó György levele Czobor Erzsébethez, 1604. jan. 3. KUBINYI, 1876. II. 107.

³⁵ A nádor így buzdította fiát tanulásra (1607): „Szerelmes fiam – úgymond – jól tanulj, az anyádat tiszteljed és szavát fogadjad és főképpen örömet imátkozzál, kit ha megcselekszel, én is jó apád leszek és mindenedet valamelyeket fogsz kívánni, nagy örömet megveszem és megszerzem” KUBINYI, 1888. 9.

³⁶ Lányi Illés (Eliás Láni) levele Thurzó Györgynek, Biccse, 1609. júl. 13. WITTENBERG, 1989. 17–18. A Thurzó György és Imre környezetében élő, az udvarban különböző tisztségeket viselő személyek névhasználat a szakirodalomban nem egységes (magyar, szlovák, latin). Ezen személyek nemzeti hovatartozásának megállapítása további kutatásokat igényel.

³⁷ Závodszy György: Thurzó György közvetlen munkatársa volt, aki a nádor külföldi fejedelmekkel és tudósokkal folytatott levelezését bonyolította. ILA, 1932. 16.

³⁸ WITTENBERG, 1989. 394.

³⁹ Thurzó Imre Thurzó Györgynek, Lietava, 1606. jún. 15. WITTENBERG, 1989. 10–11.

⁴⁰ Thurzó György levele Czobor Erzsébethez, 1611. okt. 25. KUBINYI, 1876. II. 295–296.

⁴¹ Thurzó György levele Czobor Erzsébethez, 1610. júl. 22. KUBINYI, 1876. II. 264.

⁴² Thurzó György levele Thurzó Imrének, Eperjes, 1611. jún. 20. WITTENBERG, 1989. 27–8.

⁴³ ZÁVODSZKY, 1912. 4.

⁴⁴ Thurzó György levele Czobor Erzsébethez, 1608. nov. 6. KUBINYI, 1876. II. 242.

1611-től a prédikátor Ján Paludini volt Imre nevelője Biccseán, aki leveleiben rendszeresen beszámolt a fiú tanulmányairól: „*En hasonlóan serényen fáradozom legkedvesebb tanítványaimmal, és nem nyugszom, amíg a tudásuk nem biztos.*”⁴⁵ Az apja által alapított biccsei iskolát nem látogatta rendszeresen, de részt vett például az ott rendezett vitákban. Lányi Illés igazgató 1611-ben kelt levelében tájékoztatta Thurzó Györgyöt,⁴⁶ hogy fia praeceptora kíséretében megjelent az iskolában és a szokott játék helyett meghallgatta a második és harmadik osztály vitáját, s javasolja, hogy Imre szerda és szombat délelőtt egy-egy órát játék helyett a továbbiakban is erre fordítson.

Az elemi ismeretek elsajáttatása után a nádor a wittenbergi egyetem professzoraihoz fordult, megfelelő tanárt kérve Imre számára, akik Jeremias Spiegelt, a művészetek és a filozófia magiszterét javasolták. Levelükből kiolvashatjuk, milyen nagy tekintélynek örvendett szemükben Thurzó György,⁴⁷ hiszen Spiegelt annak ellenére útnak indították, hogy a nádor által küldött pénz kevés volt és a későbbi fizetéséről sem tett említést. Jeremias Spiegel a vallás- és szónoklattan,⁴⁸ a logika, a történelem, a szám- és szókötéstan⁴⁹ ismereteit adta át tanítványának. Imre szónoklattani tanulmányairól többet tudunk,⁵⁰ mert a retorikai dolgozatai ma is olvashatók.⁵¹ Ezek közvetlenül wittenbergi tanulmányai megkezdése előtt készültek, amikor már Spiegel irányításával végezte tanulmányait, aki az egyetemre is elkísérte és ott a retorika tanára lett.

A dolgozatok tartalmát öt rövidebb chria és tizenhárom terjedelmesebb szónoki beszéd teszi ki. A chriákban apróbb velős mondásokat vagy jelesebb igazságokat kellett kifejezni ékes szavakkal, rövid áttekinthető szerkezet keretében. Ezeket a szónoki beszédek írásához való előkészületnek szánták. Néhány bevezető mondat után meg kellett ismételni a kitűzött tételt, majd annak tartalmát kellett kifejteni, legtöbbször ellentétekkel megvilágítva, végül pedig a befejezésben a fontosabb megállapításokat hangsúlyozták újra. A szónoki beszédek szerkesztése már bonyolultabb volt. Spiegel az ékesszólást Keckermann könyve alapján ismertette meg Imrével. Ezután római szónokok (pl. Cicero, Muretus) műveit olvastatta és elemeztette vele, majd egy-egy beszédet kívülről is meg kellett tanulnia és helyes hangsúlyozással, pontos és értelmes kiejtéssel, valamint megfelelő kifejező mozdulatok kíséretében előadnia. Ezzel egyidejűleg már elkezdte a chriák írását is. Thurzó egy év alatt tizenkilenc dolgozatot írt, tehát minden két-három hétben kellett készítenie egyet, amely idő csaknem a fele

⁴⁵ „*Ego similiter cum meis carissimis Discipulis strenue desudo, nec quicquam eorum intentatum relinquam, quae ad ipsorum Doctrinam solidiorem conferre videbuntur.*” Ján Paludini Thurzó Györgynek, Biccse, 1611. márc. 12. WITTENBERG, 1989. 23.

⁴⁶ Lányi Illés levele Thurzó Györgynek, Biccse, 1611. márc. 24. WITTENBERG, 1989. 24–25.

⁴⁷ A wittenbergi egyetem rektora, doktorai és magiszterei Thurzó Györgynek, Wittenberg, 1613. szept. 3. WITTENBERG, 1989. 33–34.

⁴⁸ Imre teológiai ismereteit Hutter *Compendium locrum Theologiae* című művéből szerezte. KUBINYI, 1888. 6–7.

⁴⁹ Jeremias Spiegel instrukciója Thurzó Imre tanulmányaihoz (amelyet átadott a nádornak és várta tanácsait, kiegészítéseit) WITTENBERG, 1989. 273–276.

⁵⁰ BALASSA, 1928. 248–258.

⁵¹ WITTENBERG, 1989. 277–312.

annak, ami a korabeli protestáns és jezsuita iskolákban szokásos volt. A kisebb dolgozatok témái a Szentírásen kívül a klasszikus írók műveiből vagy alkalomszerű gondolatokból (amelyek a tanulás során merültek fel) kerültek ki. Hasonló témában készültek a hosszabb dolgozatok is, bár ezek között kevesebb a tisztán vallásos vonatkozású. A legtöbb dolgozat figyelembe vette, hogy Thurzó később valószínűleg államügyekkel és hadakozással fog foglalkozni, de a tanulmányaihoz kapcsolódó aktuális problémákról is kellett írnia.⁵² A dolgozatok szerkezete minden esetben megegyezett. A bevezető gondolat általában valamilyen hasonlat,⁵³ egy aesopusi mese,⁵⁴ egy történelmi esemény⁵⁵ vagy azon író nagyságának emlegetése,⁵⁶ akinek a munkájából való a kitűzött tétel. A részletes kidolgozás során mindig a Szentírásból vonultatott fel érveket, majd a klasszikus íróktól vett példák következtek, néhol pedig logikai érveket is találtunk. Először általában pozitív úton bizonyított, majd megcáfolta a lehetséges ellenvetéseket. Beszédét gyakran úgy készítette el, mintha egy képzelt ellenféllel vitatkozna. Ez nagyfokú beleélést várt el a fiútól. Ilyen például az a beszéd, amelyben Ábrahám lelki viaskodásait adta elő, amikor Isten megparancsolta neki, hogy fiát ölje meg.⁵⁷ Kapott olyan szónoklattani feladatot is, amikor az első kidolgozásban tagadó választ kellett adnia, a másodikban pedig a pozitív állásponttól kellett hallgatóságát meggyőznie.⁵⁸ Az elkészített beszédek között magasztaló vagy lelkesítő beszédeket is találhatunk, például a háború dicséretéről⁵⁹ vagy buzdító beszédet a katonákhoz ütközet előtt.⁶⁰ Dolgozatai kiváló latintudásról árulkodnak, megmutatják, hogy írójuk klasszikus írásokon nevelődött, a korabeli protestáns iskolák szellemében, amelyekben tovább élt a humanista eszme és gondolatkör. Sokszor idézi Cicerót, de felhasználja Hadrianus császár elmékedéseit, Vergilius, Horatius, Iszokratész, Seneca, Szt. Ágoston, Szt. Jeromos és Szt. Ambrus munkáit is.⁶¹ A szónoki gyakorlatok elemzése során Balassa Brúnó azt állapította meg, hogy görög nyelvi és irodalmi ismeretei már nem lehettek olyan alaposak. Ez azonban igazodik ahhoz a 17. századi gyakorlathoz, melyben a görög nyelv és irodalom iskolai megbecsültsége már jóval elmaradt a latiné mögött, így nem lehetetlen, hogy Imre képzésében sem fektettek rá különösebb hangsúlyt.⁶² A dolgozatokban Thurzó gyakran hivatkozott történelmi eseményekre, ami azt mutatja, hogy a kor viszonyaihoz mérten alapos történelmi oktatásban részesült. Az akkor alkalmazott deuktív módszer szerint először a történelem általános és formális kereteit (pl. a külön-

⁵² *Declamatio nona: De peregrinationis necessitate* WITTENBERG, 1989. 304–306.

⁵³ *Pl.: Nincs az a szénás szekér, amire még egy szál szalma ne férne.* (*Declamatio V.*) BALASSA, 1928. 250.

⁵⁴ WITTENBERG, 1989. 284–288.

⁵⁵ *Declamatio VIII.* WITTENBERG, 1989. 300–304.

⁵⁶ *Chria 4.* WITTENBERG, 1989. 281–282.

⁵⁷ *Declamatio X.* WITTENBERG, 1989. 306–308.

⁵⁸ *Declamatio V.* WITTENBERG, 1989. 292–294.

⁵⁹ *Declamatio VII.* WITTENBERG, 1989. 298–300.

⁶⁰ *Declamatio XII.* WITTENBERG, 1989. 310–311.

⁶¹ BALASSA, 1928. 255.

⁶² BALASSA, 1928. 255–256.

böző évszámítások rendjét és ezek viszonyát egymáshoz, a történeti korok határait) kellett megtanulnia. Ezután került sor a nagy történeti korszakokon belül az egyes monarchiák történelmére. Spiegel a bevezető ismeretek elsajátítása után Imre tanításában a wittenbergi egyetem történelemtanára, Wankel *Horologium Principium* című könyvét, valamint Zwinger *Theatrum*át és Erasmus *Apophtheg-matái* t használta.⁶³

Amikor Thurzó György úgy ítélte meg, hogy fia alkalmassá vált az egyetemi tanulmányokra, hozzákezdett utazásának előkészítéséhez. A korábban leírtak alapján nem lehetett kétséges, hogy Imrét Wittenbergbe küldi tanulmányai betetőzéseként. Saját ajánlólevele mellé az uralkodót is sikerült megszereznie,⁶⁴ így fia biztos számíthatott a kedvező fogadtatásra, amikor 1615. július 7-én nevelője, Jeremias Spiegel, Franz Armpruster komornyik, Thurchányi György első szolga, Daróczy István és Johann Cristoph von Khuenburg kíséretében elindult Wittenbergbe. A társasággal tartott néhány diák is, mint Lányi Izsák, Samuel Bartoschovitz, Moltoris Miklós és Paulinyi Dániel.⁶⁵ Az egyetem tanárai és maga a rektor is örömeiket fejezték ki, amikor megtudták, Thurzó hozzájuk küldi fiát.⁶⁶ Matthias Hoë von Hoënegg, aki a szász választófejedelem első udvari prédikátora és legfőbb tanácsadója volt egyházi ügyekben, 1615-ben kelt levelében dicsérte a nádort, hogy fiát Wittenbergbe küldi, és Thurzó kérésére előkészítette, hogy a választófejedelem fogadja Imrét.⁶⁷ Thurzó Imre megérkezése előtt János György szász választófejedelem ajánlólevele is megérkezett Wittenbergbe, amelyben a választó az egyetem tanárainak figyelmébe ajánlotta az ifjú gróft. A levélben emellett kiemelte a nádor érdemeit, dicsérte azért, hogy több alkalommal küldött tanulókat saját költségén az egyetemre.⁶⁸

Thurzó Imre peregrinációjának legértelmesebb forrása volt az 1615–1616-ban keletkezett naplója,⁶⁹ amely a 20. század elején Khuen-Héderváry Károly hédervári levéltárában volt, majd az Országos Levéltárba került, ahol 1956-ban megsemmisült.⁷⁰ Így az utazásról csak azok munkáiból értesülhetünk, akik még eredetiben olvashatták Thurzó Imre feljegyzéseit.

Imre, miután elvált szüleitől, társaival a Vág völgyében haladt. Útjuk Belluson, Ivanócon, Újhelyen, Vitencen, Szomolyán, Bazinon át vezetett Pozsonyba (július 10.),

⁶³ BALASSA, 1928. 257.

⁶⁴ Leonhard Helfield van Meggau Thurzó Györgynek Prága 1615. júl. 29. WITTENBERG, 1989. 82. (Amelyben van Meggau, II. Mátyás titkos tanácsosa és főkamaraasa arról ír, hogy a szász választófejedelemhez Imre érdekében irandó császári ajánlólevelét ügyében minél előbb cselekedni kíván.)

⁶⁵ ZÁVODSZKY, 1912. 4.

⁶⁶ Leonhard Hutter levele Thurzó Györgynek, Wittenberg, 1615. máj. 29. WITTENBERG, 1989. 69.

⁶⁷ Matthias Hoë von Hoënegg levele Thurzó Györgynek, Drezda, 1615. júl. 26. WITTENBERG, 1989. 79–80.

⁶⁸ János György szász választófejedelem levele a wittenbergi egyetemnek, Neusorg, 1615. júl. 31. WITTENBERG, 1989. 83.

⁶⁹ Iter Vitebergense, hoc est, brevis ac succincta descriptio eorum, quae tam Viteberga, quam alibi locorum, eundo ac redeundo illustrissimus comes ac dominus, Emericus Thurzo de Bethlenfalva, supremus ac hereditarius comes Arwa etc. vidit, et summa industria observavit ab anno 1615. die septima Julii, usque ad annum 1616. diem 2. mensis Junii, aetatis suae anno 18. WITTENBERG, 1989. 435.

⁷⁰ WITTENBERG, 1989. 435.

ahol Franz Armpruster apjánál szálltak meg. Másnap továbbindulva Hainburgon keresztül Bécsbe érkeztek. Itt Thurzó György házában éjszakáztak, amelyet a nádor az osztrák rendektől kapott ajándékba. Bécsből apja szekereit és lovait hazaküldte, így fuvarossal folytatták útjukat Prágába. Bécsben egyébként két napot is eltöltöttek, és Imre apja titkára, Skultéty Márton vezetésével megnézte a város nevezetességeit. Július 14-én folytatták útjukat és Grauendorfon, Neuburgon, Kronenburgon, Schöngrabenen keresztül érték el a morva határt Znaimnál. Morvaországon gyorsan keresztülhaladtak (Misslitz, Trebitz, Polna), és július 16-án már Csehország területén éjszakáztak (Deutsch-Brod). Másnap továbbutaztak és Jenikaun át Caslauba érkeztek, ahol Imre megtekintette a huszita vezér, Žižka sírját és fegyvereit, majd Kolinon, Böhmischbrodon és Auwalon keresztül 18-án Prágába érkeztek. Mivel Prága császári székhely volt és építészeti emlékei is érdekelték, Imre elhatározta, hogy miután bemutatta apja ajánlólevelét a császári főkomornyiknak, Leonhard Helfried van Meggau belső titkos tanácsosnak, néhány napot eltölt a városban. Elsősorban az evangélikus templomokat nézte meg, de megcsodálta a Moldva hídját és a királyi várat is. A várban megtekintette a királyi kápolnát, a cseh királyok sírboltjait, Salamon király gyertyatartóját és a cseh koronát, majd a királyi mulatóhelyet és annak állatkertjét, ahol különleges állatokat is látott (indiai varjút, leopárdot, tigrist, oroszlánt). Prágából július 20-án indult tovább, Volkon és Leitmeritzen keresztül elérte az Elbát, ettől kezdve hajón folytatta útját. Elhagyta Csehországot, és 21-én Meissen területén, Hermskretschmerben éjszakázott. Másnap Pillnitznél kötöttek ki, ahol Imre megtekintette a szász választófejedelem kincstárnokának, Joachim Loosnak a várát és a kertjét. Aznap útjuk Drezdában ért véget. 23-án amint tehetett, tisztelgett a választófejedelem tanácsosánál, Leonhard Köppelnél, aki elkalauzolta a választófejedelem hatalmas oszlopokon nyugvó híres istállójába. Másnap megtekinthette a várat, melynek tizenkét termét különböző fegyverek töltötték meg, majd megnézhetette, hogyan készülnek az ágyúk, mozsarak és harangok az öntőházban. A fővadász jóvoltából láthatta a vadászfegyvereket, amelyek közül azonban a legszebbek hiányoztak, mivel a választófejedelem éppen vadászon volt. Az udvari főépítőmester megmutatta neki görbe tükrét, a római hadiéletet ábrázoló szobrait, tengeri kagylóit és termésköből vésett miniatűr hegyvidékét. Ebéd után az öt szobából álló Kunstkammert nézte meg. Meglepte őt az ismeretlen tárgyak gazdagsága, amelyek szerinte isteni remekművek voltak. Látott itt például strucctojásból készített poharat, különböző formájú órákat, különleges hangszereket, csontvázakat, földgömböt, sőt még egy különleges mechanikus szerkezetet is. Megtekintette a választófejedelem négy teremben elhelyezett könyvtárát is, amelyben Luther kéziratát is olvasta. Július 25-én kora reggel az előző nap látottakat jegyezte le, majd a Szent Kereszt templomba ment, ahol a toronyba is felmászott, onnan szemlélte a várost. 27-én együtt ebédelt a választó testvérével, Ágost szász herceggel. Másnap megvált Drezdától, s Freibergen és Oderanon keresztül Chemnitzbe ért, ahol már várta a választófejedelem titkára, Matthias Hoë von Hoënegg, hogy elkísérje Neusorgba a fejedelemhez. 31-én apja levelével tisztelgett János György előtt, aki a vadászatra is

meghívta Imrét. Augusztus 1-jén Imre folytatta útját, végül Mittweiden, Leisnigen, Thalón és Pretzschen keresztül 2-án este elérte úticélját, Wittenberget.

Mindenekelőtt lakást kellett keresnie, mivel nem látta tanácsosnak, hogy az apja által kijelölt Uswald András quaestornál lakjon, ennek törvénybe ütköző ügyei miatt.⁷¹ Három nap múlva meg is egyezett a wittenbergi gyógyszerész vezetőjével, Fulth Gáspárral, hogy elszállásolja őt.

Apjának természetesen részletesen beszámolt útjáról, és a nádor „*megdicséré, hogy nem maradt közönséges utasok módjára fáradt volta dacára szálló helyén, csupán inyének áldozván, hanem ottani látásának rövid idejét is hasznos ismeretek szerzésére fordította.*”⁷² Thurzó György azonban túl soknak találta a pénzt, amit fia az utazásra költött és kérte, ezentúl takarékoskodjon, hiszen tanulni, és nem költekezni küldte az egyetemre.⁷³ A szállás kérdését elintézve Imre az egyetem után érdeklődött, s az egyetem rektoránál két társával, Daróczy Istvánnal és Johann Cristoph von Khuenburggal beírta nevét az egyetem anyakönyvébe.⁷⁴ Thurzó György az egyetemi tanárok figyelmébe ajánlotta fiát, az akadémiai tanács és a tanárok (Jeremias Spiegel, Leonhard Hutter, Balthasar Meisner, Erasmus Schmidt, Friedrich Balduin) biztosították a nádort, igyekezni fognak, hogy Imre sikerrel végezze tanulmányait.⁷⁵ A nádort levelek sokasága dicsérte döntéséért, hogy fiát Wittenbergbe küldte tanulni. Johann Wanckel a történelem professzora például történelmi példákkal bizonyította levelében, hogy az öröklött hatalom és gazdagság valamint a megszerzett tudás együtt adja az igazi nagyságot.⁷⁶ Imre tanárai folyamatosan tájékoztatták Thurzó Györgyöt fia tanulmányairól. Ezekből a levelekből megtudhatjuk, hogy a fiú retorikai gyakorlatokat folytatótt, történelmet tanult és egyházzal is foglalkozott.⁷⁷ A retorikai kollégium befejezése után, mint az Spiegel leveléből is kiderül, Imre etikát is tanult.⁷⁸ Tanárai jóakarátára nem is annyira a tanulás terén volt szüksége Imrének, mint inkább társaival szemben. Idegen volta, szokásai, ruházata ugyanis elütött a német hallgatókétól, akik ezért kezdetben kigúnyolták, azonban a választófejedelem Imrét társaival együtt oltalmába vette, s figyelmeztette a tanárokat, ne engedjék, hogy idegen öltözékük miatt az

⁷¹ ZÁVODSZKY, 1912. 4.

⁷² KUBINYI, 1888. 11.

⁷³ Thurzó György levele Thurzó Imrének, Biccse, 1615. aug. 27. WITTENBERG, 1989. 91–93.

⁷⁴ Az anyakönyvben a következő bejegyzés szerepel: „*Perillustris generosus atque magnificus dominus Comes Emericus Thurzo de Bethlemfalua, liber ac haereditarius comes de Arwa, eiusdemque comitatus Arvensis supremus ac perpetuus comes etc. illustrissimi comitis Georgii Hungariae prouregis filius, cui rectoratus sequentis hyberni semestris comissus fuit.*” ASZTALOS, 1930. 117.

⁷⁵ KUBINYI, 1888. 11–12. III. A wittenbergi egyetem rektorának és tanárainak levele Thurzó Györgyhoz Wittenberg 1615. aug. 24. WITTENBERG, 1989. 89–91.

⁷⁶ Johann Wanckel levele Thurzó Györgynek, Wittenberg, 1615. szept. 5. WITTENBERG, 1989. 99–101.

⁷⁷ Ld. pl.: Jakob Martini levele Thurzó Györgynek, Wittenberg, 1615. szept. 2. WITTENBERG, 1989. 109.

Jeremias Spiegel levele Thurzó Györgynek, Wittenberg, 1615. szept. 19. WITTENBERG, 1989. 106–107.

⁷⁸ Jeremias Spiegel levele Thurzó Györgynek, Wittenberg, 1615. nov. 14. WITTENBERG, 1989. 138–139.

egyetemi ifjúság rajtuk nevesse.⁷⁹ A gúnyolódás egyébként is megszűnt, ami főként a fiú előkelő viselkedésének, mindjobban feltűnő tehetségének és bőkezűségének volt köszönhető.⁸⁰ Imre tanulmányaiban nagyon szorgalmas volt, eljárt az egyetemen rendezett vitákra, sőt gyakran részt is vett bennük. Az egyetemi élet minden mozzanata érdekelte, nem mulasztotta el, ha teológiai vagy jogi doktort avattak, vagy ha a hallgatók magiszteri vizsgát tettek. Tanárai ilyenkor figyelmükkel tüntették ki, a rektor maga mellé kérte, meghívták a nyilvános vitákra és az avatást követő lakomákra.

A nádor fiához írt leveleiben visszatérő igényként fogalmazódott meg, hogy Imre minél tökéletesebben sajátítsa el a német nyelvet. Ennek érdekében még ajándékot is ajánlott neki.⁸¹ Többször kérte Imrét, néha németül írjon neki leveleket,⁸² de a fiú szabadkozott, nem ítélte még elég jónak tudását. Amikor pedig németül írt, levelében semmi lényeges dolgot nem említett. Arra hivatkozott, hogy németül a latinnál nehezebben tanul,⁸³ de ígérte apjának, szorgalmas lesz, bár nem hiszi, hogy hamarosan elsajátítaná az előbbit.⁸⁴

Imre wittenbergi életének lényegében minden mozzanatáról beszámolt apjának, és mindenhez engedélyt kért. Így volt ez Hamburgba tervezett utazásával is. Először 1615. szeptember 5-én kelt levelében említi apjának, hogy szeretne Hamburgba utazni, amire alkalmasnak látszik a lipcsei vásár ideje, amikor a tanulók és tanárok többsége is elutazik. Kérte apját, hogy engedje el, mert nagyon szeretné látni a várost és a tengert, fontos érvként említette, hogy utazása közben a német nyelvet is gyakorolhatná.⁸⁵ A nádor azonban komolyan ellenezte a hamburgi kirándulást, mivel fia csak a szász választófejedelemség területére rendelkezett érvényes ajánlólevéllel. Örömmel engedélyezte volna viszont fiának, hogy Lipcsébe utazzon, és ott megnézze a vásárt.⁸⁶ Imre el is ment Lipcsébe,⁸⁷ de úgy látszik, hamburgi terveiről nem mondott le olyan egyszerűen, mert hazautazása előtt még egyszer próbálkozott apja engedélyének megszerzésével. Thurzó György azonban fia rektori feladataira hivatkozva megtagadta azt. Imre ismét elfogadta az apai utasítást, bár mint levelében írta, a rektori hivatal inkább kiüntetés volt, mint munka.⁸⁸ A nádor igen komolyan ellenezhette fia hamburgi útját,

⁷⁹ János György szász választófejedelem levele a wittenbergi egyetemnek, Neusorg, 1615. júl. 31. WITTENBERG, 1989. 83.

⁸⁰ ZÁVODSZKY, 1912. 5.

⁸¹ A tesini hercegnőtől kapott ezüstözött puskákat neki adja ajándékba, ha jól megtanul németül. Thurzó György levele Thurzó Imrének, Biccse, 1615. aug. 27. WITTENBERG, 1989. 91–93.

⁸² Thurzó György levele Thurzó Imrének, Biccse, 1615. szept. 4. WITTENBERG, 1989. 95–96. ill. Biccse, 1615. szept. 13. WITTENBERG, 1989. 104–105.

⁸³ Thurzó Imre levele Thurzó Györgyhöz, Wittenberg, 1615. szept. 21. WITTENBERG, 1989. 110.

⁸⁴ Thurzó Imre levele Thurzó Györgyhöz, Wittenberg, 1615. okt. 31. WITTENBERG, 1989. 134–136.

⁸⁵ Thurzó Imre levele Thurzó Györgyhöz, Wittenberg, 1615. szept. 5. WITTENBERG, 1989. 97–99.

⁸⁶ Thurzó György levele Thurzó Imrének, Biccse, 1615. szept. 27. WITTENBERG, 1989. 111–113.

⁸⁷ A város nagyon tetszett neki, a választófejedelem közbenjárására még a várat is kinyitották neki. Thurzó Imre levele Thurzó Györgynek, Wittenberg, 1616. jan. 20. WITTENBERG, 1989. 159–161.

⁸⁸ Thurzó Imre levele Thurzó Györgynek, Wittenberg, 1616. febr. 8. WITTENBERG, 1989. 165–166.

mert még Imre tanárának Jeremiás Spiegelnek is írt, tartsa távol fiát az utazástól.⁸⁹ Imrének pedig azt ígérte hazatérése után lehet arról szó, hogy Velencébe menjen, ahol ismerősei és rokonai révén nagyobb biztonságban lenne, mint Hamburgban, és különben is – érvelt a nádor – nem azért küldték Wittenbergbe, hogy utazgasson, hanem hogy a tudományban és a nyelvekben érjen el eredményeket.⁹⁰ A fiú pedig ismét elfogadta apja döntését, bár mint írja ez a tilalom megfosztotta attól a reménytől, hogy valaha megláthassa az óceánt.⁹¹

Amikor 1615. október 24-én érkezett a rektorválasztás ideje a wittenbergi egyetemen, tanárok egyhangúan Thurzó Imrét választották az egyetem rektorává. Az, hogy egy 17 éves fiút rektorra választottak, furcsának tűnhet. A kérdés tisztázásánál figyelembe kell vennünk, mit is jelentett a rektori tisztség a 17. századi wittenbergi egyetemen. A wittenbergi egyetem vezetése nem a rektor, hanem az egyetem tanácsának kezében volt. Maga Thurzó Imre is azt írta, hogy tisztsége inkább kitüntetés, mint munka, hiszen a feladatok ellátása a prorektorra hárul.⁹² Thurzó Imre rektoráváválasztásának előmozdítója a „*nádor bőkezűsége az egyetem tanárai és növendékei iránt, s az általános tisztelet amiben őt a lutheránusok részéstitették, Imre tehetsége és a választófejedelem hatalmas pártfogása*”⁹³ volt. Az, hogy valaki nem tudományos érdemeinek köszönheti a rektori tisztséget, nem volt egyedülálló az egyetem történetében. Ilyen volt 1588-ban a magyar báró losonci Bánffy Ferenc dobokai főispán vagy 1602-ben Ágost szász herceg, aki négy évig viselte a méltóságot. A rektori tisztség kérdésében az egyetem felett hatalmat gyakorló szász választófejedelemnek volt döntő szava.⁹⁴ Imre, mint mindenben, a rektorság kérdésében is ki akarta kérni apja tanácsát, de a nagy távolság miatt egyedül kellett döntenie, elfogadja-e a felajánlott méltóságot. Thurzó György azonban számíthatott arra, hogy fiát ez a megtiszteltetés éri. Kiderül ez leveléből, mely szerint tudta, hogy fia az egyetem tanácsa előtt jó hírnek örvend, és arra buzdította fiát, ha felajánlják neki a rektori tisztséget, fogadja el azt.⁹⁵ Így amikor Imre október 31-én kelt levelében értesítette apját a választásról, a nádor válaszában megnyugtatta, nem neheztel rá, sőt örül, hiszen ritkaság, hogy a rektori tisztséget idegennek adják, méghozzá ilyen rövid idővel megérkezése után.⁹⁶ December 14-i levelében kiegészítette mindezt azzal, fia tegyen meg mindent, hogy méltó legyen méltóságára, s tekintse ezt egy reá várakozó hivatal előjátékának.⁹⁷ Thurzó Imre ünnepélyes

⁸⁹ Jeremias Spiegel Thurzó Györgynek, Wittenberg, 1616. márc. 6. WITTENBERG, 1989. 179–180.

⁹⁰ Thurzó György levele Thurzó Imrének, Biccse, 1616. márc. 7. WITTENBERG, 1989. 181–183.

⁹¹ Thurzó Imre levele Thurzó Györgynek, Wittenberg, 1616. ápr. 8. WITTENBERG, 1989. 196–198.

⁹² „*Rectoratus enim Magnus honoris non oneris est. Posterius enim illud Pro-Rector incumbit.*” („A rektorság ugyanis egy nagyszerű kitüntetés, nem pedig megterhelés, a nehézségek a prorektorra hárulnak.”) Thurzó Imre levele Thurzó Györgynek, Wittenberg, 1616. febr. 8. WITTENBERG, 1989. 165.

⁹³ ZÁVODSZKY, 1912. 5.

⁹⁴ ZÁVODSZKY, 1912. 7.

⁹⁵ Thurzó György levele Thurzó Imrének, Pozsony, 1615. nov. 9. WITTENBERG, 1989. 136–138.

⁹⁶ Thurzó György levele Thurzó Imrének, Biccse, 1615. nov. 27. WITTENBERG, 1989. 144–146.

⁹⁷ Thurzó György levele Thurzó Imrének, Pozsony, 1615. dec. 14. WITTENBERG, 1989. 149–151.

beiktatására 1615. október 28-án került sor a wittenbergi vártemplomban. A tanárok szentélyben forma szerint tanácskozást folytattak, kit válasszanak rektornak, majd Balthasar Meissner és Jakob Martini, a tanárok követői Imrét a szentélybe vezették, ahol a volt rektor felajánlotta neki a rektori tisztséget. Miután ő ezt elfogadta, prorektornak mellé Ernst Hettenbachot, a filozófia és az orvostudományok doktorát, az egyetem nyugalmazott tanárát választották meg. Ezután az oltár mellett lévő emelvényen foglaltak helyet, s a volt rektor ünnepélyes beszédet tartott arról, vajon megengedhető-e a párbaj az egyetemen. Beszéde végén Imrét rektornak, Hettenbachot pedig prorektornak nyilvánította és a sceptrumot⁹⁸ Imrének, az pedig a prorektornak adta, aki a pedellusoknak szolgáltatta vissza. Hasonlóan történt az egyetem kulcsainak, majd pecsétjének átadása. Ezután Imre felvette a rektori díszöltönyt, majd a lelépő rektor hivatalától elbúcsúzva, Imrét mint új rektort üdvözölte, mire ő az oltárhoz ment, és imádkozott, kérve Isten áldását és kegyelmét, hogy kormányzása szerencsés legyen. A templomból az új rektort szállására kísérték. Előtte mentek a pedellusok és a tanárok, mellette pedig a pro- és a volt rektor. A lakásán megválasztása alkalmából üdvözölték, és hűséget fogadtak neki, majd hazatértek, nála hagyva a díszöltönyt és a kormánybotot. Thurzó György köszönet fejében száz jobbágyát küldte Wittenbergbe, akik hajdútáncokkal és fegyverforgatással, paripáikkal és zenéjükkel mulattatták Wittenberg lakóit. Az egyetemnek ajándékkul 12 szekéren régiségeket küldött, emellett pedig annyi ételt és italt fiának, amennyiből az tanárait és társait három napon keresztül fejedelmien megvendégelhette.⁹⁹ Thurzó Imre törekedett arra, hogy a rektori tisztnak megfelelően. Még nagyobb szorgalommal gyakorolta a német nyelvet komornyikja, Franz Armpruster társaságában, ugyanakkor magaviseletével is – ellentétben több elődjével – példát mutatott. Mint rektor őrizte az egyetem anyakönyvét is, amelyet áttekintett, s a fontosnak tartott adatokat kijegyezte belőle. Az általa tanúsított tisztelet és szeretet jeleként az egyetem tanára Friedrich Balduin, teológiai doktor és a választófejedelemség egyházainak főfelügyelője, felkérte Imrét újszülött fia keresztapjának. Thurzó Imre rektorra választása után is szorgalmasan tanult, részt vett a nyilvános vitákon, ahol általában nagy sikert aratott. Így volt ez például a Luther és Kálvin tanainak összeegyeztetéséről szóló vitán, amelyen olyan nagy sikert ért el érvelésével, hogy híre még a szomszédos egyetemekre is elterjedt. Mivel a testvér, lipcsei egyetem teológiai doktora és tanára, Polikarp Lyser meghívta esküvőjére, 1616. január 12-én Lipcsébe utazott. Megtekintette a város nevezetességeit, az Auerbach-féle árucsmokot, a kollégiumokat, templomokat, valamint az egyetemi és a városi könyvtárat. Másnap megnézte a várat, majd vendégül látta az egyetem rektorát, néhány tanárt és a vár kapitányát.

Szabadidejét általában hasznosan töltötte el. Megtekintette a wittenbergi várat és az ott lévő templomot, s benne Luther és Melancthon síremlékét, majd kirándulásokon gyarapította ismereteit. Apjához hasonlóan őt is nagyon érdekelték a könyvek. Beszédeit kinyomtatattatta, szegényebb társait segítette vitáik kinyomtatásában, több könyvet

⁹⁸ jogar, kormánypálca

⁹⁹ IPOLYI, 1887. 12.

is vásárolt, és ahol megfordult mindig megtekintette a könyvtárakat. Wittenbergben nemcsak az egyetem könyvtárát nézte meg, hanem az egyes tanárokét is. 1616. február 16-án az egyetem gyászünnepélyt tartott, Ágost szász herceg emlékére. Thurzónak azonban nem volt magyar gyászruhája, ezért a magyar ifjaktól kért kölcsön egyszerű öltözetet, mentének pedig befestette hálókötösét. Thurzó Imre híre Magyarországra is eljutott, és ennek hatására Paczóth Ferenc és báró Osztrósi János Wittenbergbe mentek, hogy az ő vezetése alatt lévő egyetemet látogassák. Márciusban Imrét az az öröm érte, hogy szeretett tanárát, Jeremias Spiegelet beiktathatta a retorika tanszékére. Mint rektor részt vett a hallgatók magiszteri vizsgáján, ahol arra buzdította őket, legyenek jámbor és vitéz emberek, hogy egyházuk és hazájuk dicséretére váljanak.

Mivel apja köszvénye súlyosbodott, apa és fia elhatározták, Imre hazatér Wittenbergből. Thurzó György fájlalta, hogy fia nem tölthetett el egy évet az egyetemen, hiszen korábban nagy örömmel olvasta nyilvános előadásait, amelyekből kinyomtatásuk után Imre mindig küldött haza, és bízta a fiát, folytassa a tanulást, ameddig lehet.¹⁰⁰ Hazatérése előtt még egy teológiai vitán szerepelt, idejét egyébként az utazás előkészítésének szentelte. Mivel apja továbbra sem engedte el Hamburgba, megnézte Bitterfeldet, Hallét, Martisburgot és Naumburgot. Az utolsó napokban nagy öröme még tehetett valamit kedves tanáráért, Spiegeletért. Az a szép feladat hárult rá, hogy nevében megkérje számára Anna Reichardot, Erasmus Schmidt mostohalányát, s még a kézfogón is jelen lehetett. 1616. május 11-én letette a rektorságot, ez alkalommal tartott beszédében a törökök zsarnokságáról és a keresztények iránti gyűlöletéről beszélt. Tisztségét átadta Ambrosius Rhodiusnak az orvostudomány doktorának, majd megvendégelte az egész egyetemet. Időközben megérkeztek apja kocsijai, megrakva ajándékokkal az egyetem tanárai számára. Hazaindulása előtt még megszerezte a kért orvosságokat anyja gyógyszerárába, majd május 13-án útnak indította holmiját Magyarország felé. Másnap ő maga is elindult. Hazafelé a rövidebb, Szilézián át vezető utat választotta (Thuł, Kamencz, Bautzen, Bunczlau, Liegnitz, Boroszló, Lieswitz, Tessen, Jablunka, Czacza, Budetin). Tanárai Pretschig kísérték, ahol egy lakoma keretében végleg elbúcsúztak egymástól. A hazavezető úton ismét szorgalmasan nézegette az egyes helyek nevezetességeit. Két napot szentelt Szilézia akkori fővárosának, Boroszlónak, ahol megtekintette a lutheránusok és a dominikánusok templomát. Láta Thurzó János boroszlói püspök kápolnáját, és benne síremlékét is. Megnézte a polgárság céllovónházát, mely az Odera szigetén volt. A város tornyából gyönyörködött a környék szépségében. A magyar határt Jablunkánál érte el, itt apja ötvenkét hajdúja várt rá, hogy együtt keljenek át a Kárpátokon. Biccse július 2-án érkezett, ahol apja az egybegyűlt környékeliekkel fogadta fiát.

Apa és fia azonban csak rövid időt tölthetett együtt, Thurzó György ugyanis hamarosan meghalt. Az alig tizennyolc éves Imre lett a hatalmas családi vagyon örököse. Thurzó Imre csak öt évvel élte túl édesapját, gondos nevelésének eredményei azonban

¹⁰⁰ Thurzó György levele Thurzó Imrének, Biccse, 1616. márc. 21. WITTENBERG, 1989. 189–191.

nár ilyen rövid idő alatt is megmutatkoztak. Bekapcsolódott a politikai életbe. A kortársak is hamar felfigyeltek tehetségére és képzettségére és az 1618-as országgyűlésen áblabírának is megválasztották.¹⁰¹ Kezébe vette a családi birtokok irányítását, rendezte a hatalmas családi levéltárat.¹⁰²

Édesapja halála után a magyarországi evangélikusok vezetését is magára vállalta, rendszeres kapcsolatban maradt a wittenbergi egyetem tanáraival, alumnusokat küldött az egyetemre, vezető szerepet vállalt az 1617-es jubileumi ünnepségek megrendezésében. 1619-ben komoly döntést hozott, szakítva apja politikájával elfordult az uralkólótól és Bethlen Gábor mellé állt, aki elsősorban diplomáciai feladatokat bízott rá. Átállását azonban nem kell feltétlenül elfordulásnak tekintenünk a Thurzó György által kijelölt politikai iránytól. Mint édesapja, Thurzó Imre is békepárti volt, mindenben az apja és az evangélikus egyház érdekeit tartotta szem előtt, valószínűleg ez indíthatta az udvartól való elpártolásra. Hiszen még Bethlentől is elfordult, mikor szándékainak színtességében kételkednie kezdett.

Családi élete már korántsem volt sikeresnek mondható. 1617-ben kötött házasságot a zenedégi Nyáry Krisztinával. Politikai feladatai miatt azonban csak ritkán volt otthon, így a házassági kapcsolat sem alakulhatott ki közöttük. Ráadásul szeretett édesanyja sem volt igazán jó viszonyt menyével, különösen miután Nyáry Krisztina két lánygyermeknek adott életet.

Thurzó Imre végül diplomáciai feladatai teljesítése közben, a nikolsburgi békét előkészítve halt meg 1621. október 19-én.¹⁰³ Értelmetlen lenne találgatni, milyen karriert várt volna rá, ha tovább él és tevékenykedik, de az bizonyos, hogy már kortársai is a politikai élet egyik nagy reménységének tartották, ahogy azt Batthyány Ferenc egy levelében is olvashatjuk: „*Hogy isten az n[agysá]god fiát jó egészségben hozta meg, azt szívem szerint öröklöm, adná isten, hogy sok olyan ifjú legén volna az országban, mert ilyhez bizom hogy tud hazájának szolgálni.*”¹⁰⁴

¹⁰¹ Az 1613/24.tc kimondta, hogy a bíraskodásban a rendes és a rendkívüli esküdteken kívül a jelenlévő nemesek közül senkinek ne legyen szava. E törvény megengedte az úlnokok számának emelését. Ettől kezdve kétféle vármegyei úlnok volt: a rendes esküdt úlnok és a vagyonosabb nemesek közül választott rendkívüli úlnok, későbbi elnevezéssel a táblabíra (judices tabulae). Ez utóbbiak csak az igazságszolgáltatásban vettek részt, fizetést nem kaptak, csak napidíjat élveztek. CSIZMADIA – KOVÁCS – ASZTALOS, 1997. 189.

¹⁰² A Thurzó család levéltárát ismerteti: ILA, 1932.

¹⁰³ Politikai karrierjét ld.: DEMKO, 1881.; NAGY, 1880–1881.; PÉCSY, 1878.; RIMAY, 1955. Házasságáról: IPOLYI, 1887.; HILLER, 1997.

¹⁰⁴ Batthyány Ferenc levele Thurzó Györgyhez, 1616. jún. 30. BATHYÁNY, 1879. 119–120.

RÖVIDÍTÉS- ÉS IRODALOMJEGYZÉK

1. FORRÁSOK

1.1. KIADATLAN FORRÁSOK

MOL Magyar Országos Levéltár, Budapest
E 196 39. cs. Czobor Erzsébet levelei Thurzó Györgynek.

1.2. KIADOTT FORRÁSOK

ASZTALOS

1930 ASZTALOS Miklós: A wittenbergi egyetem magyarországi hallgatóinak névsora 1601–1812. In: *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* 14 (1930) 111–174.

BATTHYÁNY

1879 NAGY Gyula: Batthyány Ferenc levelei Thurzó Györgyhöz és Thurzó Imréhez 1606–1620. In: *Történelmi Tár* (1879) 96–124.

2. FELHASZNÁLT IRODALOM

BALASSA

1928 BALASSA Brúnó: Thurzó Imre retorikai dolgozatai. In: *Magyar pædagogia* 37 (1928) 248–258.

CSIZMADIA – KOVÁCS – ASZTALOS

1997 CSIZMADIA ANDOR – KOVÁCS KÁLMÁN – ASZTALOS LÁSZLÓ: *Magyar állam- és jogtörténet*. Budapest, Nemzeti Tankönyv, 1997.⁸

DEMKÓ

1881 DEMKÓ Károly: Adatok az 1619–1620-iki pozsonyi országgyűlés történetéhez. In: *Századok* 15 (1881) 431–443.

HILLER

1997 HILLER István: Nyáry Krisztina 1604–1641. In: *Nők a magyar történelemben Összeáll.: R. VÁRKONYI Ágnes* Budapest, Zrínyi, 1997. 97–130.

ILA

1932 ILA Bálint: A Thurzó család levéltára. In: *Levéltári Közlemények* 10 (1932) 12–66.

1933 ILA Bálint: Az első magyar evangélikus főiskola tervei. In: *Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére 1933. október 7.* Budapest, k.n., 1933. 247–286.

1934 ILA Bálint: A Thurzó-levéltár protestáns egyháztörténeti iratai. In: *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* 15 (1934) 234–286.

IPOLYI

1887 IPOLYI Arnold: *Bedegi Nyáry Krisztina 1604–1641*. Budapest, Méhner, 1887. (Magyar történeti életrajzok 10.)

IVÁNYI

1983 IVÁNYI Béla: Thurzó György könyvtára. In: *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése.* Szerk.: HERNER János – MONOK István, Szeged, JATE, 1983. 505–535. (Adattár XVI–XVII. századi mozgalmaink történetéhez 11.)

KUBINYI

1876 KUBINYI Miklós: *Bethlenfalvi gróf Thurzó György levelei nejéhez Czobor-szent-mihályi Czobor Erzsébethez.* Budapest, Athenæum, 1876.

1888 KUBINYI Miklós: *Bethlenfalvi gróf Thurzó Imre 1598–1621.* Budapest, Méhner, 1888. (Magyar történeti életrajzok, 11.)

LUDÁNYI

1990 LUDÁNYI Mária: Könyvtárrendezés Thurzó György nádor udvarában, 1611-ben In: *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére.* Szerk.: GALAVICS Géza – HERNER János – KESERŰ Bálint. Szeged, JATE, 1990. 271–277. (Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 10.)

NÁDASDY

1988 „Szerelmes Orsikám...” *A Nádasdyak és Szegedi Kőrös Gáspár levelezése.* Szerk.: VIDA Tivadar. Budapest, Szépirodalmi, 1988. (Magyar Levelestár)

NAGY

1880–1881 NAGY Gyula: Adalékok az 1619. évi pozsonyi országgyűlés történetéhez Rimay János, Csuty Gáspár, Armpruszter Ferenc és Dávid János levelei Thurzó Imréhez. In: *Történelmi Tár* (1880) 425–443, 699–706.; (1881) 88–97.

PÉCSY

1878 SZILÁGYI Sándor: Pécsy Simon levelei Thurzó Imréhez (1620. december 24–1621. május 13.) *Történelmi Tár* (1878) 119–135.

PÉTER

1996 PÉTER Katalin: A gyermek első tíz esztendeje. In: *Gyermek a kora újkori Magyarországon.* Szerk.: PÉTER Katalin. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1996. 15–50. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 19.)

RIMAY

1955 *Rimay János összes művei.* Összeáll.: ECKHARDT Sándor. Budapest, Akadémiai, 1955.

WITTENBERG

1989 *A Thurzó család és a Wittenbergi egyetem. Dokumentumok és a rektor Thurzó Imre írásai, 1602–1624.* Szerk.: DOMÁNYHÁZY Edit

– FONT Zsuzsa – KESERŐ Gizella – LATZKOVITS Miklós. Szeged,
[JATE], 1989. (Fontes rerum scholasticarum 1.)

ZÁVODSZKY

1912

ZÁVODSZKY Levente: *Thurzó Imre gróf wittenbergi rektorsága.*
Budapest, k.n., 1912.

Svéd diplomácia a Portán 1657–1658

Claes Rålamb és Gotthard Welling konstantinápolyi követsége*

Claes Rålamb neve aligha ismerős a magyar történészek számára, még azoknak sem, akik kifejezetten II. Rákóczi Györggyel (1648–60) foglalkoznak. A svéd nemesúr nem kapott helyet az erdélyi fejedelem politikájára vonatkozó elemzésekben,¹ csak két, a téma szempontjából talán kevesebbet forgatott írásban találhatunk rá, de ezekben sem tudhatunk meg nevénél többet – amin nem is csodálkozhatunk, hiszen a tanulmányok témájához Rålamb tevékenysége csak lazán kötődött.² A román történetírásban Constantin I. Karadja már az 1920-as években felhívta a figyelmet a svéd diplomatára, így az Nicolae Iorga háromkötetes, a román történelmet utazók leírásain keresztül bemutató összefoglalásába is bekerült.³ Legutóbb Ágoston Gábor és Oborni Teréz hivatkoztak rá a 17. századról írott összefoglalójukban, nevének említése nélkül.⁴ Különös, de a svéd historiográfia sem bánt jobban a diplomatával: történészek és turkológusok a svéd–oszmán kapcsolatokról írva ugyan nem felejtették el megemlíteni Rålambot (különösen pedig *Diarium*ának törökökről adott leírásait), de míg mentalitástörténeti jellegű kérdések felvetődtek munkáival kapcsolatban, követségét diplomáciatörténeti kontextusába mindeddig senki nem helyezte be.⁵

Bár Claes Rålambot többek közt II. Rákóczi György érdekében és az ő sürgetésére küldte királya a szultánhoz 1657-ben, a magyar történetírás iránta tanúsított érdektelensége mégis valahol érthető, hiszen követsége nem járt sikerrel és nem befolyásolta

* Svédországi kutatásaimat a Svenska Institutet ösztöndíja tette lehetővé.

¹ Szilágyi Sándor és Kósa János monográfiái (SZILÁGYI, 1891; KÓSA, 1942) nem is említik, míg Eudoxiu Hurmuzaki és Gebei Sándor esetében még rosszabbul járt: nevét – nyilván a felhasznált forrás, Simon Reniger császári portai rezidens jelentése hatására – rosszul adják meg, Hurmuzakinál Claudius Solahamként (HURMUZAKI, 1884. 233.), Gebeinél Claudius a Qualenként szerepel (GEBBI, 1992. 52.; GEBEL, 1996. 219.). A hibás névváltozat azért is figyelemre méltó, mert Reniger követségének zárójelentésében már helyes nevet (Claudius Rhalamb) ír (VELTZÉ, 1990. 100.).

² ANGYAL, 1900. 505.; HECKENAST, 1983. 210–211. Említi még Szilágyi Sándor hatalmas forráskiadványának bevezetője: EÉKH II. 31. (Kalamb néven), illetve II. 244.

³ KARADJA, 1920, KARADJA, 1929; illetve IORGA, 1928. A román nyelvű szakirodalom feldolgozásához nyújtott segítségéért Merényi Hajnalkának tartozom köszönettel.

⁴ ÁGOSTON – OBORNI, 2000. 191–192.

⁵ Életrajzírói (DARDEL, 1902. 83–84.; ASKER, 2001) természetesen említést tesznek a követségről, csakúgy, mint a svéd–oszmán kapcsolatokat vizsgáló turkológusok (ARNE, 1927. 38–39.; ARNE, 1952. 67.; JARRING, 1984. 140–141.; ŚWIĘCICKA, 1997. 300.). A *Diarium*mal is több tanulmány foglalkozott, ezek közt akad leíró jellegű (JARRING, 1986), illetve mentalitástörténeti–komparatív is (BRENDAMOEN, 1987; SNEES, 2001). Egyetlen diplomáciatörténeti igényű említést Carl Wiblingnél találjuk, aki II. Rákóczi György és X. Károly Gusztáv szövetségét kutatva bukkant rá, de részleteiben ő sem foglalkozott a konstantinápolyi úttal (WIBLING, 1891. 59–60.).

alapvetően az Erdéllyel kapcsolatos oszmán politika alakulását. Az ugyanabban az időben Konstantinápolyba érkező másik svéd követ, a rigai születésű Gotthard Welling már jóval többször szerepel a különböző feldolgozásokban – igaz, neki is kizárólag 1655-56-os erdélyi követségét, II. Rákóczi Györggyel folytatott tárgyalásait említik,⁶ későbbi tevékenységéről nem ejtve szót. Rålamb jelentőségét számunkra elsősorban az adja, hogy küldetésének meglehetősen alapos forrásanyaga lelhető fel, így általa lehetőségünk nyílik arra, hogy ismereteket nyerjünk az 1657-es év portai diplomáciájáról, melyről amúgy meglehetősen kevés forrás forog közkézben. Mivel Erdély portai rezidenseinek, a kapitiháknak jelentései ebből az évből nagyon hézagosan maradtak fenn,⁷ nehéz rekonstruálni, miképpen változott az oszmán álláspont a lengyelországi hadjáratra indult II. Rákóczi Györggyel szemben, hogyan jutottak el az Erdély ellen vezetendő büntetőháború gondolatáig. A következőkben erre teszünk kísérletet, röviden összefoglalva a két svéd követ életét és az útjukról fennmaradt forrásokat, majd ismertetve követségük célját, lefolyását és eredményeit. Rålamb írásainak mentalitástörténeti szempontú elemzésére egy későbbi tanulmányban kerftek sort.

1. A követek életútja

Claes Rålamb nemcsak keleti követségével írta be a nevét a svéd évkönyvekbe, hiszen az 1660–70-es években komoly politikusi pályát futott be Svédországban.⁸ Stockholmban született, 1622. május 18-án,⁹ apja, Broder Andersson Rålamb *landshövdingi* tisztséget viselt, mely egy tartomány igazgatásának feladatát jelentette.¹⁰ Az ifjú Claes 1638. július 2-án iratkozott be az Uppsalai Egyetemre; mint oly sok más korabeli nemesi ifjú, 1642 és 1644 közt Nyugat-Európában peregrinált: Leiden, Párizs és Saumur egyetemeit látogatta. Első diplomáciai feladatát Osnabrückben teljesítette, az újonnan megnyitott békekonferencia svéd kancelláriáján töltött egy kevés időt, és valószínűleg lehetősége nyílt megismerni az európai diplomáciai élet legfontosabb személyiségeit. Hazatérte után Axel Oxenstierna kancellárnak, a régenstanács vezetőjének és Krisztina királynőnek (1632–54) számolt be tanulmányairól. 1645-ben részt vett a Dániával folytatott brömsebrói béketárgyalásokon is. Az ígéretes kezdet után

⁶ Tevékenységéről lásd legutóbb GEBEL, 2000. 824–829.

⁷ A Rákóczi-család levéltárában (Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL) E 190) összesen öt jelentést találunk az 1657-es évből, melyek mindegyikét kiadta Szilágyi Sándor. A pontos lelőhelyeket az egyes levelek első említésénél jelzem.

⁸ Rålamb életéről a következő tudósításokat foglalom össze: DARDEL, 1902; CALLMER, 1963. 5–6.; ASKER, 2001.

⁹ A dolgozatban minden dátumot a gregorián naptár szerint adok meg. Svédország a 18. századig a juliánus naptárt használta. A korszakban az eltérés a kettő között pontosan tíz nap volt. Mivel sok svéd levéltári állományban az egyes levelek csak dátum alapján visszakereshetők, az ezekre való hivatkozáskor a gregorián szerinti időpontot szögletes zárójelben közlöm. Egyes svéd diplomaták párhuzamosan használták mindkét dátumot.

¹⁰ A svédországi közigazgatásról és az előforduló tisztségekről magyarul lásd KRÜGER, 1996.

azonban karrierje megtorpant, és a következő tíz évet nagyrészt birtokain töltötte. Ebben az időszakban íródott egyik főműve, az *Observationes juris practicae, Thet är åtskillige påminnelser vthi rättegångssaker (Megfigyelések a gyakorlati jogról, avagy Különféle megjegyzések a bírósági eljárásokról)*, mely csak 1674-ben jelent meg, akkor viszont nagyon népszerű lett, és már 1679-ben újabb kiadása látott napvilágot. Erre a jogelméleti könyvre még a 18. századi Svédországban is sokat hivatkoztak.¹¹ A kutatók általában úgy vélik, hogy Rålamb valamiféle ellentétbe kerülhetett Krisztina királynővel, mert annak lemondása (1654) után azonnal visszatért az udvari életbe (bár az országgyűlésnek már 1647 óta tagja volt). 1655-ben hadi és udvari tanácsos lett. X. Károly Gusztáv (1654–60) lengyelországi hadjárataiban diplomáciai feladatokat kapott (Bengt Oxenstierna varsói tárgyalódelegációjának volt tagja), majd adminisztratív funkciót látott el Pomerániában. 1656-ban bízta meg uralkodója azzal, hogy Konstantinápolyba utazzon.

X. Károly Gusztáv halála után kezdődött Rålamb valódi hazai karrierje. Mint a köznemesség egyik legfontosabb országgyűlési szóvivője kiemelkedő szerepet játszott Magnus Gabriel De la Gardie régenskormánya alatt. Az ellenzék egyik erős emberévé vált, Uppland tartományi kormányzója lett, és 1664-ben beválasztották az országtanácsba (*riksråd*). 1673 után ő volt Stockholm főkormányzója és a következő évben megkapta a bárói rangot. Az abszolutizmusról szóló vitában a király bizalmasa, a nagyhatalmú Johan Gyllenstierna ellenfele lett, ezért el kellett hagynia főkormányzói posztját, cserébe a jönköpíngi Göta Hovrätt (feljebbviteli bíróság) elnöki székéért, majd Gyllenstierna jónak látta távol tartani a közelgő országgyűléstől és elérte, hogy a király Pomerániában adjon neki megbízást. Az 1680-as országgyűlés az abszolutizmus svédországi bevezetését és Rålamb számára politikusi pályájának végét hozta. Országtanácsosi tisztjétől megfosztották, a régenskormány felelősségre vonása és XI. Károly birtokvisszavételi politikája, az ún. redukció pedig nagy anyagi veszteséggel járt számára, bár még ezek után is Svédország egyik leggazdagabb birtokosa maradt. 1698-ban bekövetkezett haláláig Rålamb visszavonult életet élt, jogtudományi kutatásainak szentelte magát; hatalmas lánnai könyvgyűjteményét XI. Károly az Uppsalai Egyetem számára megvásárolta.

Gotthard Welling polgári háttérrel rendelkezett, és a politikában kezdeményezőként játszott szerepe nem mérhető Rålambéhoz.¹² Családja ugyan több polgármestert is adott Rigának, azonban Gotthard egyszerű kereskedő apától született ugyanebben a városban, 1624. október 6-án. 1645-ben iratkozott be a franekeri egyetemre, majd Leidenben és Strassburgban is tanulmányokat folytatott. 1652-ben, Bengt Skytte kíséretében jutott el Konstantinápolyba,¹³ ahonnan hosszú közel-keleti utazásra indult. Bagdad és Iszfahán után Egyiptomot és a Szentföldet is bejárta, majd Spanyolországon keresztül Svédországba ment. Valószínűleg világlátottságának köszönhető, hogy X.

¹¹ Rålamb jogelméleti munkásságáról lásd ALMQVIST, 1946 és LINDROTH, 1975. 374.

¹² Welling életrajzát Franz Babinger állította össze: BABINGER, 1937. XXVII–XXX.

¹³ Boldvai Márton levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1652. máj. 28.) MHHD XXIII. 99.

Károly Gusztáv őt jelölte ki II. Rákóczi Györgyhöz küldendő követnek 1655-ben. Visszatértekor megkapta a svéd haditanácsosi rangot, és a következő nyáron ismét őt választotta királya Heinrich Coelestinus von Sternbach mellé az erdélyi fejedelemmel tárgyaló delegáció másik tagjának. Innen X. Károly Gusztáv 1656 decemberében Bohdan Hmelnyickij kozák hetmanhoz (1648–57), majd a szultánhoz küldte. A küldetések végeztével Livóniában és Pomerániában maradt egészen 1659 januárjában bekövetkezett hirtelen haláláig.

2. A követség forrásai

1679-ben, Stockholmban jelent meg Rålamb konstantinápolyi útleírásának rövidített változata, Johann Hadorph levéltári titkár kiadásában: *Kort Beskrifning om thet som wid then Constanti-nopolitanske Resan är föreluppit* (Rövid leírás azokról a dolgokról, melyek a konstantinápolyi utazás alkalmával történtek). Ezt a beszámolót Rålamb hazaérkezése után, királya parancsára állította össze.¹⁴ A kiadás során bevezetését és befejező sorait megváltoztatták, ezen kívül azonban kizárólag ortográfiai változtatásokat eszközöltek rajta.¹⁵ Ebből latin és – a 18. század folyamán – angol verzió is készült, utóbbit John Churchill *Collection of Voyages and Travels* című gyűjteményének ötödik kötetében jelentette meg. Magyarul Scheitz Emil válogatásában és fordításában jelentek meg belőle részletek.¹⁶

Claes Rålamb hagyatékában már régóta ismertté vált konstantinápolyi útleírásának egy másik, hosszabb változata (*Diarium*). Ennek fontosságára 1937-ben a neves német turkológus, Franz Babinger is felhívta a figyelmet,¹⁷ modern kiadása 1963-ban jelent meg, Christian Callmer gondozásában.¹⁸ Ez a változat nem Rålamb kézirásával maradt fenn, hanem egy 1698 és 1709 között, fiának készült másolatban. A napló meglehetősen hosszú címmel rendelkezik, melynek magyar fordítása így hangzik: *Diarium, vagy Útikönyv, mely tartalmazza mindazon figyelemreméltó dolgokat, melyek a konstantinápolyi utazás alkalmával történtek, mikor is a leghatalmasabb király, Károly Gusztáv, a svédek, a gótok és vandálok földjének királya stb. legbizalmasabb emberét, a későbbi királyi tanácsost és stockholmi főkormányzót, a születésére nézve igen előkelő báró Claes Rålambot, Bystad báróját, Länna, Bro Biörckwik, Beatælund és Tranås urát különleges követként az Ottomán Portára rendelte. A néhai úr saját kézirata nyomán.*¹⁹

¹⁴ RÁLAMB, 1679. A királyi parancs szövegét nem, csak Rålamb erre adott válaszát ismerjük: Länna, 1658. július 9. Riksarkivet (Stockholm – a továbbiakban RA) *Diplomatica Turcica* vol. 3. nr. 2., ebben utal arra, hogy már kész a király által kért összefoglalás, csak tisztázatot kell belőle készíteni.

¹⁵ Eredetije: RA *Diplomatica Turcica* vol. 3. nr. 1.

¹⁶ A kötet Londonban, 1732-ben látott napvilágot. BABINGER, 1937. XVI. 1. jegyzet; CALLMER, 1963. 10. A magyar nevelési részletek: Rålamb, 1930.

¹⁷ BABINGER, 1937. XVI. 1. jegyzet.

¹⁸ RÁLAMB, 1963.

¹⁹ *Diarium/ eller/ Rese-Book/ Innehållande allt det som märckwärdigt/ förlupit är på den/ Constantinopolitanske Resan/ då/ Den stormächtigeste Konung och Herre/ Herr Carl Gustaf/ Sweriges,*

A *Diarium* valószínűleg Rálamb az utazás folyamán vezetett naplója, és egész pontosan annak utólagosan letisztázott változata. Egy rövid részlete magyar fordításban megjelent a *Kincses Kolozsvár* című kötetben.²⁰

A beszámolókon kívül ismerjük még Rálambnak és követtársának, Wellingnek a királyhoz írt jelentéseit, és fennmaradtak Svédország bécsi rezidenséhez, Schweder Dietrich Kleihéhez, illetve Sten Bielkéhez írott leveleik is (utóbbi akkoriban Drezdában látta el a svéd udvar képviselőjét és Rálamb jóbarátja volt).²¹ A küldöttség más résztvevői is hagytak ránk beszámolókat. A király kívánságára Rálamb titkára, Jonas Klingen (később Klingstedt néven nemesítik) is írt egy összefoglalást arról, mi is történt Konstantinápolyban,²² és Gotthard Welling követségi prédikátora, a stettini Conrad Jacob Hildebrandt is hátrahagyta emlékiratát.²³ Welling titkára, Johann Ulrich Wallich a konstantinápolyi utazásból visszatérve kiadta *Religio turcica...* című munkáját, mely alapján véve megegyezik Rálamb iszlámról adott beszámolójával, így egy mentalitástörténeti szempontú elemzésben fontos szerepet játszana, de diplomáciatörténeti adatokat nem találunk benne.²⁴

3. A konstantinápolyi küldetés háttere és céljai

Rálamb és Welling útjának céljáról többféle véleményt is találunk a szakirodalomban. Egyes kutatók azt állítják, hogy előbbi feladata az Oszmán Birodalom vazallusának

*Giötes och Wändes Konung etc./ Sin Högbetrodde Man sedemer Kongl:e May:tz Råd och/ Öfwerståhällare I Stockholm/ Högwälborne Herr Baron/ Claes Rålamb/ Frijherre till Bystad H:e till Länna/ Bro Biörckwik Beatclund och Tranäs/ till/ Portam Ottomanicam/ För Extra Ordinarie Ambassadeur/ afskickade/ Effter den Sahl:e Herrens egit Manuscript. Rålamb címzései közt némileg meglepő, hogy a királyi tanácsos is szerepel, hiszen a riksråd éppen 1680-ban, a királyi egyeduralom bevezetésekor kapta új nevét (*kungliga råd* – királyi tanács), amikor Rálambnak le kellett mondania tagságáról, így országtanácsos még volt, de királyi tanácsos már nem.*

²⁰ BÁLINT, 1987. II. 187–188. *Claes Rålamb svéd követ utazása Kolozsváron át Konstantinápolyba 1657-ben.* (Ford. Makkay Lilla).

²¹ A királynak írott levelek a RA Diplomatica Turcica 2. kötetében találhatóak, Kleihéhez a RA Diplomatica Germanica vol. 283-ban, a Turcica vol. 95-ben és a Transsylvanica vol. 1-ben, Sten Bielkéhez szóló levelei pedig az RA Bielkesamlingen E 2020-ban.

²² UTUB N 439. fol. 140–153.

²³ Hildebrandt naplóját Franz Babinger adta ki (HILTEBRANDT, 1937). A magyarországi szakirodalomban többször esett már róla említés (lásd BABINGER, 1937. XIV.), sőt azóta a magyarországi és erdélyi részeket ismertette Bertha Kelemen (BERTHA, 1946. 47–54.); igaz, elsősorban a pozitívumokat emelve ki, mélyen hallgatva Hildebrandt időnként kritikus hangvételéről, ráadásul nem foglalkozott az útleírás ukrainai és török részével, pedig azok is bőven tartalmaznak magyar vonatkozású információkat. Kolozsvár leírása Hildebrandt-tól is hozzáférhető magyar nyelven: BÁLINT, 1987. II. 185–186. *Conrad Jacob Hildebrandt stettini evangélikus lelkész a Rákóczihoz küldött svéd követség tagja Kolozsváron 1656-ban.* (Ford. Kelecsényi Gábor). Vogel Sándor említi, hogy Gotthard Wellingnek is fennmaradt útleírása (KRAUS, 1994. 763.), de ennek sehol másutt nem találtam nyomát.

²⁴ WALLICH, 1659. A hasonlóság oka, hogy mind a ketten egy lengyel renegát, bizonyos Wojciech Bobowski egyébként nem ismert munkáját használták forrásként (BRENDAMOEN, 1987. 15–18.)

számító tatárok támogatásának megszerzése volt X. Károly Gusztáv számára.²⁵ Mások szerint meg kellett akadályoznia, hogy az oszmánok beleke-veredjenek a Lengyel–Litván Állam (Rzeczpospolita) területén folyó háborúba, és segítenie kellett Erdély politikai törekvéseit.²⁶ Hogy lássuk, miért küldte X. Károly Gusztáv diplomatáit Konstantinápolyba, egy kicsit korábbról kell kezdenünk a beszámolót.

Az 1648-as év békét hozott a harmincéves háború résztvevői számára: a Münsterben és Osnabrückben megkötött békék után a Német–Római Császárság területén elhallgattak a fegyverek (míg a francia–spanyol háború még 1659-ig eltartott). Ugyanebben az évben kezdődött egy másik háború, mely Kelet-Európának hozott tartós válságot. A kezdetet a zaporozsjei kozákok lázadása jelentette Ukrajnában a Rzeczpospolita ellen. A korábbi lázadásokkal ellentétben ez esetben a kozákok, akiket Bohdan Hmelnickij hetman vezetett, hihetetlen sikereket értek el – különösen, miután segítséget kaptak a krími tatároktól. A katonai eredményeket Hmelnickij diplomáciai akciói egészítették ki, aki megkísérelte, hogy szövetségeseket szerezzen magának Oroszország, az Oszmán Birodalom, Svédország és Erdély köréből. Miután azzal fenyegetőzött, hogy oszmán vazallus lesz, Alekszej cár (1645–76) 1653-ban úgy döntött, hogy Ukrajnát pártfogásába veszi. Az ország következő év januárjában, Perejaszlavban hűséget esküdött neki.²⁷ 1654-ben megindult az orosz–kozák támadás a Rzeczpospolita ellen, mely nagy sikereket ért el, az év végére Litvánia hatalmas területei álltak orosz ellenőrzés alatt.

1654 változást hozott a svéd politikában is. Krisztina királynő lemondásával az ország új uralkodót kapott X. Károly Gusztáv személyében, aki trónra lépte után új keleti politikába kezdett. Míg a korábbi évtizedek svéd külpolitikája nyugaton a beavatkozást részesítette előnyben, addig Kelet-Európában megpróbált minden konfliktust kerülni. Az orosz előrenyomulás azonban már Svédország balti provinciáit veszélyeztette és nem volt titok, hogy egy erős Oroszország nagy valószínűséggel megkísérli majd a sztolbovai béke (1617) rendelkezéseinek megsemmisítését, és újra kikötökhöz akar jutni a Baltikumban. Svédországnak a Rzeczpospolitával is voltak vitás kérdései, és az újonnan megkoronázott király úgy döntött, hogy először a gyengébb ellenféllel szemben kezd háborút.²⁸

²⁵ BJÖRKMAN, 1932. 11., ŚWIĘCICKA, 1997. 300.

²⁶ JARRING, 1986. 35. A Rzeczpospolita kifejezés használatát Gebei Sándor javasolta (GEBEL, 1988. 232–233.), mivel magyarul nincs megfelelő kifejezés a lengyel–litván közös állam leírására, szemben pl. az angol *Commonwealth*-szel, illetve a svéd *Samväldet*tel, amelyet újonnan vezetett be Peter Englund legutóbbi könyvében (ENGLUND, 2000.).

²⁷ A kozák–lengyel háborúkat részletesen ismerteti KENTRSCHYNSKYJ, 1964; KENTRSCHYNSKYJ, 1965; GEBEL, 1996. A Perejaszlavról szóló vitáról a történetírásban lásd GEBEL, 1985; BASARAB, 1982 és SYSYN, 1998. Az ukrainai hely- és személynevekben a nemzetközi szakirodalom példáját követve az ukrán névváltozatot használom, szemben a Gebei Sándor által preferált oroszul (Bohdan helyett Bohdan, Perejaszlavl helyett Perejaszlav).

²⁸ Bohdan Kentrschynskyj tézise szerint (KENTRSCHYNSKYJ, 1956) X. Károly Gusztáv eredetileg Oroszországgal szemben akart háborút a Rzeczpospolita szövetségében és ebben csak a lengyel király, János Kázmér makacs ellenállása akadályozta meg, így a lengyel háború mellett kellett döntenie. Az

Az 1655-ben kezdődő svéd–lengyel háború első éve nagy sikereket hozott X. Károly Gusztáv számára. Varsó, majd Krakkó átadása után János Kázmérnak (1648–68) el kellett hagynia az országot és csaknem az egész lengyel–litván nemesség hűségét esküdött a svéd királynak. X. Károly Gusztávnak azonban nem sikerült királlyá választtatnia magát, és 1656-ra a helyzet sokkal nehezebbé vált számára. Császári közvetítéssel a Rzeczpospolita fegyverszünetet kötött a cárral Wilnóban, és ugyanebben az évben az oroszok újabb háborúba kezdtek: megtámadták Rigát, a svéd balti tartományok legnagyobb városát. Hiába arattak ragyogó győzelmet X. Károly Gusztáv csapatai a Varsó melletti háromnapos ütközetben, a lengyel–litván nemesség egyre nagyobb számban fordult el tőle. A svéd király egyetlen szövetségese, Brandenburg megbízhatatlannak mutatkozott, így X. Károly Gusztáv kénytelen volt új szövetségeselek után nézni. A cárban csalódott kozákok és a kis erdélyi fejedelemség kézenfekvő lehetőségek tűntek.²⁹

II. Rákóczi György fejedelemnek semmi kifogása nem volt a szövetség ellen. Az apjától, I. Rákóczi Györgytől örökölt ország gazdagabb volt, mint valaha. Miután biztosította dinasztiája kormányzását Erdélyben (fiát, Ferencet 1652-ben választották fejedelemmé, mikor apja kis híján a pestisjárvány áldozatául esett), meglehetősen sikeres külpolitikát folytatott. Biztosította Erdély főségét a két román fejedelemség, Moldva és Havasalföld felett, és 1655-ig elkerülte a Rzeczpospolitában dúló háborúba való beavatkozást. Bár mindkét oldal folyamatosan próbálkozott megnyerésével, tanácsosaival együtt még nem találta érettnak a helyzetet. Megpróbálta azonban fenntartani a reményt a Rzeczpospolitában, illetve a kozákokban, hogy egyszer majd erdélyi segítségben részesülnek. A svédek beavatkozása új helyzetet teremtett, és II. Rákóczi György szorosabb együttműködést ajánlott X. Károly Gusztávnak, aki ezt egyelőre elhárította. De amikor a svéd király követei 1656-ban megérkeztek Gyulafehérvárra, a fejedelem úgy érezte, eljött az idő a beavatkozásra.³⁰

A svéd ajánlat ugyanis tartalmazta az erdélyi fejedelmek egyik nagy tervét (melyet csak Báthori Istvánnak sikerült valóra váltani): a lengyel királyi címet. II. Rákóczi György apja, I. Rákóczi György már megpróbálkozott azzal, hogy a disszidensek (a Rzeczpospolita protestáns kisebbsége) segítségével lengyel királlyá választassa magát 1648-ban. Nem sokkal a királyválasztás előtt azonban meghalt, és kisebbik fiát, Zsigmondot már hiába jelölték, a Rákócziak pártja feloszlott anélkül, hogy a fejedelmi család neve a hivatalos jelöltek között elhangzott volna.³¹ II. Rákóczi György a továbbiakban többször kapott olyan ajánlatot, mely a királyi címet tartalmazta, de sem a kozákoké, sem a lengyeleké (utóbbi olyan kitételeket is tartalmazott, melyek azt telje-

elképzelést több kutató is kétségbe vonta, legutóbb Michael Roberts (ROBERTS, 1991; a kérdés historiográfiájával).

²⁹ WITTRÖCK, 1920. 4–34. A svéd–lengyel háborúról Gebei Sándor is beszámol (GEBEL, 1996. 98–234.).

³⁰ II. Rákóczi György csatlakozásáról a svédekhez legújabbán lásd: GEBEL 1996. 155–192.; GEBEL, 2000. 820–835. Svéd oldalról utóljára Carl Wibling vizsgálta a kérdést: WIBLING, 1891. 8–36.

³¹ Lásd LUKINICH, 1913; GEBEL, 1996. 13–35.

sen értelmetlenné tették) nem volt annyira vonzó, mint az, melyet Erdély korábbi szövetségese, Svédország nyújtott.

Mivel azonban Erdély nem szuverén ország volt, hanem az Oszmán Birodalom vazallusa, elvileg a szultánnak jóvá kellett hagynia a fejedelem minden külpolitikai lépését, de a háborúba vonulást mindenképpen. Az 1650-es évek Oszmán Birodalma azonban hatalmas válsággal küszködött, IV. Mehmed szultán (1648–87) kiskorú volt, 1648 és 1656 között pedig nem kevesebb, mint tizenöt alkalommal változott meg a nagyvezír személye.³² Ez tette lehetővé, hogy Rákóczi fejében megfogadjon a terv: először megtámadja a Rzeczpospolitát, és csak azután kéri a Porta jóváhagyását. A török *fortunæ filius*, a szerencse gyermeke – hangzott az erdélyi körökben jól ismert mondás: ha a fejedelem sikeres a háborúkban, megkapja az oszmánok támogatását is. Rákóczi mégsem csak jövődőlengyelországi katonai és politikai sikereire hagyatkozott, hanem megpróbált diplomáciai támogatást is találni a Porta megnyeréséhez. Ezért kérte többször is a svéd királytól, hogy az küldjön valakit Konstantinápolyba.³³

X. Károly Gusztáv késznek is mutatkozott erre. Más oka is volt, hogy az oszmánokkal tárgyaljon: vazallusaik egyike, a krími tatárok ellenségesen viselkedtek a svédekkel szemben és nyíltan támogatták a Rzeczpospolitát, mióta Ukrajna Moszkvához csatlakozott. A Wincenty Aleksander Korwin Gasiewski seregéhez csatlakozó tatár csapatok nagy károkat okoztak a brandenburgi határvidéken.³⁴ A helyzet tehát kedvezőnek tűnt arra is, hogy a tatárkérdésről is folytassanak oszmán–svéd tárgyalásokat. Protokolláris szempontból sem lehetett semmiféle kifogás a követség ellen, 1656 januárjában ugyanis X. Károly Gusztáv fogadhatta Musztafa agát, az Oszmán Birodalom képviselőjét. Őt a szultán eredetileg János Kázmérhoz küldte, ám mivel a lengyel király elhagyta az országot, levelét végül a svéd király kapta meg.³⁵ Musztafa agának egész júniusig várnia kellett búcsúaudienciájára és hazafelé a lengyelek fogságba ejtették (igaz, meglehetősen gyorsan el is engedték, nehogy az Oszmán Birodalmat magukra haragítsák).³⁶ Musztafa aga követségére adott válaszként presztízsveszteség nélkül lehetett valakit Konstantinápolyba küldeni.

³² ÁGOSTON – OBORN, 2000. 192.

³³ Lásd Rálamb instrukciójának (Frauenburg, 1656. szept. 23. [okt. 2.] bevezetését: RA Riksregistraturet (a továbbiakban: RR). Korábban, 1656-ban Sebesi Ferenc és Jakabfalvi Miklós követsége is kérte, hogy X. Károly Gusztáv küldjön követet Konstantinápolyba: PUFENDORF, 1913–1915. 216. (III. §63.).

³⁴ WITTRÖCK, 1922. 89–108.

³⁵ WIBLING, 1891. 14.; BJÖRKMAN, 1932. 11. 5. jegyzet; STADE, 1967. 120–121. A lengyel oldal interpretációja szerint a svéd király erőszakkal feltartóztatta Musztafa agát és kiszedte belőle küldetése célját – ahogy a Portára küldött császári követ tudósította uralkodóját (VELTZÉ, 1990. 98–99.). Ennek valószínűségét csökkenti, hogy a svéd király szívélyes válaszlevelet írt a szultánnak, amit ilyen erőszakos cselekedetek után aligha tett volna meg.

³⁶ X. Károly Gusztáv levele a szultánhoz Musztafa aga távoztakor (Marienburg, 1656. jún. 16.) kiadva TT, 1893. 685–686., eredetije két másik levéllel a muftihoz és a nagyvezírhez (azonos dátummal) megtalálható a RA RR-ben. A követ hazaútjáról lásd Schweder Diedrich Kleihe levelét X. Károly Gusztávnak (Bécs, 1656. szept. 17/27.) és mellékletét, Mednyánszky Jónás levelét Kleihéhez (Beckó, 1656. szept. 22.), mindkettő RA Diplomata Germanica vol. 282.

A király Claes Rålambot választotta a feladatra. 1656. június 9-én írt neki, és felhívta, hogy menjen a főhadiszállásra.³⁷ A követ október 3-án kapta meg instrukcióját és ajánlóleveleit.³⁸ Nem indult viszont azonnal útnak, mivel utazásával kapcsolatban több probléma is felmerült. Nem kapott ugyanis útlevelet a császártól, hogy annak földjein utazhasson keresztül, így keresnie kellett egy biztonságos utat és ebben a kérdésben kikérte királya véleményét.³⁹ Bár a követendő útvonalat kiválasztották, Rålamb még mindig Pomerániában maradt, mivel a királytól csak a megígért utazási költségek felét kapta meg. Február 23-án X. Károly Gusztáv egy dühödő hangú levélben királyi kegyeinek elvesztésével fenyegette meg Rålambot, ha továbbra sem indul útnak,⁴⁰ ami hatott: a követ március 4-én elhagyta Stettint.⁴¹

A küldetés céljáról Rålamb instrukciója világosít fel,⁴² három fő feladatot jelölve ki: az oszmán vezetés informálása a lengyelországi háborúról és a svédek céljairól; az oszmánok felvilágosítása a svéd szövetség előnyeiről, valamint „jó korrespondencia” megindítása a két hatalom között. Utóbbi alatt azt értették, hogy a tatároknak meg kell szüntetniük a svédekkel szembeni háborúskodást és Oroszország ellen kellene támadniuk; az oszmánoknak közre kell működni abban, hogy a kozákok (Svédország potenciális szövetségesei) szabad államban maradhassanak (vagyis egy olyanban, mely sem a Rzeczpospolitának, sem Moszkvának nincs alárendelve); végül a Portának engedélyeznie kell, hogy Erdély megtarthassa svédekkel kötött szövetségét. Az oszmánok számára a barátság hasznát a Svédország és a Birodalom közös ellenségei (a „muszkoviták” és a „pápiásták”) elleni sikerek jelentenék – olyan érv ez, melyet Rålamb is átvesz majd a nagyvezírnek beadott levelébe.⁴³ X. Károly Gusztáv tervei között nem szerepelt, hogy szövetséget kössön az Oszmán Birodalommal, figyelmeztette is Rålambot, hogy ha mindhárom kérdésben sikert ér el és az oszmánok írásban is szövetséget akarnának kötni, azt mindenképp halassza a későbbi követségek idejére.⁴⁴

Áprilisban egyesültek a svéd és erdélyi hadak Lengyelországban.⁴⁵ X. Károly Gusztáv eddig az időpontig egyetlen levelet sem kapott Rålambtól, nem lehetett hát

³⁷ X. Károly Gusztáv levele Rålambnak (Thorn, 1656. máj. 28. [jún. 9.]) RA RR.

³⁸ X. Károly Gusztáv levelei a velencei dózsénak, a muftinak, a nagyvezírnek és Rákóczinak; Rålamb instrukciója és útlevele (Frauenburg, 1656. szept. 23. [okt. 3.]) RA RR.

³⁹ X. Károly Gusztáv december 15-én [juliánus naptár szerint dec. 5.] azt írta, hogy Rålambnak Velencén keresztül kellene mennie, míg február 6-án [juliánus: jan. 27.] úgy vélte, jobb lenne Magyarországon keresztül inkognitóban utazni, ahogyan azt Rákóczi magyarországi birtokainak intézője, Mednyánszky Jónás ajánlotta. Mindkét levél a RA RR-ben található.

⁴⁰ X. Károly Gusztáv levele Rålambnak (Marienburg, 1656. febr. 13. [23.]) RA RR.

⁴¹ RÁLAMB, 1963. 36.

⁴² Frauenburg, 1656. szeptember 23. [október 2.] RA RR, egy másolata megtalálható: RA Diplomatica Turcica vol. 95.

⁴³ RA Diplomatica Turcica vol. 3. nr. 3.

⁴⁴ X. Károly Gusztáv levele Rålambnak (Marienburg, 1656. nov. 28. [dec. 8.]) RA RR.

⁴⁵ X. Károly Gusztáv és II. Rákóczi György közös háborújáról lásd GEBEL, 1992; GEBEL, 1996. 193–255. Svéd oldalról lásd WIBLING, 1891. 38–59.; ENGLUND, 2000. 453–488. A hadieseményeket legjobban a lengyel Jan Wimmer tanulmánya foglalja össze: WIMMER, 1973. 374–385.

biztos abban, hogy a követség már úton van, viszont demonstrálnia kellett jóindulatát szövetségesének. Ezért egy újabb emberét indította útnak Konstantinápoly felé. Ebben az esetben a választás Gotthard Wellingre esett. Ő is ugyanazt az instrukciót kapta, mint Rålamb, vagyis X. Károly Gusztáv – meglehetősen szokatlan módon – nem jelezte ki, hogy ha mindkét követ megérkezik, melyikőjük lesz a másik alárendeltje. Követét felhatalmazással is ellátta, hogy az Oszmán Birodalommal szövetséget kössön, azzal a kitételrel, hogy a követ csak akkor mutathatja be ezt az írást, ha az oszmánok kifejezetten ilyen kívánságukkal állnának elő.⁴⁶

4. Rålamb és Welling Konstantinápolyban

Rålamb, mint említettük 1657. március 4-én indult útnak Stettinből, miután intézkedett családjá biztonságra helyezésétől. Annak ellenére, hogy III. Ferdinánd császártól (1637–57) nem kapott útlevelet, hosszas fontolgtatás után mégis a Német-Római Birodalmon, Szász-, Cseh- és Morvaországon, majd Ausztrián keresztül vezető utat választotta. Bár inkognitóban utazott, Drezdában és Bécsben is megtalálta a módját, hogy a svéd rezidenssel szót váltson. A bécsi rezidens, Schweder Dietrich Kleihe már régóta kapcsolatban állt Mednyánszky Jónással, így Rålamb is kitérőt tett Lednicrónára és Rákóczi magyarországi megbízottja el is igazította további útjával kapcsolatban.⁴⁷ Kiletét először akkor fedhette fel nyilvánosan, mikor elérte Rákóczi kelet-magyarországi birtokait, bár a fejedelem és Rákóczi László közös birtokán, Sároson még mindig bujkálni kényszerült az éppen otthon tartózkodó és lengyel főurakat fogadó magyar arisztokrata elől.⁴⁸

Sárospatakat elhagyva útja sokkal egyszerűbbé vált, nem kellett rejtőzködni, mindenhol nyilvánosan fogadták a fejedelem megbízottai. Kolozsvárott a két fejedelem-asszony (Lorántffy Zsuzsanna és Báthori Zsófia) és II. Rákóczi György már fejedelemmé választott fia, Ferenc audienciáin vett részt.⁴⁹ A Portán követendő stratégiát részletesen megvitatta Barcsai Ákos locumtenensszel, akinek javaslatára Rålamb úgy

⁴⁶ X. Károly Gusztáv instrukciója Wellingnek (Zawichost, 1657. ápr. 7. [17.]) RA RR és másolata: UUB N 439. A felhatalmazás ugyanazon év április 14-én [április 24.] kelt (RA RR, eredetije: RA Originaltraktater med främmande makter Turkiet nr. 1.).

⁴⁷ RÁLAMB, 1963. 52–53., Rålamb levele Sten Bielkéhez (Lednicróna, 1657. márc. 24. [ápr. 3.]) RA Bielkesamlingen E 2020. Mednyánszky és Kleihe kapcsolatáról HECKENAST, 1983. 209–210.

⁴⁸ RÁLAMB, 1963. 57. Rákóczi László nem valószínű, hogy nagy veszélyt jelentett volna önmagában, hiszen nem egészen egy héttel előtte (1657. ápr. 2.) fogadta Gustav Lilliecronát, aki X. Károly Gusztáv képviselőként a kozákokhoz tartott (RÁKÓCZI, 1990. 283.), de ez esetben Gembecki krakkói püspököt látta vendégül vacsorán (Uo. 284.), így Rålambnak valóban lehetett félnívalója.

⁴⁹ A fejedelem maga már januárban bevonult seregével Lengyelországba, ezért Rålamb vele nem találkozhatott, ellentétben azzal, amit Ture J. Arne (ARNE, 1927. 37.) és Elżbieta Świecicka (ŚWIECICKA, 1997. 300.) állítanak. A fejedelem fia, I. Rákóczi Ferenc még csak tizenkét éves volt, ezért meglepő, amit Arnénál és Jarringnál olvashatunk (ARNE, 1952. 69.; JARRING, 1986. 34.), hogy Rålamb szerint ő volt a legkiválóbb magyar azok közül, akikkel csak találkozott. Rålamb eredetileg Rákóczi helytartójáról, Barcsai Ákosról állította ezt (RÁLAMB, 1679. 17.).

döntött, hogy együtt utazik Thordai Ferencsel, akit Rákóczi Lengyelországban portai főkövetének nevezett ki és épp ekkor érkezett Erdélybe. Úgy vélték, hogy Thordai, aki jó helyismerettel rendelkezik, hisz korábban erdélyi rezidens volt a Portán, segítségére lehet a svéd követnek.⁵⁰

Rálamb Töröcsvárnál lépte át az Erdély és Havasalföld közt húzódó határt, és május 5-re érkezett Constantin Şerban fejedelem (1654–58) székhelyére, Târgoviştebe. Rákóczi szövetségese, a fejedelem szívélyesen fogadta, pompás ebédet rendezett a tiszteletére és kérte, hogy az ő érdekeit is képviselje a Portán a svéd követ.⁵¹ Török földre Szilisztriában lépett, ahol a pasa szintén fogadta, bár ez az audiencia már sokkal kevésbé volt szívélyes, mint a havasalföldi. Rálamb azonban sikeresen megvédte a svéd állam presztízsét azzal, hogy elérte, ne kelljen fegyverét letennie, mielőtt belép a pasa fogadótermébe. Beszámolója szerint jól választotta meg a követendő stratégiát, mert a pasa eleinte tanúsított lekezelő magatartása a későbbiekben egészen szívélyessé változott, és – mint azt a királyhoz írott levél ki is emeli – megadta a követnek a svéd uralkodó képviselőjét megillető tiszteletet.⁵²

Továbbutazván Rálamb végül május 22-én érkezett meg Bújuk Csekmedzsébe, ahol először találkozott Erdély portai rezidensével, Tisza Istvánnal, illetve Harsányi Nagy Jakab török deákkal. Thordai másnap tartotta portai bevonulását, és 24-én Rálamb is követte az erdélyiek és huszonnégy csaus kíséretében (mely tízzel több volt annál, amit az erdélyi főkövet kapott).⁵³

A helyzet, ami Rálambot a Portán fogadta, legkevésbé sem volt kedvező a svédekre és szövetségeseikre nézve. Két beszámolót is ismerünk arról, miképp fogadta a Porta Rákóczi seregének elindulását. Szalárdi szerint a nagyvezír január 24-én magához hívatta az erdélyi rezidensét és íratott Rákóczinak, hogy maradjon békén országában.⁵⁴ Levinus Warner holland rezidens is azt jelentette, hogy Köprülü Mehmed összehívatta Erdély, Havasalföld, Moldva és a kozákok portai rezidenseit. Bár azok biztosították Köprülü Mehmedet, hogy a lengyelországi háború semmiféle veszélyt nem jelent az Oszmán Birodalom érdekeire nézve, a nagyvezír mégis szigorúan megparancsolta a hadakozás befejezését, ellenkező esetben országaik könnyen megtapasztalhatják a szultán tüzvel-vassal járó haragját – mondta. Íratott a szilisztriai, budai és temesvári

⁵⁰ Klíngen beszámolója (UUB N 439.) fol. 141v. Thordai 1653–54-ben volt portai rezidens (BÍRÓ, 1921. 127.)

⁵¹ RÁLAMB, 1963. 83–87; Klíngen beszámolója (UUB N 439.) fol. 142r–v.

⁵² RÁLAMB, 1963. 88–90.; Rálamb jelentése X. Károly Gusztávnak (Szilisztria, 1657. máj. 1. [11.]) RA *Diplomatica Turcica* vol. 2. számozatlan lapon a fol. 8 és 9 között; Rálamb levele Sten Bielkének (azonos dátummal) RA Bielkesamlingen E 2020.

⁵³ RÁLAMB, 1963. 98.; az erdélyi főkövet bevonulásához kirendelt csausok számáról lásd Thordai Ferenc levelét Barcsai Ákoshoz (Konstantinápoly, 1657. jún. 4.) MOL E 190 37. dob. 9131. sz., kiadva EÉKH II. 362. Bújuk Csekmedzse, mely ma Konstantinápoly része, akkoriban az utolsó állomás volt az oszmán főváros előtt.

⁵⁴ SZALÁRDI, 1980. 355.

pasáknak is és a tatároknak is engedélyt adott, hogy fellépjenek Erdély ellen.⁵⁵ Februárban valóban érkezett egy csaus Havasalföldre, majd Erdélybe, aki által Köprülü Mehmed megkésve utasította Rákóczit, hogy maradjon az országban.⁵⁶

Ráadásul az erdélyi rezidensek még április végén is hiába várták, hogy uruktól főkövet érkezzen a Portára és beszámoljon a fejedelem szándékairól.⁵⁷ (Érkezett ugyan Török János, de ő – Georg Kraus beszámolójával szemben, aki szerint Rákóczi küldte Przemyslből – csak Gyulay Ferenc váradi kapitány küldötte volt a budai pasához, akit az továbbküldött Konstantinápolyba. Innen küldte Köprülü Mehmed a fejedelem után, szigorú hangú levéllel.⁵⁸) Erdélyben is terjengtek olyan hírek, hogy a nagyvezír nem is Velence ellen készülődik, hanem seregeit a fejedelemség ellen gyűjti, esetleg Lengyelországban akarja megtámadni Rákóczit és a segítségnyújtás ürügyén megszállt területeket később megtartani.⁵⁹

Ugyanakkor voltak olyan jelek is, melyek kevésbé tüntették fel fenyegetőnek a helyzetet. IV. Mehmed szultán május elején Rákóczinak küldött levele elmarasztalja a fejedelmet, hogy nem maradt meg országában, és megkérdezése nélkül sereggel ment az Oszmán Birodalommal baráti viszonyban álló lengyelekhez. Azonban a padisah nem parancsolta meg egyértelműen, hogy Rákóczi forduljon vissza, hanem kiküldött egy agát, hogy vizsgálja meg a fejedelem állításait, vajon a lengyelek valóban uralkodójuknak akarják-e.⁶⁰ A határ menti oszmán pasák azonban nem sok jót írtak tavasszal a nagyvezírnak Rákócziról: többször is jelezték, hogy lengyel és német hadak szorongatják (ami nem volt igaz), és azt is, hogy a lengyelek nem támogatják (ami viszont helytálló megállapításnak bizonyult).⁶¹ A rezidensek nagyon várták már, hogy főkövet érkezzen a fejedelemtől.

⁵⁵ Warner jelentése (Konstantinápoly, 1657. febr. 20.) WARNER, 1883. 34. Evlija Cselebi szerint 1656–57 fordulóján Melek Ahmed szilisztriai pasa kapott egy levelet, melyben a nagyvezír Lengyelországba, Rákóczi elleni hadbavonulásra szólította és ennek a pasa engedelmeskedett is (KOŁODZIEJCZYK, 1999. 269–270.) A történet nem tűnik hitelesnek, hiszen az erdélyi levelezésben sehol nem találjuk nyomát, pedig élénken szemmel tartották a határ menti pasák viselkedését. Melek Ahmeddel Rálamb és Welling is találkozott, ami azt jelentené, hogy a télen indult hadjárat után már májusra haza is tért Szilisztriába, ráadásul dolgovégezetlenül.

⁵⁶ Constantin Şerban levele Barcsai Ákosnak (Targovişte, 1657. febr. 6.) EÉKH II. 370., illetve Barcsai Ákos levele Lorántffy Zsuzsannának (Gyulafehérvár, 1657. febr. 14.) EÉKH II. 378.

⁵⁷ Tisza István és Harsányi Jakab jelentése Barcsainak (Konstantinápoly, 1657. ápr. 30.) MOL E 190 37. dob. 9124. sz., kiadva EÉKH II. 359.

⁵⁸ KRAUS, 1994. 258., átveszi GEBEL, 1992. 44. Az előző jegyzetben idézett levél fényében Szalárdi verziója tűnik hitelesnek: SZALÁRDI, 1980. 355–356.

⁵⁹ RÁLAMB, 1963. 74. (Barcsai szerint a Porta igazából a Rzeczpospolitával törődik), 86. jegyzet a 76. oldalon (Klingen naplójának bejegyzése szerint Thordai azt mondta, Köprülü Mehmed Erdélybe készül hadával); Rálamb levele Sten Bielkéhez (Gyulafehérvár, 1657. ápr. 14/24.) RA Bielkesamlingen E 2020; Rálamb levele X. Károly Gusztávhoz (Gyulafehérvár, 1657. ápr. 15. [25.]) RA Diplomatica Turcica vol. 2. fól. 7v–8r.

⁶⁰ IV. Mehmed levele Rákóczihoz (Konstantinápoly, 1067. Sábán hava [1657. május eleje]) KARÁCSON, 1914. 225–226.

⁶¹ Tisza István levele Barcsaihoz (Konstantinápoly, 1657. máj. 18.) MOL E 190 37. dob. 9117. sz., kiadva EÉKH II. 361.

Rálamb, a helyzetre vonatkozó információk birtokában, jó előre felkészült a gomba fogadtatásra, de meglepetés érte. A nagyvezírnél május 17-e délelőttjén kapott audienciát, és Köprülü Mehmed várakozása ellenére szívélyesen társalgott vele. Rálamb elővezette mindazon érveket, melyek instrukciójában szerepeltek, és amelyeket előtte Erdélyben megvitatott Lorántffy Zsuzsannával és Barcsaival is. A pápa mellett elsősorban az orosz cár részéről fenyegető veszélyre hívta fel a nagyvezír figyelmét: ha a svéd–erdélyi szövetség nem jött volna létre, a cár biztosan hódoltatta volna a teljes Rzeczpospolitát, és aligha állt volna meg annak határánál. Ugyanis az Oszmán Birodalom számos alattvalója van vele egy valláson, akiket maguk mellé állíthatna, így a szultán hatalmára nézve nagy veszélyt jelentene. Távozáskor a svéd követ arany kaftánt kapott és a nagyvezír megígérte, hogy minél előbb kézhez veheti a válaszlevelet.⁶² Délután Thordai Ferenc is megjelent Köprülü Mehmed előtt. Őt már sokkal kevésbé fogadták szívélyesen, a nagyvezír számon kérte Rákóczi hűségét és elítélően nyilatkozott a lengyelországi hadjáratról, de végül az erdélyi főkövet sem távoztatott kaftán nélkül.⁶³

A nagyvezír hangulatának megváltozásában talán szerepet játszott, hogy meghallgatta Rákóczi ajánlatát, miszerint lengyelországi trónralépése után 40.000 tallért fizetne évente, három évet pedig előre.⁶⁴ Talán az is szerepet játszott, hogy Thordai adott neki kétezzer tallért és még kétezret ígért, ha segít. Erről a megvesztegetésről azonban Thordainak és Klingennek is az volt a véleménye, hogy nem sokat ért, a nagyvezír eltette ugyan a pénzt, de nem határozott egyértelműen.⁶⁵ Sokkal nagyobb szerepet

⁶² A nagyvezíri audienciáról: RÁLAMB, 1963. 100–103.; Rálamb levele X. Károly Gusztávhoz (Konstantinápoly, 1657. május 22. [június 2.]) RA Diplomatica Turcica vol. 2. 13r–15v. Bár Rálamb írásban adta be követségének leírását, nehogy az ellenséges követek tudomást szerezhessenek róla, Simon Reniger császári rezidens mégis elég részletesen referálhatott róla uralkodójának: HURMUZAKI, 1884. 233–234., VELTZÉ, 1990. 100–102.

⁶³ Thordai fogadásáról beszámol Barcsaihoz írott levelében (Konstantinápoly, 1657. jún. 4.) EÉKH II. 362–363., illetve – hasonlóképp – RÁLAMB, 1963. 103. Gebei Sándor említi Thordai egy jelentését, melyben 1657. július 7-én azt állítja, nem lát semmi fenyegető veszélyt Konstantinápolyban. A nyilvánvalóan téves helyzetmegítélés oka Gebei szerint az, hogy Thordai „*horrázokott az erdélyi diplomácia működési hagyományaihoz. Konkrétan: az erdélyi fejedelem politizálásához illeszkedő, annak dicséretét és realizálását hangoztató jelentésekre volt szükség Gyulafehérvárott.*” (GEBEL, 1996. 221.) A jelentés azonban (TMÁO III. 441–442.) a forráskiadványban csak tévedésből sorolódott 1657-hez, tartalmából egyértelmű, hogy 1654-ben (Thordai kapitihasága idején) íródott, így a belőle levont következtetések némileg igazságtalanok a főkövettel szemben, aki éppenséggel gondos „vigyázásra” inti Barcsait fentebb idézett levelében.

⁶⁴ Klingen is említi, hogy Thordainak titokban pénzt kellett ajánlania (UUB N 439. 141v). Az összeget Reniger tudósításából ismerjük: HURMUZAKI, 1884. 234. Gebei Sándor szerint Rálamb is felajánlotta ezt az összeget Rákóczi nevében (GEBEL, 1992. 52.; GEBEL, 1996. 219.), de ez nagyon valószínűtlen, mivel Rálamb csak később tudta meg, hogy Rákóczi hajlandó lenne a Portának fizetni a lengyel koronáért: Rálamb levele X. Károly Gusztávnak (Konstantinápoly, 1657. aug. 5. [15.]) RA Diplomatica Turcica vol. 2. fol. 43r.

⁶⁵ Thordai Ferenc jelentése Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1657. jún. 23.) MOL E 190 37. dob. 9143. sz., kiadva MHHD XXIII. 530.; Klingen jelentése (UUB N 439.) fol. 145v. az összeget csak utóbbi említi.

tulajdoníthatunk viszont annak, hogy az 1644 óta folyó oszmán–velencei háború fejleményei következtében ebben az évben krízishelyzetet alakult ki Konstantinápolyban. A Köztársaság hajóhada, mely előző évben elfoglalta Lemnosz és Tenedosz szigetét, Lazare Moceginó vezetésével szinte elvágta a Földközi-tengertől az oszmán fővárost.⁶⁶ (Nem véletlen, hogy Rálamb az audiencián megemlítette: a cár követet küldött Velencébe.⁶⁷) Az árak a blokád hatására az egekbe szöktek, és kiújult a 17. században folyamatosan problémát jelentő ellenségeskedés az oszmán hadsereg két legfőbb fegyverneme, a szpáhik és a janicsárok közt.⁶⁸ A nagyvezír számára tehát sürgetőbb feladatok adódtak, mint hogy Erdély és a svéd király ügyével foglalkozzon. Rálambot biztatta, hogy nemsokára megkapja a szultán kedvező választát, ám az ügyben gyakorlatilag nem tett semmit. „A nagyvezír mindent jól fogadott és reménykeltően nyilatkozott, de olyan kétszínűen és udvariasságokkal olyannyira elkendőzve, hogy abból semmi biztosan nem tudhattunk meg” – emlékezik vissza Klingen.⁶⁹

A szultánnál ennek ellenére lezajlott az audiencia, mely azonban csak szimbolikus jelentőségű volt, Köprülü Mehmed nem is hagyta, hogy Rálamb – üdvözlőbeszéde megtartása után – küldetésének céljait is ismertesse IV. Mehmeddel.⁷⁰ Nem sokkal később, június 2-án Rálamb ismét audienciát kért és kapott a nagyvezírnél. Egyéb ügyek mellett szóba hozta a hírt, hogy a IV. Mehmed Giráj tatár kán (1654–1666) levelet küldött Konstantinápolyba, melyben jelentette, hogy csapatai készen állnak, és a Porta akaratát kérdezte, vajon Lengyelország vagy Erdély felé induljon. Rálamb ezek helyett egy harmadik irányt, Moszkvát javasolta, Köprülü Mehmed pedig meg is ígérte, hogy amennyiben a kánnak nincs a cárral szövetsége, akkor fel is szólítja majd az oroszok elleni támadásra. A nagyvezír érveit, miszerint a lengyelekkel hosszú ideje van baráti kapcsolata a Portának, Rálamb megpróbálta leszerezni a korábbi svéd–oszmán érintkezések felemlítésével,⁷¹ amikor pedig Köprülü Mehmed szemére vetette, hogy Rákóczi a Portával való konzultáció nélkül indult útjára, arra hivatkozott, hogy a protestáns ügy nem tűrt halasztást.⁷²

⁶⁶ EICKHOFF, 1970. 138–149.; SETTON, 1991. 172–189.

⁶⁷ RÁLAMB, 1963. 102.

⁶⁸ A drágaságról: Tisza István levele Barcsaihoz (Konstantinápoly, 1657. máj. 18.) EÉKH II. 362.; Thordai Ferenc levele Barcsaihoz (Konstantinápoly, 1657. jún. 4.) EÉKH II. 363. A janicsár–szpáhi ellentétéről: Rálamb levele Sten Bielkéhez (Konstantinápoly, 1657. máj. 23. [jún. 2.]) RA Bielkesamlingen E 2020.

⁶⁹ „Viziren togh alt wäl op gaf godh förtröstningh doch så dubieur och medh complimenter förmörckat att man inthet kunde något wist therpå bygga.” Klingen jelentése (UUB N 439.) fol. 143v.

⁷⁰ RÁLAMB, 1963. 104–108.

⁷¹ Paul Strassburg 1631–32-ben járt Konstantinápolyban II. Gusztáv Adolf (1611–32) képviselőjében (SZILÁGYI, 1883), de a későbbiekben csak nemhivatalos küldöttségről tudunk, Jacob Rebenstockéról 1643 decemberében: Jacob Rebenstock levele Lennart Torstenssonhoz (Konstantinápoly, 1643. dec. 14/24.) RA Diplomatica Turcica bihang Transsylvanica vol. I. nr. 143. illetve Johann Adler Salvii samling E 5277 nr. 19. (kiadása TT 1892. 605–606.)

⁷² RÁLAMB, 1963. 109–110.; Rálamb levele X. Károly Gusztávhoz (Konstantinápoly, 1657. máj. 22.) RA Diplomatica Turcica vol. 2. fol. 14r–v.

Rálamb teljesen biztos volt benne, hogy nemsokára megkapja az oszmán uralkodó választát és házbocsátják királyához. Annál is inkább, hiszen a császári tolmács, a portai ügyekben már ekkor is nagyon tájékozott Nikusziosz Panagiotész (török nevén Panayoti) is ezzel biztatta.⁷³ Hogy mégsem így történt, arra az idő múlásával többféle indokot is talált. Június 6-án arról számolt be, hogy a tatároktól jött egy levél, amely mindenféle hazugságokat tartalmaz (mint a kapitihá jelentéséből megtudhatjuk, Rákóczi vereségéről számolt be – egyelőre valóban légből kapva), és ez fogta vissza ügyét.⁷⁴ Egyébiránt is volt egy olyan érzésük a svédeknek, hogy a Portán a tatároknak nagy hitelük van, míg a nagyvezír a velencei ügyekkel van elfoglalva, hagyja, hogy a Rzczpospolitával és Erdéllyel kapcsolatos ügyeket a kán intézze saját belátása szerint.⁷⁵

Köprülü Mehmed június 7-én személyesen hadba szállt. Ez mindazonáltal nem tűnt nagy problémának, hiszen az ügyeket Konstantinápolyban átvevő kajmakám, egy itáliai renegát, Frenk Ahmed pasa továbbra is azt ígérte Rálambnak, hogy mihamarabb elindulhat, mindhárom (tatár, erdélyi és kozák) ügyében kedvező válasszal. Éppen csak arra kérte, hogy Welling megérkezését (aki akkorra már Burgasznál járt) várják meg, hogy a Porta lássa, van-e valami új mondanivalója a svéd királynak (Rálamb megbízólevele, mint emlékezhetünk, meglehetősen régi volt és bár a követ leveleiben nem utal ebből származó bonyodalomra, Welling egyik levelében elejt egy megjegyzést arról, hogy a Porta ezért várta különösen megérkezését).⁷⁶

X. Károly Gusztáv második követe végül június 19-én érkezett meg az oszmán fővárosba. Április közepén indult el Zawichostból és Krakkó érintésével utazott Erdélybe. Szintén tárgyalt Barcsaival (aki többek közt azt tanácsolta neki, hogy ne az erdélyi adóval együtt érkezzen, mert az gyanúba keverhetné), majd Rálambbal megegyező úton utazott egész Konstantinápolyig.⁷⁷ A kajmakámnál 21-én kapott audienciát, a szultánnál pedig 26-án. A királynak küldött jelentéseiben leírta, hogy a Frenk Ahmed pasa nagyon szívélyesen bánt vele és minden jóval biztatta, de kételkedését fejezte ki azzal kapcsolatban, hogy ebben mennyire lehet megbízni. Simon Reniger császári rezidens arról tudósít, hogy Welling már első audienciáján közölte: felhatalmazása van a szövetségről tárgyalni és azt meg is kötni. Figyelemre méltó, hogy ezt Welling egyetlen szóval sem említi, sem pedig azt – amiről szintén Renigertől értesülünk –,

⁷³ RÁLAMB, 1963. 110. A hirt Harsányi Nagy Jakab hozta.

⁷⁴ Rálamb levele X. Károly Gusztávhoz (Konstantinápoly, 1657. máj. 27./jún. 6.) RA Diplomatica Turcica vol. 2. fol. 17r-v.; a kapitihák levele Barcsaihoz (Konstantinápoly, 1657. jún. 6.) MOL E 190 37. dob. 9135. sz., kiadva EÉKH II. 364.

⁷⁵ Rálamb levelei X. Károly Gusztávhoz (Konstantinápoly, 1657. máj. 27./jún. 6. illetve jún. 12. [22.]) RA Diplomatica Turcica vol. 2. fol. 17v illetve fol. 24r-v. Klingens jelentése (UUB N 439.) fol. 148r.

⁷⁶ Rálamb levele X. Károly Gusztávhoz (Konstantinápoly, 1657. jún. 3. [13.]), illetve Welling levele X. Károly Gusztávhoz (Tirgovistye, 1657. máj. 20/30.) mindkettő RA Diplomatica Turcica vol. 2. fol. 20r-21r. illetve 10v-11r.

⁷⁷ Útjáról lásd HILTBRANDT, 1937. 108–114., továbbá leveleit: Welling X. Károly Gusztávhoz (Krakkó, 1657. ápr. 5. [15.]) RA Diplomatica Turcica vol. 2. 5r-v, illetve az előző jegyzetben idézett levél.

hogy a svéd király rezidensének ajánlkozott volna.⁷⁸ Nem tudjuk, melyikőjük verziója helyes, mindenesetre – bár a szövetségkötésre szóló *plenipotencia* végül nem került használatra –, a császáriaknak jó lehetősége nyílt a svédellenes propagandára, ugyanis kezükre került, és kiadták azzal a beszámolóval együtt, melyet Welling írt szultáni audienciájáról.⁷⁹

Június 13-i feljegyzésében Rálamb már közli, hogy belátta, nem fog egyhamar hazamenni és ezért vett magának egy kényelmesebb házat, mint amiben odáig el volt szállásolva.⁸⁰ Igazán azonban június 23-án érzékelték a követek, hogy a helyzet válságosra fordult. Mind a ketten levelet írtak uralkodójuknak, amelyben beszámoltak róla, hogy a Porta véleménye megváltozott, egyértelműen Rákóczi ellen fordultak és a tatár kánra bízta, mikor indul Rákóczi ellen. Mégis, Rálamb bízott abban, hogy a dívánban többen X. Károly Gusztáv (és vele együtt Rákóczi) pártját fogják.⁸¹ Mint királyának megírta, nem volt más hátra, csak hogy várjanak, míg kiderül, mi a tatár kán álláspontja és ehhez képest mi lesz a Porta döntése ügyükben.⁸² Ezután érzékelhetően csökkent a svéd diplomaták aktivitása. Előtte egymás után járták ki az audienciákat és rendszeresen tudósították az eredményről uralkodójukat, míg június 23-tól július végéig mindössze három levelet küldtek a kajmakámnak – melyben beszámoltak X. Károly Gusztáv sikereiről és sürgették elbocsátásukat –,⁸³ a svéd király pedig mindössze két újabb levelet kap augusztus 15-ig. Meglehetősen erőszakosan léptek fel július 31-i fogadásukon a kajmakámmal szemben, szemére vetették, hogy a tatárokat a Porta túlságosan szabadjára engedi, mintha nem is vazallusai volnának. Erre Frenk Ahmed pasa kijelentette, hogy a Lengyelország felé tartó tatár csapatok csak azt biztosítják,

⁷⁸ Welling levele X. Károly Gusztávnak (Konstantinápoly, 1657. jún. 13/23.) RA Diplomatica Turcica vol. 2. fol. 32r–v., vö. Reniger jelentésével: VELTZÉ, 1990. 102–105. X. Károly Gusztáv valóban jelölte Wellinget rezidensnek, de jóval később, augusztus 12-i levelében (és megbízólevelet akkor sem állított ki neki; X. Károly Gusztáv levele Rálambhoz és Wellinghez (Wedell an der Elbe, 1657. aug. 2.[12.]) RA RR.)

⁷⁹ *Wahrhafter Bericht, was nach angefangenen Krieg wieder die Cron Polen, von I. K. M. in Schweden, bey der Ottomannischen Porte, durch sonderbahre zum zweiten mahl daselbsten verordnete Abgesandten, zu höchst schädlicher trennung der werthen Christenheit angesucht worden.* WARMHOLTZ, 1782–1817. nr. 8337–8338. Hazatérte után Rálambot is felelősségre vonták az ügyben, de ő úgy nyilatkozott, nem tudja, miként szerezhették meg a császáriak az iratot (Rálamb levele X. Károly Gusztávhoz (Länna, 1658. júl. 9.) RA Diplomatica Turcica vol. 3. nr. 2.)

⁸⁰ RÁLAMB, 1963. 114.

⁸¹ Rálamb, illetve Welling levelei X. Károly Gusztávhoz (Konstantinápoly, 1657. jún. 13/23.) RA Diplomatica Turcica vol. 2. fol. 26r–27r, illetve fol. 32r–v. A kapitihák is arról számoltak be, hogy a svédeknek és nekik nyilvánosan és személyesen is reménykeltő válaszokat adnak, de közben ellenté cselekszenek: a kapitihák levele Barcsaihoz (Konstantinápoly, 1657. jún. 23.) EÉKH II. 365–368.

⁸² Rálamb levele X. Károly Gusztávhoz (Konstantinápoly, 1657. jún. 19/29.) RA Diplomatica Turcica vol. 2. fol. 34r–v. A tatárok óriási bizalmat élveznek a Portán – írja Levinus Warner is aug. 23-i jelentésében (WARNER, 1883. 39.).

⁸³ Rálamb levelei a kajmakámhoz (Konstantinápoly, jún. 15. [25.], jún. 19. [29.] és júl. 11. [21.]) RA Diplomatica Turcica vol. 3. nr. 4–6.

hogy oszmán területek ne sérüljenek a háborúban, és újra csak megígérte mihamarabbi elbocsátásukat.⁸⁴ Ez sem hozott azonban eredményt.

Nem volt mit tenni, Rálambnak és Wellingnek várnia kellett. Eközben persze megpróbáltak megfelelni minden diplomata egyik legfontosabb kötelességének: minél több információt akartak szerezni az Oszmán Birodalomról, illetve a számukra fontos eseményekről. Előnyt jelentett nekik, hogy támaszkodhattak az erdélyi kapitányok információs hálózatára. Nemcsak azt olvashatjuk Rálamb feljegyzéseiben szinte naponta, hogy Harsányi Nagy Jakab megjelent nála és új híreket hozott, de a svéd követ időnként személyesen is találkozott olyan befolyásos portai emberekkel, akiket az erdélyiek révén ismert meg. Ezek közé tartozott egy letett havasalföldi fejedelem Portán élő fia, Michael Radu, aki az ötvenes évek folyamán fontos támogatókat tudott szerezni II. Rákóczi Györgynek, míg végül 1658-ban maga is fejedelem lett és Rákóczi szövetségese.⁸⁵ Mellette azonban megtaláljuk a tolmácsok, renegátok, követségi orvosok és csausok seregét, akik minden portai követ számára a hírek és álhírek legfőbb forrásai voltak.

A Svédországot támogató nyugati hatalmak, Anglia és Franciaország képviselőire nagyon számítottak a svéd követek. Konstantinápolyba érkezésekor úgy tűnt, Rálamb jó kapcsolatot fog fenntartani a francia követtel, Jean de la Haye-Vantelet-vel. X. Károly Gusztáv kérte a francia kormányzatot, hogy bízta meg követét a svédek és erdélyiek ügyének támogatásával.⁸⁶ Rálamb már Erdélyből is neki írt, hogy a francia megnyugtathassa a Portát: Svédország követe úton van. De la Haye már konstantinápolyi bevonulása előtt is üdvözölte, titkára és tolmácsa pedig Rálamb megérkezésének másnapján harminc emberrel érkezett, hogy köszöntőbeszédet tartson.⁸⁷ A nagyvezírnél tartott első kihallgatásra és a szultáni audienciára is francia küldöttek társaságában ment Rálamb. Nemsokára azonban némi feszültség keletkezett a két követ között. De la Haye rossz néven vette azt, hogy a svéd Thomas Bendyshe angol követet részesítette előnyben, őt látogatta meg először személyesen. Rálamb több okot is felsorol, miért pont így cselekedett, köztük azt is, hogy miután de la Haye a Portán nem túlságosan népszerű, hasznosnak látszott, ha reggel a török megfigyelők azt látják, hogy házából az angol követhoz megy, és esetleg azt már nem veszik észre, hogy onnan a francia felé veszi útját.⁸⁸ Mindenesetre a két követ viszonya alaposan megromlott, és augusztus elején Rálamb már azt a hírt kapta, hogy de la Haye kezdettől fogva ellene dolgozott, megpróbálván Lengyelországba édesgetni a törököt, hogy ezáltal elvonja őt a velencei háborútól (a francia külpolitika ugyanis ekkoriban meglehetősen Velence-barát attitű-

⁸⁴ RÁLAMB, 1963. 138–140.

⁸⁵ RÁLAMB, 1963. 119–120.; Michael Radu és az erdélyiek kapcsolatára lásd Thordai Ferenc jelentését Rákóczinak (Konstantinápoly, 1654. júl. 7.), illetve Harsányi Jakab leveleit Rákóczihoz (Konstantinápoly, 1654. aug. 14., 1655. okt. 2.) mindhárom MHHD XXIII. 149., 156., 254.

⁸⁶ PUFENDORF, 1913–1915. 224. (III. §68.) X. Károly Gusztáv Wellingnek már adott egy De la Haye-hoz szóló ajánlólevelet is (Zawichost, 1657. ápr. 8.) RA RR.

⁸⁷ RÁLAMB, 1963. 99.

⁸⁸ RÁLAMB, 1963. 117.

döt képviselt a Portán, ennek tudható be az is, hogy de la Haye-t a későbbiekben – 1658 és 1661 között – a török fogságra vetette).⁸⁹ A hírek szerint amikor a dívánban az egyik pasa hangot adott azon véleményének, miszerint a svédek bátor nemzet, és szövetségekötést javasolt velük, a franciák tolmácsa óva intette őket ettől, olyan népnek írván le a svédeket, mely ha talál egy lyukat, amelyikbe az ujjja belefér, akkor egész testével utána akar menni: Lengyelországot leigázva Moldvát és Havasalföldet sem fogják majd békében hagyni. Végül arra biztatta a dívánt, hogy segítsék meg jobb barátait, a lengyeleket és üzzék ki a svédeket Lengyelországból.⁹⁰ Néhány nap múlva arról érkezett hír, hogy a francia tolmács a nagyvezír érdeklődésére, vajon tényleg szoros-e a svéd–francia szövetség, azt válaszolta: nem, sőt uruknak esze ágában sincs szövetséget kötni Svédországgal. Ezt a tolmács később letagadta, de la Haye pedig elnézést kért, de a jó kapcsolat közte és a svédek közt többé már nem állt helyre.⁹¹

Sokkal jobb viszonyt tudtak a svédek fenntartani Thomas Bendyshe angol követtel. Oliver Cromwellnek már régóta dédelgetett tervei közé tartozott egy nagy Róma-ellenes protestáns szövetség létrehozása, melynek vezetői közt – rajta kívül – számításba jött X. Károly Gusztáv és II. Rákóczi György neve is. Az erdélyi Constantin Schaum 1655-ös londoni követjárása óta a Lord Protector figyelemmel kísérte Rákóczi törekvéseit, mincképpen következtében a kapitihák többször is arról adhattak hírt, hogy az angol rezidens támogatására mindig számíthatnak.⁹² Mikor Rálamb Konstantinápolyba érkezett, Bendyshe épp nem tartózkodott ott, csak május 30-án érkezett meg, és június 6-án került sor első személyes találkozásukra.⁹³ A korai időszakban a svédek nem voltak egyértelműen megelégedve buzgalmaival,⁹⁴ de július 25-e után rendszeressé vált konzultációjuk, ekkor ugyanis Bendyshe megkapta új követutasítását, melyben Cromwell hangsúlyozottan felhívta figyelmét a svédek támogatására. Miután az erdélyi kapitihák bevonásával egyeztették érveiket, Bendyshe maga is audienciát kért, és többször felszólalt a svéd–erdélyi szövetség érdekében. Nemcsak diplomáciai segítség-re számíthatott Rálamb Bendyshe részéről: október közepén az angol therapiai nyári

⁸⁹ De la Haye-ről lásd CALLMER, 1963. 20., ABBOTT, 1916. 30–31. (Utóbbi adathoz Várkonyi Gábor közreműködésével jutottam hozzá, segítségét ezúton is köszönöm). A Köprülü-reform alatt megromlott francia–oszmán kapcsolatokról HOCHEDLINGER, 1994. 124.

⁹⁰ RÁLAMB, 1963. 143–144.

⁹¹ RÁLAMB, 1963. 145. A francia rezidensről adott összefoglaló leírása: RÁLAMB, 1679. 40–41.

⁹² ROBERTS, 1967. 142.; ANGYAL, 1900. 501–504. Figyelemreméltó, hogy míg Márki Sándor Schaum követsége kapcsán a felekezeti gondolat figyelmen kívül hagyásával vádolja meg a Lord Protectort (MÁRKI, 1901. 33.), addig Michael Roberts arra hívja fel a figyelmet (ROBERTS, 1967. 138.), hogy az angol történetírásban hagyományosan elterjedt vélemény: Cromwell balti politikáját nem a józan megfontolás és Anglia érdekében szem előtt tartása irányította, hanem valamiféle protestáns fanatizmus.

⁹³ RÁLAMB, 1963. 111. Bendyshe portai tevékenységéről ad áttekintést ABBOTT, 1916. 94–108.; WOOD, 1935. 51., 78–79., 91–96.

⁹⁴ Rálamb és Welling levele X. Károly Gusztávhoz (Konstantinápoly, 1657. júl. 12. [22.]) RA Diplomatica Turcica vol. 2. fol. 38v.

lakában is vendégül látta, és megmutatta a hely nevezetességeit.⁹⁵ A svéd követek még drinápolyi tartózkodásuk alatt is fontos híreket kaptak az ott tartózkodó angol tolmácstól, Georgio Draperótól.⁹⁶

A többi európai hatalom képviselőivel viszonylag kevés kapcsolata volt Rálambnak. A holland rezidens, a kiváló orientalista Levinus Warner meglehetősen közömbösen viselkedett a svédvel szemben, még akkor sem volt hajlandó annak érdekében szólni, hogy Rálamb megkapja elbocsátólevelét, mikor az erre kifejezetten megkérte.⁹⁷ Ez már akkor is érthető lenne, ha csak figyelembe vennénk az államaik közötti feszült kapcsolatot, ám Rálamb annak tudta be, hogy a holland rezidens inkább tudós, mint politikus, és alig foglalkozik államügyekkel.⁹⁸ A császári rezidens, Simon Reniger von Reningen Rálamb szerint nagy becsben állt, mivel a velencei kérdésben Köprülü Mehmed nagyon számított a császár támogatására, az oszmán hadak átengedésére Velence felé.⁹⁹ Mivel az államaik közötti viszony meglehetősen rossz volt (és X. Károly Gusztáv maga is a császáriak részéről fenyegető veszély emlegetését várta el követétől),¹⁰⁰ rá természetesen nem számíthatott Rálamb és Welling. Annál inkább tolmácsára, Panayotira, aki valószínűleg már ekkor a konstantinápolyi külpolitika egyik legbefolyásosabb emberének számított. A Birodalom vazallusállamainak mindegyike fizetett támogatásért és információiért, így azok a svéd követekhez is eljutottak.¹⁰¹

Lengyelország követével, Mariusz Jaskólskival természetesen nem tartottak fenn kapcsolatot, de tevékenységét aggodó figyelemmel kísérték, és Rálamb meglehetősen bosszúsán jegyezte fel, amikor a lengyel már december 19-én távozhatott, ráadásul jó hírekkel.¹⁰² Mivel küldetésüknek része volt a tatárok elfordítása a lengyel szövetségtől és meggyőzésük egy oroszellenes hadjárat hasznosságáról, a svédek megpróbálták

⁹⁵ RÁLAMB, 1963. 162–163. Therapia a Boszporusz nyugati oldalán fekszik, félúton a szoros északi kijárata és Konstantinápoly között.

⁹⁶ RÁLAMB, 1963. 184–185. Rálamb összefoglalója Bendyshe-sel fenntartott viszonyáról: RÁLAMB, 1679. 41–42.

⁹⁷ RÁLAMB, 1963. 173.

⁹⁸ RÁLAMB, 1679. 42. Warner jelentései ténylegesen meglehetősen ritkák és szűkszavúak, nem tükröznek különösebben nagy érdeklődést (WARNER, 1883).

⁹⁹ RÁLAMB, 1679. 39.

¹⁰⁰ A nyár folyamán császári csapatok jelentek meg Krakkó környékén János Kázmér támogatására (JERUSALEM, 1908. 22–29.; OPITZ, 1969. 13.; GEBEL, 2000. 839–844.), X. Károly Gusztáv pedig felszólította követeit, hogy ezt érvként használják fel az oszmán udvarban a Habsburgok világhatalmi törekvéseit bizonyítandó: X. Károly Gusztáv levele Rálambhoz és Wellinghez (Otteusen, 1657. júl. 25. [aug. 4.] ill. Wedell an der Elbe, 1657. aug. 2. [12.]) mindkettő RA RR. Reniger lengyelbarátságáról ír Warner is augusztus 23-i jelentésében: WARNER, 1883. 40.

¹⁰¹ RÁLAMB, 1679. 39. Panayoti 1656-ben kezdett titokban információkat szolgáltatni Erdélynek, lásd Harsányi Jakab leveleit II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1656. febr. 3. és jún. 10.) EÉKH II. 217–218., illetve 222. A dragománok szerepéről a portai információs hálózatban lásd ÁGOSTON, 1999. 140–142.

¹⁰² RÁLAMB, 1963. 168. Jaskólski küldetéséről lásd GEBEL, 1992. 39–40.; GEBEL, 1996. 199–200.

felvenni a kapcsolatot a kán portai képviselőjével is, de azt tapasztalták, hogy az a lengyeleknek van elkötelezve és ellenük dolgozik.¹⁰³

Végül Rálamb és Welling megkíséreltek együttműködni Hmelynickij portai követeivel is. Nem sokkal Rálamb érkezése előtt jelentette Warner, hogy éppen most távozott a Portáról egy kozák követ, aki biztosította az oszmánokat, hogy barátságuk akkor sem bomlik fel, ha a tatárok esetleg megindulnának a Rzeczpospolita felé, és összeittközésbe kerülnének a kozákokkal.¹⁰⁴ Azonban nem sokkal később újabb kozák követ érkezett a Portára. Rálamb már Erdélyben tudomást szerzett róla, hogy Hmelynickij vele üzeni: amennyiben az oszmánok retorziókat helyeznének kilátásba Erdéllyel szemben, a kozákok meg fogják védeni szövetségüket.¹⁰⁵ Konstantinápolyban a svéd követ meg is próbálta vele felvenni a kapcsolatot, közölvén, hogy szabadságuk ügye is küldetésének részét képezi.¹⁰⁶ A kozák azonban erre nem volt hajlandó, amit Rálamb azzal magyarázott, hogy a kozákok el akarták hitetni: ők a Porta hűséges alattvalói. Június 11-én azt jegyezte fel, hogy a kozák követ kérésére a szultán pártfogásába vette a kozákokat. Ennek feltételei szerinte a következők voltak: nem köthetnek szövetséget az oszmánok beleegyezése nélkül, viszont védelmet kapnak, állandó rezidenst tarthatnak Konstantinápolyban és adót sem kell fizetniük.¹⁰⁷ Hasonlóképp az oszmánokhoz való hűséget bizonyító gesztus az, amiről Simon Reniger tudósít: Hmelynickij követe felajánlotta, hogy ura kiadja az oszmánoknak a hozzá érkezett császári és lengyel követeket, akik törökellenes háborúhoz keresték szövetségét.¹⁰⁸ Felmerül a kérdés, vajon beleillett-e Hmelynickij politikájába az oszmán vazallusi függés felvétele. 1654, a Moszkvához való csatlakozás óta sok minden történt az orosz–kozák viszonyban, ami annak jelentős mértékű megromlását hozta. Az idős hetman ismét fogadta a Rzeczpospolita követeit, akik Ukrajna visszatérésében reménykedtek, és úgy tűnik, felújította a korábban már megjelent oszmán orientáció lehetőségét is (Hmelynickij 1651-ben, majd 1653-ban is felvette a Porta protektorátusát).¹⁰⁹ 1655-ben ismét járt kozák követ Konstantinápolyban, és bár először hívős fogadtatásban részesült, de a szeptemberben magával vitt nagyvezíri levél a protektorátus megújításáról szól, azzal a feltétellel, hogy a kozákok nem támadnak oszmán területekre.¹¹⁰ Ebbe a vonulatba

¹⁰³ RÁLAMB, 1679. 43.

¹⁰⁴ Warner jelentése (Konstantinápoly, 1657. máj. 9.) WARNER, 1883. 36.

¹⁰⁵ Rálamb levele X. Károly Gusztávnak (Gyulafehérvár, 1657. ápr. 15. [25.]) RA Diplomatica Turcica vol. 2. fol. 8r.

¹⁰⁶ Rálamb levele X. Károly Gusztávnak (Konstantinápoly, 1657. máj. 22. [jún. 1.]) RA Diplomatica Turcica vol. 2. fol. 14v.

¹⁰⁷ RÁLAMB, 1679. 43.; RÁLAMB, 1663. 113.; Rálamb levele X. Károly Gusztávhoz (Konstantinápoly, 1657. jún. 12. [22.]) RA Diplomatica Turcica vol. 2. fol. 24r–v. Harsányi és Tisza „bolond kozák követet” emlegetnek Rákóczihoz küldött jelentésükben (Konstantinápoly, 1657. jún. 23.) EÉKH II. 367.

¹⁰⁸ VELTZÉ, 1990. 106.

¹⁰⁹ RYPKA, 1928; RYPKA, 1930.

¹¹⁰ LEMERCIER-QUELQUEJAY, 1970; A Hmelynickij-felkelés alatti kozák–oszmán viszonyt ismerteti BARTL, 1974. 175–176., 1657-ből azonban a szakirodalom nem tud Ukrajna oszmán hűbérbe kerüléséről.

beleférhetett a védnökség 1657-es megújítása, Rálamb viszont közli: az egész azért történhetett meg, mert a kozák követ megbetegedett, helyettese pedig hagyta magát lefizetni és instrukciójával ellentétesen járt el.¹¹¹ Akárhogyan is történt, a Bohdan Hmelnyickij 1657. augusztus 6-i halálával kezdődő ukrajnai zűrzavarok teljesen elmosták a kozákok oszmán orientációjának nyomát is, és az ugyanúgy elsikkadt, mint Moldva csatlakozása Moszkvához egy évvel azelőtt.¹¹²

A másfél hónapig tartó várakozásnak, melynek során a svéd követek megtekintették Konstantinápoly főbb nevezetességeit és látnivalóit, augusztus 13-án szakadt vége. Ekkor érkezett meg Gheorghe Ștefan moldvai fejedelemtől (1653–58) a hír, hogy II. Rákóczi Györgyöt a tatárok megverték és bezárták egy várba néhány emberével. Rálamb megvetéssel ír a fejedelemről, aki gratulált a Porta győzelméhez, holott maga is Rákóczi szövetségese volt „és hosszú ideje különösen megbízható barátjának tette magát.” A moldvai rezidens mindenesetre mindenkinek ragyogó arccal mesélte a híreket.¹¹³

Másnap Harsányi Jakab referált a történekről a svéd követeknek, és megmutatta Rákóczi levelét, melyben az hazameneteléről adott hírt. Egy lengyel renegát információja szerint a díván is tárgyalta a fejleményeket, és megállapodtak abban, hogy az erdélyi fejedelmet meg kell büntetni, a svéd követekkel viszont most már semmi dolguk, mehetnek haza. Rálamb maga sem hitte, amit hallott, hiszen azokat így kommentálta *Diarium*ában: „adtam neki egy tallért, amiért olyan jól tud hazudni”.¹¹⁴ A Portán Levinus Warner tudósítása szerint nagy örömmel fogadták Rákóczi vereségét, a tatárok pedig hatalmas megbecsülést ébresztettek maguk iránt. Figyelemreméltó, hogy Jaskólski ezzel szemben arra panaszkodott, hogy az oszmán vezetésnek igen kis része barátja a lengyeleknek, így igazából csak a szultán, a nagyvezír, a mufti és még néhányan örültek a fejleményeknek.¹¹⁵

Innentől kezdve egy rövid időre újra gyorsan követték egymást az események. Rálamb és Welling azt ajánlották Harsányinak, hogy érveljenek azzal: Rákóczi már épp hazafelé tartott, amikor megtámadták a tatárok, ami azt mutatja, hogy inkább

¹¹¹ RÁLAMB, 1963. 118–119. Rálamb levele X. Károly Gusztávnak (Konstantinápoly, 1657. jún. 13. [23.]) RA Diplomatica Turcica vol. 2. fol. 26v–27r.

¹¹² Az ukrajnai beháborúkról lásd GEBEL, 1996. 236–254., Moldva cári protekcióba vételéről 159–162.

¹¹³ „*utj lãngan tijd giort Profession af hans sãrdeles fõrtrogne Wãn.*” RÁLAMB, 1963. 146. Gheorghe Ștefanak szüksége is volt rá, hogy látványosan fordítson egyet köpönyegén, mert trónja Rákóczi vereségével szinte azonnal inogni kezdett. Reniger beszámol arról, hogy Constantin Șerban havasalföldi fejedelem szervezkedni kezdett Gheorghe Ștefan elődjével, az éppen a Héttoronyban ülő Vasile Lupuval (1634–53), aki nagy eséllyel pályázhatott újra a moldvai trónra Gheorghe Ștefan bukása esetén. Az egyezség lényege az volt, hogy Constantin Șerban támogatja Lupu trónigényét, ha az nem érinti Havasalföldet (HURMUZAKI, 1884. 253.) A valódi eseményeket (vagyis azt, hogy Rákóczi még a vereség előtt hazatért néhány emberével) majd a tatár követ elbeszéléséből tudhatták meg a Portán tartózkodók, augusztus 18-án (RÁLAMB, 1963. 148.).

¹¹⁴ „*gaf honom En Rdr fõr det han sã wackert liuga kunde.*” RÁLAMB, 1963. 146.

¹¹⁵ Warner jelentése (Konstantinápoly, 1657. aug. 23.) WARNER, 1883. 39. vö. KOŁODZIECZYK, 1999. 270.

felrúgta becses szövetségét a svéd királlyal, mintsem hogy hűtlen legyen a Portához. Nem tudjuk, hogy a kajmakám meghallgatta-e ezt az érvelést, de az biztos, hogy a nála audienciára jelentkező Harsányit elfogatta (augusztus 15-én). A svéd követek megpróbáltak kiszabadításával, de még azt sem volt teljesen világos, milyen ürüggyel zárták be Harsányit. Augusztus 19-én azonban a főkövetet és a kapitihákat is a Héttoronyba vitte a csaus basi, és miután még Bendyshe is hiába járt közben, a svédek diplomáciai aktivitása folyamatosan csökkent.¹¹⁶ Rádásul augusztus 25-én kézhez kapták a fejedelem és Barcsai leveleit, melyben azok kemény hangon nyilatkoztak a szövetségését a dán háború miatt egyedül hagyó X. Károly Gusztávról.¹¹⁷ A svéd követek úgy érezték, ezt nem hagyhatják szó nélkül, Rålamb válaszlevelet fogalmazott, ahogy naplójában írja: „*megírtam nekik, hogy Rákóczi balszerencséje csakis saját gyengeségéből származott, mellyel nem tudta kihasználni mindazon előnyöket, melyeket Őfelsége biztosított számára.*”¹¹⁸ A Barcsainak küldött válaszlevél ennél kifinomultabban, de nem kevés szarkazmussal cáfolja, hogy Rákóczi vereségéért X. Károly Gusztáv lenne a felelős. A levelek elküldésére azonban csak jóval később került sor, a svéd követek ugyanis számítottak rá, hogy ha esetleg Erdélyen keresztül kell hazamenniük, egy személyeskedő levélváltás sokat ronthat pozícióikon.¹¹⁹ Az erdélyiekkel fenntartott kapcsolatot a kapitihák bebörtönzése természetesen akadályozta, de nem szakította meg teljesen. Rålamb november 7-én Harsányival íratva meg kérvényét a kajmakámhoz, és rendszeresen ellátta fordítanivalóval.¹²⁰ Ez azt mutatja, hogy az erdélyiek fogsága nem volt túlzottan kemény. Helyzetük talán leginkább a Magyarországon foglyul ejtett és a Héttoronyba zárt főrabokéhoz lehetett hasonlatos, és nem az árulással vagy kémkedéssel gyanúsított, ellenséges hatalmak által küldött követekéhez, mint amilyenről Mitrovicei Vratislav Vencel emlékiratában olvashatunk.¹²¹ Az ősszel

¹¹⁶ RÁLAMB, 1963. 148.

¹¹⁷ II. Rákóczi György levele Rålambhoz és Wellinghez (Szamosújvár, 1657. szept. 14.), illetve Barcsai Ákos levele Claes Rålambhoz (Gyulafehérvár, 1657. aug. 13.) mindkettő RA Diplomatica Transsylvanica vol. 1. nr. 81., kiadva TT 1893. 698–699.

¹¹⁸ „*iag [...] wjste, at Rakoskis Olycka slödt utaf hans egen släta Conduite som intet wiste rätteligen betiäna sig af de förmåner som Kongl: Maj:tt satt honom utj.*” RÁLAMB, 1963. 150.

¹¹⁹ Rålamb levele Barcsaihoz (Konstantinápoly, 1657. szept. 14. [24.]), illetve II. Rákóczi Györgyhoz (Drinápoly, 1658. febr. 21. [márc. 3.]) mindkettő RA Diplomatica Turcica bihang Transsylvanica vol. 1. nr. 82., illetve 88., kiadva TT 1893. 693–695. A levelek kései elküldéséről lásd Rålamb és Welling levele X. Károly Gusztávnak (Konstantinápoly, 1657. nov. 27. [dec. 7.]) RA Diplomatica Turcica vol. 2. 46v–47r. Figyelemreméltó, hogy a svéd történetírás nagy klasszikusa, Fredrik Ferdinand Carlson majd megközelítőleg ugyanazokat az érveket hozza fel X. Károly Gusztáv mellett, mint amelyeket Rålamb is emleget, holott nem valószínű, hogy ezt a levelet olvasta volna: a szerződés nem írta elő a csapatok kötelező együttműködését (sőt Carlson azt is tudja, hogy Rákóczi nem ratifikálta a svéd szövetségi szerződést), és az erdélyi fejedelem a svéd király távozása után is elegendő sereggel, két megerősített várral, és néhány svéd segédtisztrel is rendelkezett, akikkel a háborút akár nyugodan folytathatta volna (CARLSON, 1888. 366–367., magyarul összefoglalja CSÁZYNÉ, 1927. 44.)

¹²⁰ RÁLAMB, 1963. 161., 165.

¹²¹ A főrabokról lásd TAKÁTS, 1915. 188–190.: a Héttorony szerinte Magyarországon „*pokoli tömlöcz hírében állott*”, pedig „*hatalmas terület volt, szép sétatellyekkel, vízvezetékekkel, sok üres térrel, a hol a*

érkező Sebesi Ferencsel és az 1658 telén már újra Rákóczi nevében megjelenő Keresztesi Ferencsel a svédek már nem vették fel a kapcsolatot.¹²²

Augusztus végére tehát kiderült, hogy a svéd követek instrukciójába foglalt küldetés teljesítése lehetetlen. Az erdélyi szövetségesek megóvása az oszmán haragtól Rákóczi veresége miatt (hiszen „a török fortunæ filius”-elv valóban érvényesült) minden esélyét elvesztette, a tatárok szabad kezet kaptak a Rzeczpospolitával kapcsolatos ügyekben, a kozák követ pedig, ahelyett, hogy a svédek segítségét elfogadta volna Ukrajna szabadságának portai támogatásához, oszmán védnökséget kért államának. Miután Köprülü Mehmed sikeresen megállította a velenceiek előrenyomulását, majd visszafoglalta Lemnoszt és Tenedoszt, a svéd követek megállapíthatták: az oszmánok „sikereik miatt kétszer olyan kevélyek, mint korábban.”¹²³ A svéd követek diplomáciai küldetése gyakorlatilag befejeződött, már csak egyetlen momentum, a búcsúaudiencia és a szultán X. Károly Gusztávnak küldött levelének átvétele volt hátra. Erre azonban nem kevesebb, mint öt hónapot kellett várnia Rálambnak és Wellingnek. Kezdetben nem erőltették túlságosan elbocsátásukat, arra számítva, hogy uralkodójuktól új, a megváltozott helyzethez igazított instrukciókat fognak kapni. Azonban december elején már sürgetőnek érezték a helyzetet, amiben az is közrejátszhatott, hogy a Porta már nem utalta ki nekik a minden külföldi követnek fizetett napidíjat, az ún. ta'int.¹²⁴ Miután sem a szeptemberben hivatalba helyezett új kajmakám, Kőr Hasszán pasa, sem Köprülü Mehmed nem válaszoltak a svédek leveleire, azok kérvényezték az előbbinél, hogy Drinápolyba utazhassanak, a nagyvezírhez. Levelük stílusa nem nyerte el a kajmakám tetszését: Kőr Hasszán dührohámot kapott tőle és megfenyegette a svéd követeket, hogy azon nyomban lenyakaztatja őket.¹²⁵ Végül csak 1658. január 23-án

rabok szabadon járhattak; maguknak házat építhettek, kertet mivelhettek s még szárnyas állatokat is tarthattak. Szóval nem olyan rettenetes hely volt az, ahol a raboknak sötét és nedves börtönben, lánczraverve kellett nyögniük!” A hely, úgy tűnik, annyira nem volt riasztó, hogy a bebörtönzött erdélyieket meglátogató Sebesi Ferenc főkövet 1657. okt. 18-án ott is aludt (Sebesi naplója, MHHd XXIII. 519.). Az ellenpéldát lásd MITROVICI, 1982. 164–220.

¹²² Sebesi jelentése Rákóczinak (Fogaras, 1657. nov. 20.) EÉKH II. 447–448. lásd még HORN, 1994. 203.

¹²³ „Dee ähre af deeras successer nu dubbelt så insolente som tilförende.” Rálamb és Welling levele X. Károly Gusztávnak (Konstantinápoly, 1657. nov. 27. [dec. 7.]) RA Diplomatica Turcica vol. 2. fol. 47v. Az 1657-ben a Dardanelláknál lefolyt ütközetet mindkét fél saját győzelmeiként értékelte, ám az utána következő események azt jelezték, hogy a kezdeményezés az oszmán oldalra került át (EICKHOFF, 1970. 149–159. vö. ÁGOSTON – OBORNI, 2000. 194.)

¹²⁴ Warner jelentése (Konstantinápoly, 1657. nov. 29.) WARNER, 1883. 42. Rálamb és kísérete naponta 1500 aszperet kapott, míg Welling 2000-t, de mindkettő kiutalásában voltak fennakadások. Drinápolyban tartózkodásuk alatt a nagyvezír újabb 12.000-t adatott nekik: Klingen jelentése (UUB N 439.) fol. 144v, 146v, 151r. Klingen szerint ekkoriban 90 aszper ért egy birodalmi tallért.

¹²⁵ Rálamb és Welling beadvánja a kajmakámhoz (Konstantinápoly, 1657. dec. 21. [31.]) RA Diplomatica Turcica vol. 2. fol. 55r–v., illetve vol. 3. nr. 9. Kőr Hasszán reakciójáról RÁLAMB, 1963. 172–173.; Rálamb és Welling levele X. Károly Gusztávhoz (Konstantinápoly, 1657. dec. 24. [1658. jan. 3.]) RA Diplomatica Turcica vol. 2. 53r–v. Klingen szerint a többi keresztény rezidens azzal nyugtatta őket, hogy ezt nem kell komolyan venni, csak a goromba nagyvezírek stílusát alárendeltjeik is könnyen átveszik (UUB N 439. fol. 150r–v.).

tudatta velük Köprülü Mehmed parancsát, aki magához rendelte a svédeket. A roppant kemény tél miatt Rålamb és Welling nagyon lassan haladt, és csak február 18-án érkezett meg a szultán tartózkodási helyére, ahol a nagyvezír néhány napon belül fogadta őket, és számos szemrehányás kíséretében átnyújtotta IV. Mehmed X. Károly Gusztávnak írott válaszlevelét. A bevett gyakorlattal ellentétben úgy kellett továbbindulniuk, hogy a szultántól már nem kaptak újabb kihallgatást.¹²⁶ Útjuk a Duna, majd Komáromtól a Vág mentén vezetett. Szilézián keresztül érkeztek Stettinbe, ahonnan Welling Riga felé indult, Rålamb pedig Stralsundon és Koppenhágán keresztül megérkezett Svédországba. X. Károly Gusztáv június 8-án fogadta Göteborgban.¹²⁷

Ha mérleget akarunk vonni Claes Rålamb és Gotthard Welling 1657–58-as konstantinápolyi követségéről, nem különösebben szívderítő kép tárul elénk. A svéd követek gyakorlatilag egyetlen pontban sem tudták teljesíteni a rájuk bízott küldetést. Jonas Klingen, Rålamb titkára a következő pontokban foglalta össze az eredménytelenség okait: 1. a császári rezidens nagyon nagy becsben állt a Portán és sikerrel hitette el az oszmánokkal, hogy ha Svédország sikereket érme el a Rzeczpospolitában, úgy a szultánnak is lenne félnivalója tőlük; 2. II. Rákóczi Györggyel szemben mindig is gyanakodtak, nem akar-e elszakadni a Portától, és a nagyvezír különösen rossz véleménnyel volt róla; 3. a lengyel ügyben a Porta a tatárok véleményét követte; 4. ha a Porta elkötelezte volna magát Svédország mellett és a hadiesemények mégis ellene fordulnak, két veszélyes ellenféllel, a császárral és a Rzeczpospolitával találta volna szembe magát, míg ha ezekkel tart, a svédektől nem kell félnie.¹²⁸

A fenti indokokkal nagyjából egyetérthetünk, bár nem mindegyik esik latba egyenlő súllyal. Az oszmán államvezetés ebben az esetben is bemutatta, hogy „fortunæ filius”: míg nem dőlt el egyértelműen, hogy Rákóczi sikerrel pályázik-e a lengyel trónra, szigorúan megfeddte, de nem foganatosított ellene intézkedést, sőt biztató ígéretekkel halmozta el a svéd követeket. Ebben persze szerepet játszott a szorongató velencei háború is, de azt is számításba kellett vennie a Portának, hogy ha Rákóczi valóban lengyel király lesz, abból még hasznot is húzhat (hiszen a fejedelem felajánlotta, hogy a meghódított területek után adót fizet). Egyértelmű, hogy Rákóczi vereségének hírére dőlt el végleg: a fejedelemnek mennie kell. A svéd követek tehát – amellet, hogy megpróbálhatták ellensúlyozni más, ellenérdekelte hatalmak portai tevékenységét – nem sok mozgástérrel rendelkeztek, küldetésük sikere eredendően külső tényezőktől függött, ezek pedig nem nekik kedveztek, így diplomáciai vereséget szenvedve voltak kénytelenek hazatérni.

¹²⁶ RÁLAMB, 1963. 175., 183. Drinápolyból március 10-én indultak tovább (RÁLAMB, 1963. 196.). A szultáni audiencia elmaradásáról lásd Warner jelentését (Konstantinápoly, 1658. márc. 18.) WARNER, 1883. 46.

¹²⁷ RÁLAMB, 1963. 211.

¹²⁸ Klingen beszámolója (UUB N 439.) fol. 147v–148r.

RÖVIDÍTÉS- ÉS IRODALOMJEGYZÉK

1. FORRÁSOK

1.1. KIADATLAN FORRÁSOK:

Magyar Országos Levéltár, Budapest (MOL)

Magyar Kamara Archivuma

E 190 Archivum Familiae Rákóczi

· 37. dob. Keleti összeköttetések 1657–1659

Riksarkivet, Stockholm (RA)

Riksregistaturet

Diplomatica

Germanica

Vol. 282. Residenten Kleihes bref til K: M^t 1656.

Turcica

Vol. 2. Envoyéerne Clas Rålamb och Gotthard Vellings bref till Kongl. Maj:t 1657

Vol. 3. C. Rålamb's berättelse om sin beskickning till Turkiet 1657–1658

Vol. 95. Sveriges förhandlingar med Turkiet 1631–1796

Turcica bihang Transsylvanica

Vol. 1. [Handlingar rörande fördrag, alliansförslag, förhandlingar samt diverse]

Bielkesamlingen

E 2020 Skrivelser till riksskattmästaren Sten Bielke och hans maka (Claes Rålamb)

Johann Adler Salvii samling

E 5277 Skrivelser till Johann Adler Salvius Q – S

Uppsala Universitetsbibliotek (UUB)

N 439. Klingén, Jonas: *Hans Kongl. Ma'tts. Ablegation till Turkiske hofwet vti een summa författat*. fol. 140–153.

1.2. KIADOTT FORRÁSOK

BÁLINT

1987 *Kincses Kolozsvár I–II*. Szerk. BÁLINT István János. Budapest, Magvető, 1987. (*Magyar hírmondó*)

EÉKH

Erdély és az északkeleti háború I–II. Szerk. SZILÁGYI Sándor. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1890–91.

HILTEBRANDT

1937 HILTEBRANDT, Conrad Jacob: *Conrad Jacob Hildebrandt's dreifache schwedische Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und*

Constantinopel (1656–1658). Hrsg. und erl. von Franz BABINGER. Leiden, Brill, 1937. (*Historiska handlingar*, 30/1.)

HURMUZAKI

1884 HURMUZAKI, Eudoxiu de: *Fragmente zur Geschichte der Rumänen III*. București, Socecu & Teclu, 1884.

KARÁCSON

1914 KARÁCSON Imre: *Török–magyar oklevéltár 1533–1789*. Szerk. THALLÓCZY Lajos – KRECSMÁRIK János – SZEKFŰ Gyula. Budapest, Szent-István-Társulat Tudományos és Irodalmi Osztálya, 1914.

KRAUS

1994 KRAUS, Georg: *Erdélyi krónika 1608–1665*. Ford., kiad. Vogel Sándor. Budapest, Ómagyar Kultúra Baráti Társaság, 1994.

MITROVICEI

1982 *Mitrovicei Vratislav Vencel viszontagságai, melyeket ő a törökök fővárosában, Konstantinápolyban átélt, fogságba esvén elszenvedett, majd szerencsésen kiszabadulván az Úr 1595. esztendejében írásba foglalt*. Ford. NAGY Judit. Bratislava, Madách, 1982.

MHHD XXIII.

Okmánytár II. Rákóczy György diplomáciai összeköttetéseihez. Szerk. SZILÁGYI Sándor. Budapest, Eggenberger, 1874. (*Monumenta Hungariae Historica. Ser. I. Diplomataria*, 23.)

PUFENDORF

1913–1915 PUFENDORF, Samuel von: *Sju böcker om Konung Carl X Gustafs bragder. I–II*. Övers. af Adolf HILLMAN. Stockholm, Wahlström & Widstrand, 1913–1915.

RÁKÓCZI

1990 *Rákóczi László naplója*. Közreadja HORN Ildikó. Budapest, Magvető, 1990. (*Magyar hírmondó*).

RÁLAMB

1679 RÁLAMB, Claes: *Kort Beskrifning om thet som wid then Constantinopolitanske Resan är föreluppit, Huruledes Kongl. May:tz anförtrödde Ährender äro förrättade, samt uti hwad wilkor then Turkiske Staten widh samma Tydh befans*. Stockholm, Keyser, 1679.

1963 RÁLAMB, Claes: *Diarium under resa till Konstantinopel 1657–1658*. Utg. av Christian CALLMER. Stockholm, Norstedt, 1963. (*Historiska handlingar*, 37/3.)

SZALÁRDI

1980 *Szalárdi János siralmas magyar krónikája*. S. a. r. SZAKÁLY Ferenc. Budapest, Magyar Helikon, 1980. (*Bibliotheca historica*)

TMÁO III.

Török-magyarkori állam-okmánytár III. köt. Szerk. SZILÁDY Áron, SZILÁGYI Sándor. Pest, Eggenberger, 1870. (*Török-magyarkori történelmi emlékek. I. oszt. Okmánytár, 5.*)

TT

1892 Magyarország történetét érdeklő okiratok a svédországi levéltárakból. Közreadja Carl WIBLING. *Történelmi Tár* (1892) 441–473., 593–634.

1893 Diplomáciai okmányok II. Rákóczy György uralkodása történetéhez (A svédországi levéltárakból). Közreadja Carl WIBLING. In: *Történelmi Tár* (1893) 409–439., 678–708.

VELTZÉ

1990 VELTZÉ, Alois: Die Hauptrelation des Kaiserlichen Residenten in Constantinopel Simon Renigen von Reningen 1649–1666. In: *Mittheilungen des K. u. K. Kriegs-Archivs*, N. F. 12 (1990) 57–169.

WALLICH

1659 WALLICH, Johann Ulrich: *Religio turcica, Mahometis vita et orientalis cum occidentali Antichristo comparatio das ist Kurtze wahrhaftige gründ- und eigentliche Beschreibung Türkischer Religion, Leben Wandel und Todt deß Arabischen falschen Propheten Mahometis vnd Vergleichung beyder Orientalischen und Occidentalischen Antichristen.* Stadae Suecorum, Typis Holvianis, 1659.

WARNER

1883 *Levini Warneri de rebus Turcicis epistolae ineditae.* Ed. Willem Nicolas DU RIEU. Lugduni Batavorum, Brill, 1883.

2. FELHASZNÁLT IRODALOM

ABBOTT

1916 ABBOTT, George Frederick: *Turkey, Greece and the Great Powers. A Study of Friendship and Hate.* London, Scott, 1916.

ÁGOSTON

1999 ÁGOSTON Gábor: Információszerzés és kémkedés az Oszmán Birodalomban a 15–17. században. In: *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben.* Szerk. PETERCSÁK Tivadar, BERECZ Mátyás. Eger, Dobó István Vármúzeum, 1999. (*Studia Agriensia*, 20.) 129–156.

ÁGOSTON – OBORNI

2000 ÁGOSTON Gábor – OBORNI Teréz: *A tizenhetedik század története.* Budapest, Pannonica, 2000. (*Magyar századok*)

ALMQUIST

1946 ALMQUIST, Jan Eric: Clas Rålamb som rättvetenskaplig författare. In: Almquist, Jan Eric: *Svensk juridisk litteraturhistoria.* Stockholm, Norstedt, 1946. 150–162.

ANGYAL

1900 ANGYAL Dávid: Erdély politikai érintkezése Angliával. In: *Századok* 34 (1900) 309–325., 398–420., 495–508., 702–711., 873–904.

ARNE

1927 ARNE, Ture J.: De äldre förbindelserna mellan Sverige och Turkiet. In: *Hävd och Hembygd* 2 (1927) 36–48.

1952 ARNE, Ture J.: *Svenskarna och Österlandet*. Stockholm, Natur och Kultur., 1952.

ASKER

2001 ASKER, Björn: Clas Rålamb. In: *Svensk Biografisk Lexikon*. 2001.

BABINGER

1937 BABINGER, Franz: Einführung. In: HILTEBRANDT, 1937. IX–XXX.

BARTL

1974 BARTL, Peter: Der Kosakenstaat und das Osmanliche Reich im 17. und in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts. In: *Südost-Forschungen* 33 (1974) 166–194.

BASARAB

1982 BASARAB, John: Pereislav 1645. A Historiographical Study. Edmonton, The Canadian Institute of Ukrainian Studies – University of Alberta, 1982. (The Canadian Library of Ukrainian Studies)

BERTHA

1946 BERTHA Kelemen: *Magyarok és svédek*. Budapest, Teleki Pál Tudományos Intézet, 1946. (*Hazánk és a nagyvilág*, 6.)

BÍRÓ

1921 BÍRÓ Vencel: *Erdély követei a Portán*. Kolozsvár, Minerva, 1921.

BJÖRKMAN

1932 BJÖRKMAN, Walther: Die schwedische–türkischen Beziehungen bis 1800. In: *Festschrift Georg Jacob zum siebzigsten Geburtstag 26. Mai 1932*. Hrsg. von Theodor MENZEL. Leipzig, Harrasowitz, 1932. 9–23.

BRENDEMOEN

1987 BRENDEMOEN, Bernt: Some Remarks on Claes Brodersson Rålamb and his Contemporaries. In: *Turcica et Orientalia. Studies in Honour of Gunnar Jarring on His Eightieth Birthday 12 October 1987*. Ed. by Ulla EHRENSVÄRD. Stockholm, Svenska Forskningsinstitutet Istanbul, 1987. 9–18. (*Swedish Research Institute in Instabul Transactions*, 1.)

CALLMER

1963 CALLMER, Christian: Inledning. In: RÅLAMB, 1963. 5–30.

CARLSON

1888 CARLSON, Fredrik Ferdinand: *Sveriges historia under konungarna af Pfalziska huset. I*. Stockholm, Norstedt, 1855.

CSÁZYNÉ

- 1927 CSÁZY Elemérné: *X. Károly Gusztáv európai politikája 1654–57-ig. Bölcsészettudományi értekezés.* Budapest, k.n., 1927.

DARDELL

- 1902 DARDELL, N. von: Friherre Clas Rålamb. In: *Personhistorisk Tidskrift* 4 (1902) 81–94.

EICKHOFF

- 1970 EICKHOFF, Ekkehard: *Venedig, Wien und die Osmanen. Umbruch in Südosteuropa 1645–1700.* München, Callwey, 1970.

ENGLUND

- 2000 ENGLUND, Peter: *Den oöverbinnerlige. Den svenska stormaktstiden och en man i dess mitt.* Stockholm, Atlantis, 2000.

GEBEI

- 1985 GEBEI Sándor: Ukrajna és Oroszország egyesülésének kérdéséhez (1654). *Századok* 120 (1985) 97–120.
- 1988 Gebei Sándor hozzászólása. In: *Tanulmányok Erdély történetéről. Szakmai konferencia Debrecenben, 1987. október 9–10.* Szerk. RÁCZ István. Debrecen, Csokonai, 1988. 232–234.
- 1992 GEBEI Sándor: II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata, 1657. In: *Hadtörténelmi Közlemények* 105 (1992) 2. sz. 30–64.
- 1996 GEBEI Sándor: *II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája (1648–1657).* Eger, EKTF–Licéum, 1996. (*Acta Academicae Pedagogicae Agriensis. Nova series, sectio historiae*, 23.)
- 2000 GEBEI Sándor: II. Rákóczi György szerepe a Rzeczpospolita felosztási kísérletében (1656–1657). In: *Századok* 134 (2000) 803–848.

HECKENAST

- 1983 HECKENAST Gusztáv: Bécsi svéd követjelentések Magyarországról, 1652–1662. In: *Történelmi Szemle* 26(1983) 2. sz. 205–223.

HOCHEDLINGER

- 1994 HOCHEDLINGER, Michael: Die französisch-osmanische „Freundschaft“ 1525–1792. Element antihabs-burgischer Politik, Gleichgewichtsinstrument, Pres-tigeunternehmung – Aufriß eines Problems. In: *Mitteilungen des Institut für Österreichische Geschichts-forschung* 102 (1994) 108–164.

HORN

- 1994 HORN Ildikó: Sebesi Ferenc – egy erdélyi diplomata. In: *Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gericz József professzor tiszteletére.* Szerk. DRASKÓCZY István. Budapest, ELTE Középkori és Kora Újkori Magyar Történelmi Tanszék, 1994. 199–205.

IORGA

- 1928 IORGA, Nicolae: *Istoria Românilor prin călători I*. Ed. 2-a. București, Școa, 1928.

JARRING

- 1984 JARRING, Gunnar: Vidgad horisont. In: *Tre Karlar. Karl X Gustav, Karl XI, Karl XII*. Red. av Gudrun EKSTRAND. Stockholm, Livrustkammaren, 1984. 137–151.
- 1986 JARRING, Gunnar: Claes Brorsson Rålamb. 1600-talsresenär, diplomat och kulturpersonlighet. In: *Meddelanden (Svenska Forskinginstitut i Istanbul)*, 11 (1986) 29–44.

JERUSALEM

- 1908 JERUSALEM, Edmund: Die Teilnahme Österreichs am ersten nordischen Kriege bis zu Verträgen von Wehlau und Bromberg 1655–1657. In: *Vierunddreißigster Jahresbericht der Staats-Oberrealschule im XIV. Bezirke von Wien (Fünfhaus)*. Wien, Staats-Oberrealschule, 1908. 3–44.

KARADJA

- 1920 KARADIA, Constantin I.: Un ambasador suedez la curtea lui Constantin-Vodă. In: *Revista Istorică* 6 (1920) 207–212.
- 1929 KARADIA, Constantin I.: Notele lui Rålamb despre Muntenia (1657). *Revista Istorică* 15 (1929) 346–348.

KENTRSCHYNSKYJ

- 1956 KENTRSCHYNSKYJ, Bohdan: Karl X Gustaf inför krisen i öster 1654–1655. In: *Karolinska Förbundets årsbok (1956)* 7–140.
- 1964 KENTRSCHYNSKYJ, Bohdan: Östeuropeiska statssystemet under Karl X Gustafs tronföljartid. In: *Karolinska Förbundets årsbok (1964)* 7–108.
- 1965 KENTRSCHYNSKYJ, Bohdan: Rebelldiplomati och vasallaktivism i Östeuropa vid 1600-talets mitt. In: *Karolinska Förbundets årsbok (1965)* 10–33.

KOŁODZIEJCZYK

- 1999 KOŁODZIEJCZYK, Dariusz: Polen und die Osmanen im 17. Jahrhundert. In: *Polen und Österreich im 17. Jahrhundert*. Hrsg. von Walter LEITSCH, Stanislaw TRAWKOWSKI. Wien – Köln – Weimar, Böhlau, 1999. 261–276. (*Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas*, 18.)

KÓSA

- 1942 KÓSA János: *II. Rákóczi György*. Budapest, Franklin, 1942. (*Magyar életrajzok*)

KRÜGER

- 1996 KRÜGER, Kersten: Skandinávia és Mecklenburg a kora újkorban. A térség államai és a Balti-tenger feletti hatalom kérdése. Ford. PALLAI László és PÓSÁN László. In: *Történeti tanulmányok IV*. Szerk. L. NAGY Zsuzsa,

VERESS. Géza. Debrecen, KLTE, 1996. 49–79. (*Acta Universitatis Debrecensis de Ludovico Kossuth Nominatae. Series historica*, 48.)

LEMERCIER-QUELQUEJAY

1970 LEMERCIER-QUELQUEJAY, Chantal: Les relations entre la Porte Ottomane et les cosaques Zaporogues au milieu du XVIIe siècle. Une lettre inédite de Bohdan Hmelnickij au Padichah ottoman. In: *Cahiers du Monde Russe et Soviétique* 11 (1970) 454–461.

LINDROTH

1975 LINDROTH, Sven: *Svensk lärdomshistoria II. Stormaktstiden*. Stockholm, Norstedt, 1975.

LUKINICH

1907 LUKINICH Imre: *I. Rákóczi György és a lengyel királyság*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1907. (*Értekezések a Történeti Tudományok Köréből*, 21/4.)

MÁRKI

1901 MÁRKI Sándor: Cromwell és Erdély. *Erdélyi Múzeum* 18 (1901) 16–37.

OPITZ

1969 OPITZ, Eckhardt: *Österreich und Brandenburg im schwedisch-polnischen Krieg 1655–1660*. Boppard am Rhein, Boldt, 1969. (*Militärgeschichtliche Studien*, 10.)

PÉTER

1988 PÉTER Katalin: A fejedelemség virágkora (1606–1660). In: *Erdély története II. 1606-tól 1830-ig*. Szerk. MAKKAI László, SZÁSZ Zoltán. 3. kiad. Budapest, Akadémiai, 1988. 617–783.

RÁLAMB

1930 Ralamb Kolos svéd királyi követ utazása Magyarországon át 1658-ban. In: *Földgömb* 1 (1930) 295–312.

ROBERTS

1967 ROBERTS, Michael: Cromwell and the Baltic. In: Uő: *Essays in Swedish History*. London, Weidenfeld & Nicholson, 1967. 138–194. (első kiadása, rövidebb formában: *The English Historical Review* 76 (1961) 402–446.)

1991 ROBERTS, Michael: Charles X and the Great Parenthesis: a Reconsideration. In: ROBERTS, M.: *From Oxenstierna to Charles XII. Four Studies*. Cambridge, Cambridge UP, 1991. 100–143. (első kiadása: *Karolinska Förbundets årsbok* 1989. 62–108.)

RYPKA

1928 RYPKA, Jan: Aus der Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bogdan Chmelnicki. In: *Z dějin východní Evropy a slovanstva. Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi*. Uspořádali: Miloš WEINGART, Josef DOBIÁŠ, Milada PAULOVÁ. Praha, Bečková, 1928. 482–498.

RYPKA

1930 RYPKA, Jan: Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bogdan Chmel'nyckyj. In: *Archiv Orientalni* 2 (1930) 262–283.

SETTON

1991 SETTON, Kenneth M.: *Venice, Austria and the Turks in the Seventeenth Century*. Philadelphia, American Philosophical Society, 1991.

SNEES

2001 SNEES, Jonas: *Barbarer och romerska ättlingar. Turkar och andra folk i en svensk 1600-talsdiplomats dagbok*. Kiadatlan C-dolgozat (Historiska Institutionen vid Uppsala Universitet).

STADE

1967 STADE, Arne: Erik Dahlberg och Carl X Gustafs Krigshistoria. Stockholm, Militärhistoriska Förlaget, 1967. (*Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in History*, 12. / *Carl X. Gustaf-Studies*, 3.)

ŚWIECICKA

1997 ŚWIECICKA, Elżbieta: Den diplomatiska trafiken mellan Sverige, Tatariet och Osmanska riket från Gustav Vasas tid till Karl XII. In: *Den nordiska mosaiken. Språk- och kulturmöten i gammal tid och i våra dagar. Humanistdagarna vid Uppsala Universitet 1997*. Red. av Rut BOSTROM ANDERSSON. Uppsala, Uppsala Universitet, 1997. 291–305.

SYSYN

1998 SYSYN, Frank E.: The Changing Image of the Hetman. On the 350th Anniversary of the Khmel'nyts'kyi Uprising. In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 46 (1998) 531–545.

SZILÁGYI

1883 SZILÁGYI Sándor: *I. Rákóczy György első összeköttetései a svédekkel*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1883. (*Értekezések a történeti tudományok köréből*, 10/9.)

1891 SZILÁGYI Sándor: *II. Rákóczy György*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1891. (*Magyar történeti életrajzok*)

TAKÁTS

1915 TAKÁTS Sándor: A török és magyar raboskodás. In: Uő: *Rajzok a török világból I*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1915. 160–303.

WARMHOLTZ

1782–1817 WARMHOLTZ, Carl Gustaf: *Bibliotheca historica Sveo-Gothica. I–XV*. Stockholm, Nordström/Upsala, Edman/Upsala, Zeipel–Palmblad, 1782–1817.

WIBLING

1891 WIBLING, Carl: *Carl X Gustaf och Georg Rákóczy II*. Lund, Lindstedt, 1891.

WIMMER

- 1973 WIMMER, Jan: Polens krig med Sverige 1655–1660 – en operativ översikt. In: *Polens krig med Sverige 1655–1660. Krigshistoriska studier*. Red. av Arne STADE, Jan WIMMER. Stockholm, Militärhistoriska Förlaget, 1973. 325–411. (*Carl X Gustaf-studier*, 5.)

WITTRÖCK

- 1920 WITTRÖCK, Georg: Karl X Gustaf i Polen. Krigsmålet och allianserna. In: *Karolinska Förbundets årsbok (1920)* 4–49.
- 1922 WITTRÖCK, Georg: Marienburg och Labiau. In: *Karolinska Förbundets årsbok (1922)* 34–116.

WOOD

- 1935 WOOD, Alfred Cecil: *A History of the Levant Company*. London etc., Oxford University Press, 1935.

Kerekes Dóra

Egy francia megfigyelő feljegyzései a nagyharsányi csatáról*

Az eddigi történetírás nem sok figyelmet fordított a visszafoglaló háborúk kezdetén Konstantinápolyban székelő francia követre, *Pierre de Girardin* re. Követségéről mindössze három rövid munkát ismerünk. Az első 1687-ben, a követ életében és állomáshelyén való tartózkodása alatt jelent meg, és főleg a szultáni és nagyvezíri audiencia ceremóniális részeire helyezi a hangsúlyt.¹ A második egy rövid cikk, amely csak Girardin Franciaországon belüli útját és touloni hajóra szállását vizsgálja.² A harmadik Bóka Éva tollából látott napvilágot, és Girardin 1686-ban játszott szerepét igyekszik megvizsgálni.³ A korszakról szóló régebbi összefoglaló munkák ugyan tartalmaznak adatokat a követ tevékenységéről, munkásságát azonban nem dolgozzák fel.⁴ Az újabb szakirodalmat tekintve Pierre Duparc és Jean-Louis Bacqué-Grammont szentel néhány sort Girardin életének tárgyalására, az első követi instrukcióját is közzé teszi.⁵ Lucien Bély XIV. Lajos követeiről szóló hosszú, és az európai hatalmakkal működő külképviseletek tekintetében alapos munkája egyetlen sort sem tartalmaz a francia király konstantinápolyi követségéről.⁶ Munkám elsődleges célja tehát, hogy a történetírás figyelmébe kerüljön Pierre de Girardin követsége.

Miért érdemli meg Girardin, hogy a 17. század végi Európa és az Oszmán Birodalom iránt érdeklődők felfigyeljenek rá? A követ fiatal korában hosszú utazást tett a Közel-Keleten, eljutott az Oszmán Birodalomba is. Megismerte annak katonai szervezetét, központi adminisztrációját, valamint a legfőbb állami tisztségviselőket. Követségi ideje alatt írt *Feljegyzéseiben* a kor viszonyai között igen pontos és részletes leírást ad az állami funkciókról, az azokat betöltő személyekről, az adónemekről, a hadseregéről és annak alakulatairól, ezek ellátásáról és az állami ellenőrzésről az élet minden terén.⁷ Girardin minden bizonnyal nagyon jó kapcsolatokkal rendelkezett az oszmán vezető körökhöz, mert memoárja és jelentései egyaránt pontosak és naprakészek. Nyelvismerete lehetővé tette számára, hogy az oszmán politikai és udvari élet olyan képviselőivel is érintkezzen, akikkel a többi európai követnek nem sikerült kontaktust

* Ezúton szeretnék köszönetet mondani Sahin-Tóth Péternek, Hegyi Klárának, Fazekas Istvánnak és Ujváry Gábornak munkám megírásához nyújtott segítségükért.

¹ AMBASSADE, 1687.

² NOMINATION, 1917 (1918).

³ BÓKA, 1988.

⁴ HAMMER, 1835. III. 780., 839.

⁵ DUPARC, 1969. 99–100. BACQUÉ-GRAMMONT – KUNERALP – HITZEL, 1991. 25–26.

⁶ BÉLY, 1990.

⁷ MÉMOIRE, I. és II.

teremtenie. Azáltal pedig, hogy az arab írást is ismerte, hozzájuthatott olyan államiratokhoz és néhány történeti munkához is, amelyekből a mai történetírás szempontjából fontos információkat meríthetett.

A konstantinápolyi francia követség kialakulása és a francia–török együttműködés újakezdése XIV. Lajos uralma alatt

Pierre de Girardin missziójának tárgyalása előtt érdemes néhány szóban kitérni a konstantinápolyi francia követség létrejöttének körülményeire és a francia–török együttműködés újakezdésének állomásaira XIV. Lajos uralkodása alatt.

A 16. század elején az egyre szűkülő Habsburg harapófogó fenyegetése elől a francia király, I. Ferenc (1515–1547) szövetségest keresett, amelyet a felemelkedő Oszmán Birodalomban talált meg. Milánó (1521) és a páviai csata (1525) elvesztése után a fogságban lévő király édesanyja, Savoyai Lujza és Duprat első miniszter megbízottakat küldtek Konstantinápolyba. Ezt az első kísérletet nem koronázta siker, mivel a király ágenseit I. Ferdinánd, későbbi cseh és magyar király, valamint német-római császár (1526/1556–1564) katonái Boszniában megölték. Ezzel szemben a második titkos misszió, Frangepán Jánosé eredményesnek bizonyult. Egy 1528-as, I. Ferencnek címzett levélben a szultán megerősítette a birodalmában élő és tevékenykedő keresztények jogait és kereskedelmi privilégiumait.⁸ Az 1535/1536-os követség tagjainak, az állandó követnek, Jean de la Forêt-nak, és a rendkívüli megbízottnak, Charles de Marillacnak sikerült elérniük Konstantinápolyt, ahol kereskedelmi szerződést kötöttek a Portával, de ezt a király soha nem ratifikálta.⁹ 1522 és 1541 között az egyik legrátermettebb „francia diplomata”, a spanyol származású Antonio Rincón képviselte I. Ferencet a Portán. Több utazást tett Kelet- és Dél-Európában is.¹⁰ 1541 júliusában királya megbízásából ismét Konstantinápolyba indult, de Milánóban a császári zsoldosok megölték.¹¹ A 16. században a francia–török együttműködésnek két intenzív szakaszát ismerjük. Az első az 1543–1544 közötti időszak, amikor a török flotta egy, a Mediterráneum nyugati medencéje elleni tengeri támadássorozat után, Toulonban

⁸ CHARRIÈRE, 1848. 1848. I. 116.; UZUNÇARŞILL, 1983. 495.; TESTA, 1864. I. 6.

⁹ A régebbi történeti irodalom, CHARRIÈRE gigantikus műve nyomán (CHARRIÈRE, 1848. I. 283–294.) ezt tartotta az első kereskedelmi szerződésnek az Oszmán Birodalom és Franciaország között, mivel azonban ezt, mint fentebb említettem, a király soha nem ratifikálta, így az első szerződésnek az 1569. évit kell tekintenünk. (A szerződések teljes szövege: BELIN, 1870. Az 1536-osé: 60–61., az 1569-esé, 69–70.); NORADOUNGHIAN, 1897. I. 83–87.; TESTA, 1864. I. 15–21.

¹⁰ Rincón a francia király megbízásából Szapolyai Jánosnál is volt követségben. 1528-ban ő kísérte el Lengyelországból Statileo erdélyi püspököt, Szapolyai megbízottját Párizsba, ahová októberben érkeztek meg. Október 28-án már alá is írták a két ország együttműködését elviekben biztosító „fontainebleau-i egyezményt”. BÁRDOSSY, 1992. 75.

¹¹ BOURILLY, 1913. 64–82.

telett.¹² A második időszak az 1551–1552 közötti, amikor a francia és az oszmán flotta együttesen intézett támadást Korzika és Nápoly partjai ellen.¹³

Az Oszmán Birodalom és a Francia Királyság közötti kapcsolatot a modern történetírás immár nem hagyományos nézőpontból szemléli. Az igen jelentős kulturális és vallási különbségek határozottan szétválasztják e két szövetségest. Az itáliai államokkal ellentétben, amelyek gazdasági érdekeltségeik miatt tartottak fenn kapcsolatokat az oszmánokkal, a francia diplomácia jobbra csak nyomásgyakorlás és félelemkeltésként alkalmazta őket. Csak akkor került sor tényleges együttműködésre, ha a két fél érdekei véletlenül egybeestek.¹⁴ A két hatalom közötti jelentékeny földrajzi távolság sem segítette elő a közös ténykedést.¹⁵ A francia–oszmán diplomáciai kapcsolatok 16. század végi krízise után a Félhold és a Liliom közötti együttműködés viszonylag ritkává vált. A 17. századi francia külpolitika inkább az európai színtérré koncentrálni kezdett. A Közel-Keleten a korabeli francia királyokat a vallási és kereskedelmi kérdések érdekelték. A harmincéves háború alatt pedig a francia politika diverzióra igen alkalmas talajt talált Erdélyben. A külpolitika ezen új irányultsága jelentősen meglazította a francia–oszmán köteléket. A bíboros-miniszter, Jules Mazarin (Giulio Mazarini, 1602–1661) kormányzásának idején pedig a kapcsolatok szinte teljesen megszakadtak. Mazarin jelentős pénzösszeget adott Velencének, hogy a Krétán zajló kandiai ostromban a szerencsét a maga oldalára állíthassa.¹⁶ Végredeletemben is sok pénzt hagyott a Szentszékre azzal a kikötéssel, hogy csak a „*hostis naturalis*” elleni harcra fordíthatja.¹⁷ 1663–1664-ben XIV. Lajos egy 60.000 emberből álló kontingenst is küldött Magyarországra, hogy a császárt a török elleni harcában megsegítse.

1665-ben, a Habsburg–török béke megkötése után egy évvel a francia király elküldte Konstantinápolyba Denis de la Haye-Vantelet-t.¹⁸ Feladata az volt, hogy elmagyarázza a Portán a király cselekedeteinek okát, az ottani vezetők jóindulatát megszeresse, uralkodója elleni felháborodásukat lecsillapítsa, valamint, hogy kereskedelmi kérdésekben megegyezzen velük. Az algériai Dzsizdselli elleni francia támadás miatt a tárgyalások lassan és nehézkesen folytak, de 1668 végére a diplomáciai kapcsolatok

¹² CHARRIÈRE, 1848. I. 567–570.; GÖKBILGIN, 1971. 116–119.; UZUNÇARŞILL, 1983. 368–369.; LEMONNIER, 1904. 112.

¹³ NICOLAY, 1989. 13.

¹⁴ „*Wie immer man es dreht und wendet – die französisch-osmanische «Freundschaft» fiel ganz einfach aus dem Rahmen konventioneller «Diversionpolitik».*” HOCHEDLINGER, 1994. 114.

¹⁵ Egy levélnek Párizs és Konstantinápoly között minimum 28, átlagosan 46, maximum pedig 115 napra volt szüksége. BRAUDEL, 1996. II. 403.

¹⁶ EICKHOFF, 1970. 160–165.

¹⁷ HOCHEDLINGER, 1994. 124.

¹⁸ Denis de la Haye-Vantelet Jean de la Haye-Vantelet korábbi konstantinápolyi követ fia, aki 1625 novemberében született. Elkísérte apját az 1658–1660-as török követségre, majd 1665–1670 között utóda lett Konstantinápolyban. Érdemei jutalmaként 1675 és 1684 között müncheni követként tevékenykedett, ő segítette elő a bajor hercegnő és a francia trónörökös házasságát. 1684 és 1701 között Velencében volt követ, majd hazatért és államtanácsos lett. Élete vége felé visszahúzódott Charly-sur-Marne-ban lévő kastélyába, ahol 1722. március 22-én meghalt. DUPARC, 1969. 9.

helyreálltak, és XIV. Lajos egész további uralkodása alatt saját politikája szempontjából akarta felhasználni a törököket. Ennek elősegítésére egy kelet-európai szövetségi rendszerben gondolkodott. A francia-oszmán szövetséget ki akarta egészíteni a három keleti hatalom (a Svéd Királyság, Lengyelország és az Oszmán Birodalom!) közötti szoros együttműködéssel, hogy ezáltal most a Habsburgok kerüljenek harapófogóba, de a király tervei nem realizálódtak.

Kandia véres megvétele (1669) után a Portán szívesen fogadták a francia követet. A két hatalom közötti együttműködés újrakezdését azzal is megpecsételték, hogy török követ utazott Franciaországba. Szulejmán aga, müteferrika¹⁹ tizenkét fős kíséretével 1669 novemberében érkezett meg Párizsba. A Portától 2.000, Denis de la Haye-Vantelet-től szintén 2.000 tallért kapott erre az útra.²⁰ 1673-ban az új francia követ, Charles Olier, Nointel és Angervillers márkija²¹ a francia király alattvalói számára elérte a kereskedelmi privilégiumok megújítását.²²

Önálló uralkodása kezdetétől (1661) XIV. Lajos, akárcsak elődei, nem zárkozott el a francia-török együttműködés elől.²³ A lengyel-török háború idején, 1672-ben a francia király felajánlotta, hogy közvetít a két fél között,²⁴ hiszen szüksége volt erős szövetségesekre ebben a térségben. 1675-ben XIV. Lajos ágenseket küldött Erdélybe, hogy az ottani elégedetleneket a Habsburgok ellen tüzeljék.²⁵ 1676 januárjában Konstantinápoly felajánlotta egy közös, Habsburg-ellenes támadás megindítását, de a fran-

¹⁹ *Müteferrika*. A szultán személye mellett tevékenykedő lovas testőrség, valamint tagjainak megnevezése. A müteferrikák nemcsak a szultáni udvarban szolgáltak, de sokszor kaptak kisebb-nagyobb közügyekben és politikai missziókban megbízatást. Általában az Oszmán Birodalom tisztségviselőinek fiai közül kerültek ki, és nemcsak a szultán, de egyéb magas állami funkcionáriusokat is kísérhettek. Csak akkor kellett hadba vonulniuk, ha a szultán személyesen is részt vett a háborúban. A törvények értelmében a nagyvezír fia 60, más vezíreké 50, a nisándzsié és a beglerbégeké 45 akce zsoldot kapott müteferrikaként. A müteferrikák élén a müteferrika basi állt. ÜZUNÇARŞIL, 1945. 428–430; PAKALIN, 1971. II. 637–638.; EL, 1993. 769. Ha küldőbldi követségre kaptak megbízatást, a Porta néha kénytelen volt megemlíteni rangjukat. HAMMER, 1835. III. 929.

²⁰ HAMMER, 1835. III. 611–612.

²¹ Charles Olier de Nointel egy pikárdiai nemesi család leszármazottjaként fiatal korában sokat utazott a világban. 1661-től a párizsi parlament tanácsosa volt. 1670-ben követi megbízatást kapott a királytól. Első instrukciója 1670. július 21-én Hughes de Lionne, a francia király külügyminisztere tollából kelt. Eszerint a követnek javítania kellene az Oszmán Birodalom és XIV. Lajos kapcsolatait, ennek érdekében gondoskodnia kell a velencei béke megtartásáról, valamint arról, hogy az Oszmán Birodalom a magyar hadszíntér felé forduljon. A Colbert-től kapott második instrukció Franciaország kereskedelmi érdekeit írta le. Nointel 1677-ben kegyvesztetté vált, és csak 1680-ban, Guilleragues megérkezése után hagyhatta el Konstantinápolyt. További párizsi életét homály fedi, 1685. július 31-én hunyt el. DUPARC, 1969. 49–50. Róla bővebben: VANDAL, 1900.; MICHAUD, 1983.

²² 1673. április 16-án. BELIN, 1870. 92–93.; TESTA, 1864. II. 169.; EICKHOFF, 1970. 311.

²³ ANDRÉ, 1950. 64–67.

²⁴ XIV. Lajos 1674. július 13-án így írt erről a konstantinápolyi francia követének, Nointel-nek: „*S'il [a lengyel király] croit que mon entremise luy puisse estre utile, vous ne negligerez aucune des voyages que vous croirez les plus favorables aupres du Grand Vizir pour arriver à cette fin [a Lengyelország és az Oszmán Birodalom közötti béke].*” A király Nointel-nek. Versailles, 1674. július 13. In: HUDIŤA, 1926. 130.

²⁵ ANDRÉ, 1950. 167–170.; MICHAUD, 1983. 103–105.; HUDIŤA, 1926. 132–133.

cia remény egy lengyel–török koalíció kialakítására hamar elszállt. 1686-ban Oroszország is csatlakozott a Szent Ligához, és így az Oszmán Birodalom elleni háborúba is belépett. Ez újabb problémát vetett fel, hiszen a Birodalom számára a cári országa volt az utolsó lehetséges szövetséges európai támadói ellen.²⁶

Egészen 1686-ig, az augsburgi liga létrejöttéig a francia király visszafogta együttműködési szándékát az Oszmán Birodalommal, és követe, Pierre de Girardin is ebben az értelemben kapta 1685. június 1-i követségi instrukcióját.²⁷ Miután létrejött a franciaellenes koalíció a kontinensen, XIV. Lajos ismét erősebbre kívánta fűzni kapcsolatát az oszmánokkal, és a háború megkezdésekor, 1688 végén a király igyekezett összehangolni tevékenységét a Portával a Német–Római Császárság és szövetségesei ellen. Ebben a szövevényes diplomáciai kapcsolatrendszerben fontos szerep jutott Girardinnek is.

A konstantinápolyi francia követség működése

1797-ig egy európai követ konstantinápolyi életét két tényező határozta meg. Egyrészt, hogy ez ideig az Oszmán Birodalomnak nem volt állandó külképviselete Európában; másrészt, hogy az oszmánok nem ismerték a diplomáciai immunitás jogát. Ez volt ráadásul a legtávolabbi város, ahol a francia király ebben az időben követséget tartott fenn. Annak ellenére, hogy a touloni hajóra szállással kezdődő tengeri út viszonylag hosszúnak ígérkezett (1–5 hónap), a francia követek – a nagyobb biztonság miatt – szinte mindig ezt választották. A követség épülete a külföldiek negyedében, az Arany-szarv-öböl bal partján, Pera²⁸ városrészben állt. Egy Franciaország birtokában lévő palotában kapott helyet, amelyet a 17. század elején építettek ott, ahol korábban a főkonzulátus állt.²⁹ Majdnem minden portai követ a „taláros nemesség” soraiból származott ebben az időben. A többi Európában lévő francia külképviselet követeihez képest arányuk a Portán igen magas volt. Rajtuk kívül sokszor választottak portai követnek irodalmárokat vagy orientalistákat, olyan embereket, akik korábban már jártak ezen a vidéken, így alapos ismeretekkel rendelkeztek róla. Az itteni megbízott minden bizonnyal szenvedett az elszigeteltségtől és az otthon, vagy Európa egyéb részein megszokott társadalmi élet hiányától. Társaság gyanánt meg kellett elégednie

²⁶ A francia szövetség, mint fentebb már említettem, a jelentős távolság miatt nem jelentett igazán nagy segítséget.

²⁷ A.E.C.P. Turquie vol. 18. fol. 3–27.

²⁸ „Amikor kilépünk a galatai kapun, az ember elindul felfelé Pera irányába, amelyet Galatától csak néhány, a bal oldalon található temető választ el.” Le Bruyn leírását (Le Bruyn, C.: Reyzendoor den Levant. Delft, 1698. 172.) idézi Robert MANTRAN, 1962. 76. Eredetileg Pera csak egy szőlős- és gyümölcsöskertekkel borított kis elővárosa volt Konstantinápolynak. A szőlősöket kivágták, és a keresztények ide telepítették kertjeiket és házaikat. Később ebben a kerületben kaptak helyet az európai államok követei. MANTRAN, 1962. 77.

²⁹ MANTRAN, 1962. 77. Ebben a korszakban főkonzulátus alatt a legfőbb kereskedelmi felügyelő lakhelyét és hivatalát kell értenünk.

francia személyzetével. Ennek megfelelően Girardin kísérete igen jelentékeny volt, feleségén és fivéréen kívül „egy intendánst, két titkárt, egy társalkodónőt, két fegyvernököt, három szobalányt, három konyhai munkást, három inast, két szolgát, 16 lakájt, egy kertészt, és 15 nemesembert vitt magával; s mihelyt megérkezett szerződötetett még két ajtónállót és három lovászt.”³⁰ Konstantinápoly nemcsak a legtávolabbi, de a legköltségesebb is volt a francia király követségei közül, amit egyrészt a nagy létszámú kíséret miatti magas fogyasztással, másrészt a kötelező ajándékokkal magyarázhatunk. (Érkezésekor és a követség teljes ideje alatt az állami hivatalnokoknak, ha a követ el akart érni náluk valamit, valamint az őt őrző janicsároknak stb. kénytelen volt fizetni.) Girardin pedig még ezen felül is sokat költött a birodalomban raboskodó európai foglyok kiszabadítására, élelmezésére és hazaszállítására. A legnagyobb problémát mégis az a pénzügyi nehézség jelentette, hogy a 17–18. század fordulóján még nem volt lehetőség egy európai méretű hitelrendszer kiépítésére és használatára. „A király 18 ezer livre-es pénzjutalmat adott neki [Girardin-nek], 45 ezer livre-t az utazására, illetve a nagyúr és a nagyvezír megajándékozására, és 36 ezer livre-t az ellátására.”³¹ Általában a követek, miután átadták megbízólevelüket, már nem jártak audienciára csak rendkívüli vagy nagyon kényes ügyekben. Ezt a feladatot helyettük a tolmácsok látták el.³²

A tolmácsok

Az európai követek először a Galatában és Perában lakó latin keresztényeket kezdték tolmácsokként használni, például a Navonikat, Grillókat, Oliveriket és Fornettiket.³³ A Fornetti család tagjai több generáción keresztül álltak a mindenkori francia követek szolgálatában. Egy Fornetti Girardin idejében is szolgált.³⁴ Ezek a tolmácsok (*dragomán, terdzsümán*) a szultán alattvalói voltak, és hivatásukat csak a szultáni kancellária hivatalos levelének (*berát*) birtokában gyakorolhatták. A tolmácsok alkalmatlansága, nyelvismeretük vagy lojalitásuk hiánya jelentős problémákat okozott a követeknek. Így a kontinens országai egymás után határozták el, hogy országuk ifjúsága számára tolmácsok képzésére alkalmas iskolákat nyitnak Konstantinápolyban. Elsőként Velence hozott létre ilyen jellegű intézményt 1551 februárjában „giovani della lingua” névvel.³⁵ A marseille-i kereskedelmi kamara kérésére és Jean-Baptiste Colbert közbenjárására 1669 novemberében Franciaország is létrehozta a velencei példa nyomán „enfants de

³⁰ DUPARC, 1969. XLI–XLII.

³¹ BIBL. NAT. Nouvelles acquisitions françaises, ms. 5217. fol. 20.

³² HITZEL, 1995. 53.

³³ ÁGOSTON, 1997. 94.

³⁴ Egy görögnek született tolmács, akit „Furnettinek neveznek [...], de mivel Franciaország tolmácsa, joga van sárga és kerek fejjedőt viselni, amit a többi görög nem tehet meg.” AMBASSADE, 1687. 171.

³⁵ PRETO, 1975. 104.

langue, jeunes de langues”-nak nevezett iskoláját Perában.³⁶ Itt képezték a követség tisztviselőit, de az Oszmán Birodalom kereskedelmi konzulátusainak embereit is, ami lehetővé tette, hogy a közel-keleti kereskedelem felett növekedjen az állami ellenőrzés.³⁷ Egy jó tolmácsnak, ahogyan azt Venture de Paradis a 18. század végén megfogalmazta, ismernie kellett saját anyanyelvét, a latint és a keleti nyelveket, de az olaszt és a görögöt is, a kereskedelmi törvényeket, az ország történetét és földrajzát, a muszlim törvényt, a birodalom szokásait, az oszmán adminisztráció mechanizmusát. Jóindulatúnak, hidegvérűnek, megbízhatónak, tisztességesnek és olyan bátornek kell lennie, hogy nem fél még a pestistől sem.³⁸

Pierre de Girardin utazása és megérkezése Konstantinápolyba

1685. március 5-én meghalt a francia király konstantinápolyi követe, Gabriel Joseph de Lavergne, Guilleragues grófja.³⁹ Halála után, az új követ megérkezéséig Guilleragues felesége vitte tovább az ügyeket. Az utód, Pierre de Girardin, Vaudreuil ura lett. A továbbiakban bemutatom, hogy ki is volt Pierre de Girardin, és hogyan került a konstantinápolyi követi posztra. Apja, Pierre de Girardin, fegyvernök, az Indiai Társaság főigazgatója, a király és a korona titkos tanácsosa és pénzügyi szaktanácsadó volt (meghalt 1657-ben). Apai ágon egy firenzei család, a Gherardinik leszármazottja, ősei a 16. század elején jöttek Franciaországba. Anyai részről XIII. Lajos egyik legodaadóbb hívének és legrangosabb bankárának lányától, Anne de Viller-től származott. Girardin korán elnyerte a párizsi parlament tanácsosának címét, majd 1673-ban feleségül vette Élisabeth Ferrand-t, a Châtelet (Párizs város bírósága)⁴⁰ egyik helytartójának

³⁶ ÁGOSTON, 1997. 94.

³⁷ 1700-ban XIV. Lajos ösztöndíjat hozott létre a párizsi Louis-le-Grand Kollégiumban, ahová minden évben tizenkét keleti fiataalt vártak, hogy vallástudományra és latin, arab, török stb. nyelvekre oktassák őket. Országukba való visszatérésük után tolmácsokként vagy misszionáriusokként alkalmazták őket. 1721-ben módosították az ösztöndíjat, s a párizsi tanulmányok után az ifjakat kötelezték, hogy Konstantinápolyban, a kapucinus Szent Lajos Kollégiumban folytassák tanulmányaikat. HITZEL, 1995. 17–19., 25.; ÁGOSTON, 1997. 94–95.

³⁸ HITZEL, 1995. 82.; ÁGOSTON, 1997. 95.

³⁹ Guilleragues 1628. december 4-én született Bordeaux-ban egy *„famille de parlementaires”* sarjaként. A navarrai kollégiumban tanult, majd Conti herceg titkára lett. 1653-ban a Fronde mozgalom végén tükári minőségében részt vett a bordeaux-i béke megkötésében. Ezután az udvar állást kínált neki Párizsban, majd 1669-ben királyi tükári rangot vett magának. Igen jó kapcsolatot ápolott kora jelentős nagyszonyaival, majd a Gazette de France vezetője lett. Saint-Simon visszaemlékezései szerint az egyik nagyszony, Madame Scarron szerezte neki a konstantinápolyi követi állást, ahol 1679–1685 között állomásozott. 1685. március 5-én a Portán hunyt el agyvérzésben. BACQUÉ-GRAMMONT – KUNERALP – HITZEL, 1991. 24.; DUPARC, 1969. 85–87.; ÖNB-HAN Cod. 6035. fol. 277–278.; SILAHTAR TARIHI, 1928. 231.; SZILAHTÁR, 1986. 417.

A Châtelet-ről bővebben: MARION, 1993. 88–89.

lányát. Remélte, hogy ilyen módon álláshoz tud majd jutni. Amikor 1684-ben egyesítették a két Châtelet-t, Girardin-t kinevezték követnek. Ez szerencsés választásnak bizonyult, hiszen a későbbi követ ifjúkorában, 1665-ben hosszú utazást tett az Oszmán Birodalomban, és kiválóan beszélt és írta a nyelvet.⁴¹ „Abban az időben a király Monsieur de Girardin-t nevezte ki Konstantinápolyba, ahol az már járt, saját gyönyörűségére” – írta visszaemlékezéseiben Sourches márkí.⁴²

Girardin 1685. november 3-án indult útnak Toulonból,⁴³ a *Le Vaillant* fedélzetén. A hajó 60 ágyút és 300 embert szállított, és még két másik kísérte.⁴⁴ A követet Konstantinápolyba kísérő flotta parancsnoka du Mené lovag volt.⁴⁵ Néhány napi szerencsés út után a hajók kénytelenek voltak horgonyt vetni Tunisz kikötője előtt, amely a szárazföld irányából ostrom alatt állt. A tuniszi dej⁴⁶ elküldte megbízottját a francia követ köszöntésére. A helyi francia konzul támogatásával azt kérte tőle, hogy vigyen magával egy tunéziai ágenst a szultán udvarába. A követ udvariasan visszautasította a kérést azzal, hogy előbb még Máltára is el kell mennie,⁴⁷ ahová 1685. november 19-én meg is érkezett. November 27-én folytatta útját,⁴⁸ és miután elhagyta Krétát, Tenedosra (ma: Bozcaada, TR) érkezett.⁴⁹ A követ hajói január 7-én érték el a konstantinápolyi kikötőt, de Girardin csak január 10 és 12 között lépett partra.⁵⁰ Guilleragues felesége és lánya köszöntötte az érkezőket.⁵¹

Amikor Girardin megérkezett Konstantinápolyba, sem a szultánt, sem a nagyvezírt nem találta ott, akik ekkor éppen Edirnében tartózkodtak. Csak a város kajmakámjával, Kara Haszánzáde Musztafa pasával⁵² tudott kapcsolatot teremteni,⁵³ akinél január 30-

⁴¹ DUPARC, 1969. 99.; BACQUÉ-GRAMMONT – KUNERALP – HITZEL, 1991. 25.

⁴² Mémoires du marquis de Sourches, I. 127. Idézi: DUPARC, 1969. 99.

⁴³ BACQUÉ-GRAMMONT – KUNERALP – HITZEL, 1991. 25.; DUPARC, 1969. 100.

⁴⁴ SILAHTAR TARİHI, 1928. 231.; SZILAHTÁR, 1986. 417.

⁴⁵ AMBASSADE, 1687. 155.

⁴⁶ A *dej* cím eredetileg nem hivatalos tisztséget jelölt, hanem tiszteletbeli cím volt, olyan, amelyet a katonai (főleg flotta-) parancsnokoknak adtak, akik bátorságukkal vagy képességeikkel tűntek ki szárazföldön vagy vizen. Fontos megjegyezni, hogy ezt a címet csak az Oszmán Birodalom afrikai tartományaiban használták. Ugyanakkor a 16. századtól kezdve a dejek egyre szorosabban együttműködtek a helyi oszmán vezetéssel, majd pedig a pasát háttérbe szorítva, ők váltak ezen tartományok valós irányítóivá. Választott vezetők voltak, akik támaszkodhattak a katonaságra és az országra egyaránt. MANTRAN, XIII. 323.; MANTRAN, 1989. 414.; TDV-İA, 1994. 59.

⁴⁷ A.E.C.P. Turquie vol. 18. fol. 31–32.

⁴⁸ A.E.C.P. Turquie vol. 18. fol. 41.

⁴⁹ „Ce n'est plus une ville, mais un amas de méchantes maisons habitées par quelques Grecs.” írja a városról Girardin. AMBASSADE, 1687. 160–161.

⁵⁰ Január 10. AMBASSADE, 1687. 162.; Január 11. BACQUÉ-GRAMMONT – KUNERALP – HITZEL, 1991. 25.; Január 12. DUPARC, 1969. 100. „L'ambasciatore di Francia capitò qui in Constantinopoli alli undeci generò con tre vaselli, con molti gentilhuomini,” ÖSİA HHSİA Türkei I. Kt. 153. Konv. 1. fol. 10.

⁵¹ ÖNB-HAN Cod. 6036. fol. 421–423.

⁵² HAMMER, II. 783.

⁵³ A.E.C.P. Turquie vol. 18. fol. 54.

án volt audiencián.⁵⁴ Megérkezése pillanatától kezdve azon munkálkodott, hogy minél több információt gyűjtsön össze királya számára. Két tolmácsát, Barbier-t és Fontaine-t elküldte Edimébe, hogy a követ nevében köszöntsék a szultánt és a nagyvezírt.⁵⁵ Mindjárt megérkezésének első napjaiban jelentős változás következett be az Oszmán Birodalom vezetői gárdájában, mivel Kara Ibrahim pasa nagyvezír kegyvesztetté vált, és helyét Szári Szulejmán foglalta el.⁵⁶ Így tolmácsai már az új nagyvezírtől hoztak választ, aki Edimébe kérte Girardint, ehhez pedig kocsit és élelmet is biztosított számára.⁵⁷ A követ 1686. február 20-án indult,⁵⁸ és ugyanezen hó 28. napján érkezett meg az oszmánok régi fővárosába,⁵⁹ ahol a nagyvezír és a portai főtolmács, Alexandro Mavrocordato hatalmas pompával fogadta.⁶⁰ A nagyvezírnél március 9-én, a szultánnál 17-én volt audiencián.⁶¹ Girardin átadta IV. Mehmednek megbízólevelét, ura üdvözlő írását és az ajándékokat is.⁶² Később, március 24-én és április 7-én titkos audiencián volt a nagyvezírnél, ahol a Szent Helyek kérdéséről és a birodalom európai helyzetéről tárgyalt a Porta első tisztviselőjével.⁶³ Április 9-én indult vissza Ediméből, 18-án pedig

⁵⁴ A.E.C.P. Turquie vol. 18. fol. 96. Girardin erre az audienciára tolmácsával, a görög Fornettivel ment, aki a konstantinápolyi francia követség első tolmácsának szerepét töltötte be ebben az időben. AMBASSADE, 1687. 169.

⁵⁵ A.E.C.P. Turquie vol. 18. fol. 54.

⁵⁶ DANIŞMEND, 1972. III. 435.; HAMMER, 1835. III. 782.; SİLAHTAR TARIHI, 1928. 226. Kara Ibrahimot Rodoszra száműzték, vagyonát elkobozták. SİLAHTAR TARIHI, 1928. 228–229.; Szári Szulejmán pasa bosnyák származású volt, 1686 januárja és 1687. szeptember 18/19-e között töltötte be a nagyvezír tiszt-ségét. DANIŞMEND, 1971. V. 45.

⁵⁷ A.E.C.P. Turquie vol. 18. fol. 71.; AMBASSADE, 1687. 179.; SİLAHTAR TARIHI, 1928. 231.; SZILAHTÁR, 1986. 417.

⁵⁸ ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 153. Konv. 1. fol. 14.

⁵⁹ Szilahtár szerint március 6-án. SZILAHTÁR, 1986. 418.

⁶⁰ A.E.C.P. Turquie vol. 18. fol. 123.; AMBASSADE, 1687. 179–180.; Alexander Mavrocordato 1641. november 7-én született, Konstantinápolyban. Tizenkét éves korában özvegy anyja Rómába küldte tanulni, a Szent Anasztáz jezsuita kollégiumba. Három évvel később már Padovában találjuk, ahol filozófiát és orvostudományt hallgatott. Magatartási problémák miatt kénytelen volt elhagyni a várost, doktrátusát 1664-ben Bolognában szerezte meg. Disszertációját a vér áramlásáról először ebben az évben adták ki, majd több kiadást is megért. 1666-ban visszatért Konstantinápolyba, ahol a Görög Akadémia vezetője lett. Miután Panayotit kinevezték portai főtolmácsá, Mavrocordato Köprülüzádé Fázil Ahmed magánorvosa lett, de a szultánt és az európai követeket is gyógyította. Nyelvismerete széleskörű volt, hiszen beszélt görögül, latinul, olaszul, törökül, arabul, perzsául, franciául, németül, és valószínűleg románul is. Panayoti halála (1673. október 3.) után Mavrocordato lett a portai főtolmács, amely rangot több mint negyed évszázadon keresztül viselte. Jelentős szerepet játszott a visszafoglaló háborúkat lezáró karlócai béke megkötésében. CAMARIANO, 1970. 13–15.; RUNCIMAN, 1988. 363–364.; ÁGOSTON, 1997. 97.

⁶¹ A.E.C.P. Turquie vol. 18. fol. 142, 171.; AMBASSADE, 1687. 189, 191.; DUPARC, 1969. 100.; BACQUÉ-GRAMMONT – KUNERALP – HITZEL, 1991. 25.; Az audiencia időpontjaként Szilahtár március 18-át és vasárnapot adta meg. Fodor Pál is felhívta már a figyelmet arra, hogy 18-a abban az évben hétfőre esett. (SZILAHTÁR, 1986. 418.; 438.) Így biztosak lehetünk abban, hogy Szilahtár a dátumban és nem a napban tévedett.

⁶² AMBASSADE, 1687. 214.; SZILAHTÁR, 1986. 419.

⁶³ A.E.C.P. Turquie vol. 18. fol. 176, 187.; AMBASSADE, 1687. 221. A Szent Helyek (Jeruzsálem és Betlehem) keresztény misszióinak birtoklásáért folytatott harc a római katolikusok és a görögök között.

már perai rezidenciájából írt királyának. Levelében igen pontos leírást adott arról, hogy milyen lehetőségei lettek volna I. Lipót császárnak abban az esetben, ha megtámadja az Oszmán Birodalmat: „Ha a császár egyszer beveszi Budát és Belgrádot, teljesen képtelenség, hogy annál tovább kiterjessze hódításait, és hogy fenn tudná tartani seregeit egy ilyen elpusztult és néptelen országban.”⁶⁴

Bécs és Buda ostromának és a keresztény seregek győzelmének következményei

Európában az 1683. évben Bécs ostroma számított a legjelentősebb hírnek. Sobieski János lengyel király és Lotharingiai Károly kahlenbergi győzeleme (1683. szeptember 12.) ellenére a császár és miniszterei (akárcsak 1664-ben a szentgotthárdi győzelem után) mindent megtettek, hogy békét kössenek a törökkel. XIV. Lajos „reuníós” politikája aggasztotta a császári udvart, ugyanakkor minden pillanatban megvolt annak az esélye, hogy az ellentét nyílt háborúvá fajuljon. A lengyel király és a bécsi pápai nuncius, Francesco Buonvisi kardinális hatására I. Lipót császár mégis engedélyezte az oszmán hadak üldözését.⁶⁵ Végül a császári és a lengyel seregek Esztergomot vették ostrom alá, majd október 12-én Párkánynál másodszor is megverték a nagyvezír és szerdár,⁶⁶ Kara Musztafa⁶⁷ seregeit, aki kénytelen volt előbb Budára, majd Belgrádba menekülni.⁶⁸ Sikertelenségét megbüntető december 25-én megfojtották.⁶⁹ Az ost-

⁶⁴ A.E.C.P. Turquie vol. 18. fol. 187. Girardin a királyhoz. Pera, 1686. április 18.

⁶⁵ „Cependant le Nonce Bonvisi fait ce qu'il peut pour obliger l'Empereur à la guerre contre le Turc.” A.E.C.P. Bavière vol. 29. fol. 44. Denis de la Haye-Vantelet a királyhoz. München, 1679. április 19.; EICKHOFF, 1970. 408. A bécsi, varsói és párizsi pápai nunciusok mind azon dolgoztak, hogy a három uralkodó közötti fegyvernyugvást kihasználva, azok katonai potenciálját az Oszmán Birodalom ellen fordítsák. PARVEV, 1995. 26.; PASTOR, 1930. 696–699.

⁶⁶ Szerdár vagy szeraszker (legfelsőbb katonai parancsnok). A hadsereg feje (általában egy beglerbég vagy egy szandzsákbég), ha a szultán vagy a nagyvezír nem vonultak személyesen hadba. Ha a nagyvezír töltötte be a funkciót, akkor őt szerdár-i ekremnek nevezték. A szerdár kötelessége volt, hogy megtegye a hadi előkészületeket, s hadjárat idején joga volt kinevezésekre, letételekre, valamint timár és ziámet birtokokat adhatott. IA, 10. 512–513.

⁶⁷ A török etnikumhoz tartozó Merzifoni Kara Musztafa 1634–1635-ben született. Köprülü Mehmed házában, annak fiával, Fázil Ahmeddel együtt nevelkedett, és ez időből származott a családdal való jó kapcsolata. Köprülü Mehmed nagyvezír jelentős mértékben befolyásolta az ifjú Kara Musztafa pályáját. Miután az orosz és lengyel ügyeket lezárta (1676–1681), Kara Musztafa érdeklődése Magyarország felé fordult, és egy Habsburgok elleni támadást tervezett. Hosszú előkészületek után az oszmán hadsereg, nagyvezíre vezetése alatt 1683 januárjában hagyta el Edirnet, hogy Magyarországon átvonulva másodszor is megkísérelje Bécs ostromát. A várt eredmény elmaradásának következtében Kara Musztafa bukása elkerülhetetlen volt. 1683. december 13-án a szultán parancsot adott megfojtására, amit az Edirnéből kiküldött tisztek december 25-én végre is hajtottak. HAMMER, 1835. III. 755., UZUNÇARŞILI, 1954. 367. Kara Musztafáról bővebben: KREUTEL, 1969.; KREUTEL, 1960.; MERZIFONLU, 2001.

⁶⁸ ZINKEISEN, 1857. 110.; PARVEV, 1995. 41.; EICKHOFF, 1970. 409.; UZUNÇARŞILI, 1954. 422.; DANIŞMEND, 1972. III. 452.

rom alatt álló Esztergom október 27-én kapitult, ⁷⁰ és a következő évben a keresztény seregek megkísérelték Buda visszavívását. ⁷¹ Bár ezt a vállalkozásukat nem koronázta siker, ⁷² Visegrád, Vác és Pest a kezükre került. ⁷³

1686-ban IV. Mehmed szultán (1648–1687) nagyvezírét, Szári Szulejmán pasát jelentős sereggel elküldte az Oszmán Birodalom „nyugati bástyájának” megsegítésére. ⁷⁴ Augusztus 1-jén az egyik titkos levelező már így jelentett I. Lipótnak: „Budát minden oldalról ágyúk és bombák gyötrik, és az a nagy félelem, hogy ezt a helyet elve-szithetik, sokakat vezet buzgóságból és kötelességtudatból oda; naponta mennek itt el szejmenek, száridzsák, szpáhik és önkéntesek Anatóliából, és minden nap folytatják a janicsárok toborzását is, akiket szintén oda küldenek; így egy hónap alatt összesen 16 ezer embert soroztak be és küldtek el. Nem szűnik meg a napi posta, amelyben ezekről a végekről emberben és provízióban kérnek segítséget.” ⁷⁵

A két és fél hónapig tartó ostrom, ⁷⁶ és a várbeli löportorony felrobbanása ⁷⁷ felmor-zsolták a védők erejét. 1686. szeptember 2-án a lotaringiai herceg egy utolsó rohamot vezényelt az erősség ellen és bevette a várat. Ezzel egy száznegyvenöt éves török uralomnak vetett véget Európa szívében. A nagyvezír, seregei élén a Kamaraerdőnél táborozott, ⁷⁸ nyolc kilométerre a vártól és semmit sem tehetett az Oszmán Birodalom hatalmas vesztesége ellen. „A nagyvezír hatvanezer harcosa élén mintha csak azért jött volna – írja a Lotharingiai Károly a győzelem éjszakáján –, hogy tanúja legyen Buda elestének s a keresztény seregek dicsőségének.” ⁷⁹

⁶⁹ ZINKEISEN, 1857. 112.; HAMMER, 1835. III. 755.; ÖNB-HAN Cod. 6034. fol. 30. (Egy titkos levelező a császárhoz, Konstantinápoly, 1684. február 12.); IORGA, 1911. 197–198.; EICKHOFF, 1970. 412.

⁷⁰ A várat védő Ibrahim pasa rövid alku után átadta az erősséget. R. VÁRKONYI, 1987. 1578.; ZINKEISEN, 1857. 120.; ÖNB-HAN 6035. fol. 342. Konstantinápoly, 1685. október 24.; PARVEV, 1995. 42.; EICKHOFF, 1970. 410.

⁷¹ ÖNB-HAN Cod. 6034. fol. 113.; 117.

⁷² „Buda miracolosam[en]te e liberata dalle mani di Christiani” ÖNB-HAN 6034. fol. 176. Egy titkos levelező Konstantinápolyból. 1684. október 28. és november 23.

⁷³ ZINKEISEN, 1857. 116.

⁷⁴ RASID, 1986. 445.

⁷⁵ ÖNB-HAN Cod. 6036. fol. 581–582.

⁷⁶ Az ostrom június 18-tól szeptember 2-ig tartott.

⁷⁷ A törökök Mátyás király palotáját löporraktárrá alakították át, amely 8.000 mázsa lőporával július 22-én felrobbant, erősen megrongálva ezzel az amúgy is ostrom alatt álló falakat. R. VÁRKONYI, 1987. 1624.; SZILAHTÁR, 1986. 432. (A lőpor mennyiségét tekintve Szilahtár adatai túlzóak. Uo. 441–442.); SZAKÁLY, 1986. 59.; „il nemico potetę far per accidente sotto terra, e s'attacò il Grand Arsenale, dove era la maggior parte della polvere, così iddio ha permesso, che se questa non fosse successo, Buda mai sarebbe caduta in mano di Christiani.” ÖNB-HAN Cod. 6036. fol. 641.

⁷⁸ SZILAHTÁR, 1986. 431.; SILAHTAR TARIHI, 1928. 249.

⁷⁹ R. VÁRKONYI, 1984. 329.; „Szulejmán nagyvezír, [...] 1686-ban szemé láttára engedte bevenni Budát, anélkül, hogy kísérletet mert volna tenni a segítségnyújtásra.” MÉMOIRE, II. fol. 46.; „A főszerdár pedig, akinek határozatlansága miatt estek így a dolgok, minthogy személyes vallási kötelessége lett volna a számtalan katonával segítségükre sietni, megszegyenülten felkerekedett arról a helyről és visszafordult Eszék irányába.” SZILAHTÁR, 1986. 433.; SILAHTAR TARIHI, 1928. 250–251.

„Nem tudom, Uram, elmagyarázni Őfelségének Buda elfoglalásának és a csatának részleteit, sem az idejét megmondani és azt, ahogyan elfoglalták, és ahogyan a csata lezajlott, erről biztosabban informálták Bécsen keresztül, arról azonban biztosíthatom, hogy teljesen lehetetlen, hogy egy újabb sereg hadba indításával a törökök ki tudják javítani ezt a csorbát, vagy hogy ellenálljanak mindannak, amit ellenségeik terveznek.”⁸⁰ Így tájékoztatta Girardin Franciaország királyát Buda bevételéről. Nagyon jól látta az Oszmán Birodalom krízisét, és azt is, hogy ha legjobb erejük szerint készülnek fel, akkor sem képesek visszahódítani, amit elveszítettek. Mindennek ellenére IV. Mehmed nem tette le a nagyvezíret, sőt, következő évben visszaküldte Magyarországra, hogy vegye vissza Budát, vagy ha ez nem is sikerül, akkor akadályozza meg Belgrád elvesztését.

Az 1687. évi hadjárat

A Buda visszavívását követő 1687. évi hadjárat céljáról még az előkészületi időszakban is eltérő vélemények hangzottak el az Udvari Haditanács (Hofkriegsrat) tanácsosainak szájából. A császár a bécsi pápai nuncius, Buonvisi sugallatára Belgrádot,⁸¹ a körülményeket és lehetőségeket jobban ismerő Lotharingiai Károly herceg (a még mindig ingadozó Erdély biztosítására) Váradot, míg Bádeni Lajos az oszmánok uralma alatt lévő várak közül Szigetvárat akarta elfoglalni.⁸² Azt, hogy végül is mi legyen a célpont, nagymértékben befolyásolta a török seregek mozgása. A nagyvezírnek az volt a szándéka, hogy mindenképpen beássa magát az eszéki átkelő környékén, még mielőtt a császári csapatok megérkeznének, így biztosítva saját utánpótlási vonalát, ugyanakkor zavarva az ellenség ellátását.⁸³ A végül mégiscsak meghatározott vonulási tervet azonban Lipót seregei nem tudták tartani, és a június elején Budára érkező lotharingiai herceget arról tudósították, hogy a nagyvezír serege Belgrádnál gyülekezik, majd 15-én arról is tudomást szerzett, hogy emez utóbbi hadaival már Péterváradnál jár.⁸⁴ A nagyvezír célja mindenképpen Buda visszafoglalása volt.⁸⁵ A keresztény seregek június 9-

⁸⁰ A.E.C.P. Turquie vol. 18. fol. 357. Girardin a királyhoz. Pera, 1686. október 12.

⁸¹ SZAKÁLY, 1986. 75.

⁸² VARGA, 1986. 150.

⁸³ ÖNB-HAN Cod. 6037. fol. 693.

⁸⁴ NAGY, 1987. 23–24. A jól értesült francia követ, Pierre de Girardin július 3-i levelében már megírta urának, hogy a lotaringiai és a bajor herceg Budán van, hamarosan indulnak, de nem tudja pontosan milyen erőkkel rendelkeznek. A.E.C.P. Turquie vol. 19. fol. 194. Girardin a királynak. Pera, 1687. július 3.

⁸⁵ „Hanno gli Turchi speranza ferma di voler ricuperare Buda, e si fanno varii discorsi, nella Corte si ha, che s'anderà procurando con poderoso essercito, e si faranno anco ponti in diversi luoghi, tanto nel Danubio, come in altri fiumi per portarsi sotto Buda.” ÖNB-HAN Cod. 6037. fol. 715. Egy titkos levelező a császárhoz. Konstantinápoly, 1687. március 11.; „Il Gran Vesfirjo col sod[ett]jo Agha haveva assicurato il G[ran] Sig[no]re che doppo la rotta datta all'Imp[er]iajli e trovandosi provisto da

én indultak Budáról déli irányba tovább a Duna mentén, június 22-én pedig már Mohács alatt táboroztak, ahol csatlakoztak hozzájuk a Dráva felső folyásánál telelő csapatok Latour gróf vezetésével.⁸⁶ Lotharingiai Károly seregei ugyanazt az útvonalat tették meg, mint százötven évvel azelőtt II. Lajos magyar király és az előkelő magyar urak többsége, csakhogy most a magyar erők nem képviselték az országot államhatalmi szinten.⁸⁷ Ezután tovább indult a sereg Baranyavár felé, megkerülték a Karassó (ma: Karašica, HR) alsó folyásánál lévő mocsarat és elérték Dárdát.⁸⁸ Girardin igen pontos értesüléseiből tudhatjuk, hogy a török sereg gyalogsága június 16-án, lovassága 19-én kelt át a hídon, amelyet a nagyvezír a Száván veretett.⁸⁹ Szulejmán pasa ekkor a Duna és a Száva között táborozott 40.000 gyalogossal, 30.000 lovassal és 8.000 tatárral. Serege rosszul volt felszerelve, kevés élelemmel rendelkezett és túl sok holmit cipelt magával. Június 8-án Thököly is megérkezett a táborba a maga 1.500 emberével, de várt még utánpótlást Munkácsról. Minderről a francia követ hazaküldött jelentéseiből szerezhetünk tudomást.⁹⁰ Girardin meglepően jól informált volt a tábor ügyeit illetően, amit nagy valószínűséggel Szári Szulejmán pasa mellett tartózkodó tolmácsának, Fontaine-nek köszönhetett. Időközben a nagyvezír már tízezer emberét elküldte Eszékig, itt szándékozott átkelni a sereg fennmaradó részével is. A keresztény hadak Dárdánál már nem tudták átszelni a Drávát, mivel a nagyvezír újabb, Eszékre vezérelt csapatai elsáncolták ott magukat,⁹¹ és a janicsárok fedezte ágyúkkal állandó tűz alatt tartották őket.⁹² Július 3-án Szári Szulejmán pasa maga is a Dráva-híd felé vette az útját – számol be erről Girardin, tolmácsa jelentése alapján.⁹³ Így a lotaringiai hercegnek új átkelőt kellett keresnie, az eszéki töltést pedig leromboltatta. A mai Old községhez tartozó Újvár közelében emelt erőd mellett kerestek átgázolásra alkalmas helyet.⁹⁴ Itt a Dráva ágai között széles mocsár terült el, ami az erődnél kikötő hajóknak ugyan védelmet adott, de az átkelőknél súlyos nehézségeket okozott. Június 28-án a herceg parancsot adott a dárdai töltés lerombolására is, és azt a haditervet dolgozta ki, hogy a seregek Oldnál átkeljenek a Dráván, és délről támadják meg az Eszéknél táborozó török

suficiente Essercito pensava di passar Ossek e portarsi sotto Buda.” Egy titkos levelező a császárhoz. Konstantinápoly, 1687. szeptember 15., 18. és 24. ÖNB-HAN Cod. 6037. fol. 828.

⁸⁶ SZITA, 1987/1. 102.

⁸⁷ „Magyarország lakossága számára azonban a török háborúk különös tragédiája, hogy az ország nem államhatalmi szinten, nem fegyveres és anyagi erejének szuverén birtokában vesz részt a háborúban.” R. VÁRKONYI, 1987. 81.

⁸⁸ NAGY, 1987. 24.; Ez június 24-én történt. VARGA, 1986. 150.; SZITA, 1987/1. 104.

⁸⁹ A.E.C.P. Turquie vol. 19. fol. 184. Girardin a királynak. Pera, 1687. július 3.

⁹⁰ A.E.C.P. Turquie vol. 19. fol. 184–185. Girardin a királynak. Pera, 1687. július 3.

⁹¹ SZILAHTÁR, 1968. 686.

⁹² SZITA, 1987/1. 105.

⁹³ A.E.C.P. Turquie vol. 19. fol. 215. Girardin a királynak. Pera, 1687. július 27. (Fontaine július 7-én küldte el levelét a nagyvezír táborából.)

⁹⁴ SZILAHTÁR, 1968. 686.

hadakat.⁹⁵ A nagyvezírt ki akarta csalogatni a biztos védelmet nyújtó eszéki sáncrendszerebből, majd nyílt csatában megverni. Ehhez elengedhetetlenül szükséges volt, hogy az ellenséges sereg utánpótlási vonalait elvágja.⁹⁶ Július 10-én a Miksa Emánuel bajor választófejedelem vezette csapatok is elérték a mohácsi szigeteket, így a július 15-i átkelésüket követően a császári seregek létszáma teljes volt.⁹⁷ Július 17-én este az oszmán és a Dráván átkelt császári hadak között már csak nyolc kilométer volt a távolság.⁹⁸ Az oszmánok azonban igen jól elsáncolták magukat, így biztosították az eszéki kikötőt és zavartalan volt az utánpótlásuk. Lotharingiai Károly seregeinek sok választása nem maradt: vagy megtámadják a nagyvezírt vagy visszavonulnak,⁹⁹ mivel a harmadik lehetőség, az utánpótlási vonalak elvágása a sűrű erdő és a mocsarak miatt kivitelezhetetlennek bizonyult. A támadás nem hozott sikert, hiszen a jól elsáncolt török sereg szakadatlan tűz alatt tartotta az ostromlókat és visszavonulásra kényszerítette őket.¹⁰⁰ A július 20-án hajnalban megkezdett visszavonulást¹⁰¹ a törökök menekülésnek értékelték, a lovasság a távozók nyomába eredt.¹⁰² A hátvéd szerepét betöltő bajor gyalogság azonban visszaverte a támadókat.¹⁰³ Szári Szulejmán pasa, akitől az előző évi kudarc után most feltétlenül sikert várt a szultán, nagy győzelemként adta hírrül Konstantinápolynak ezt a sikert, így szerzett róla tudomást Girardin is.¹⁰⁴ A francia követnek azonban még két másik hírforrása is volt, ami lehetővé tette számára az információk ellenőrzését és a részletek pontosítását is. Girardin 1687. augusztus 21-én kelezett levelében tudósított a Konstantinápolyba augusztus 14-én megérkezett hírről, miszerint a nagyvezír július 18, 19 vagy 20-án nagy győzelmet aratott a császáriak felett. Ezt a török táborban tartózkodó francia portai tolmács, Fontaine, valamint a portai főtolmács, Alexandro Mavrocordato közölték vele.¹⁰⁵ Július 23-án és 24-én a császári csapatok ismét átkeltek a Dráván, és a folyó közelében letáboroztak.¹⁰⁶ Itt tudták meg egy elfogott töröktől, hogy a nagyvezír elhagyta az eszéki

⁹⁵ NAGY, 1987. 25.

⁹⁶ NAGY, 1987. 27.

⁹⁷ NAGY, 1987. 29.; NAGY, 1987/1. 155.; SZITA, 1987/1. 112.

⁹⁸ Girardin ezt a távolságot nyolc mérföldben adta meg. A.E.C.P. Turquie vol. 19. fol. 217. Girardin a királynak. Pera, 1687. július 27.

⁹⁹ SZITA, 1987/1. 114.

¹⁰⁰ SZITA, 1987/1. 105.; SZILAHTÁR, 1968. 686-7.; A.E.C.P. Turquie vol. 19. fol. 224. Girardin a királyhoz. Pera, 1687. augusztus 21.

¹⁰¹ A.E.C.P. Turquie vol. 19. fol. 243. Fontaine Girardinhez. Pétervárad, 1687. július 23.; VARGA, 1986. 151.

¹⁰² ZÜBDE-I VEKAYIAT, 1995. 226-227.; Erről a győzelemről a nagyvezír kellőképpen és többször is informálta a szultáni udvart, bizonyítandó, hogy Buda elvesztése után nem volt hiábavaló IV. Mehmed belé vetett bizalma.

¹⁰³ NAGY, 1987. 30.

¹⁰⁴ A.E.C.P. Turquie vol. 19. fol. 224. Girardin a királynak. Pera, 1687. augusztus 21.

¹⁰⁵ A.E.C.P. Turquie vol. 19. fol. 242. Fontaine Girardinnek. Pétervárad, 1687. július 23.; A.E.C.P. Turquie vol. 19. fol. 244. Fontaine Girardinnek. Eszék, 1687. július 28.; A.E.C.P. Turquie vol. 19. fol. 241-242. Mavrocordato levele Girardinnek. Eszék, 1687. augusztus 2.

¹⁰⁶ A.E.C.P. Turquie vol. 19. fol. 217-218. Girardin a királyhoz. Pera, 1687. július 27.

sáncokat és a Duna irányába indult.¹⁰⁷ Ennek megfelelően a keresztények Siklós alól Mohács felé vonultak, július 28-án és 29-én pedig már a város és a Harsányi hegy között elterülő völgyben táboroztak.¹⁰⁸ Szulejmán pasa a baranyavári mocsarakba vette be magát, de Konstantinápoly győzelmet várt tőle, tehát cselekednie kellett. Lotharingiai Károly elindult újra Siklós irányába,¹⁰⁹ hogy onnan, ha kell (Siklós és Pécs felrobbantása után), Székesfehérvár felé vehesse útját.¹¹⁰ Egy augusztus 2-án elfogott török és egy augusztus 3-án a táborba érkező keresztény szökevény beszámoló szerint a nagyvezír seregével átkelt a Dráván, a herceg mögött halad, utakat és hidakat készít.¹¹¹ 8-án Lotharingiai Károly már arról kapott hírt, hogy Szulejmán pasa Siklós irányába vette útját, ennek megfelelően a herceg serege az odavezető úton egy nagyobb létszámú török lovassereggel találkozott, így kénytelenek voltak letáborozni. Minderről már Girardin augusztus 21-i leveléből értesülhetünk, ami igen gyors híradásnak nevezhető. Ennek értékéből semmit sem von le az a tény, hogy a küldemény csak október 5-én érkezett meg Versailles-ba.¹¹² Az augusztus 10-éről 11-ére virradó éjszakát a császári csapatok a mai Márok község körzetében lévő völgyben töltötték, megerősített táborban. Reggel az előrs megkezdte az átkelést a mai Virágos és Villány között, a Karassó folyó mocsarain átvezető áthidalásokon, őket a szövetséges sereg többi része is követte.¹¹³ Az oszmánok augusztus 8-án kimozdultak megerősített baranyavári táborukból, majd előrenyomultak Dárda és Beremend irányába. A főerők a község határában megerősített tábort kezdtek építeni, míg az anatóliai lovasság a khioszi (ma: Híos, GR) pasa parancsnoksága alatt megtámadta a Karassón átkelő császári haderőt. Augusztus 11-én a szövetségesek táborba szálltak a mai Villány helyén, az oszmánok pedig a Karassó árterülete és az ettől nyugatra fekvő erdőségek között. Girardin fentebb említett levelében arról tudósította királyát, hogy a nagyvezír egy kiszáradt mocsárban verte fel táborát, amely azonban csak a nagy szárazság idején alkalmas erre a célra. Felhívja uralkodója figyelmét arra, hogy abban az esetben, ha szeptemberben is itt táborozik még Szári Szulejmán pasa, akkor nagy bajba kerülhet, mert ezen a vidéken ilyenkor szokott megjönni az eső.¹¹⁴

Mi lehetett azonban az oszmán sereg célja? Az, hogy a török szemtanúk és a csatában résztvevő tisztek nagy része (akik ténylegesen megbízható információkkal szolgálhattak volna) nem élte túl az ütközetet, többféle találgatásnak adott helyet. A legvalószínűbb szerint a bajor választófejedelmet akarták elfogni, mivel átszökött katonáitól azt hallották, hogy II. Miksa Emánuel kevés kísérettel és nem igazán jó harcértékű

¹⁰⁷ NAGY, 1987. 31.

¹⁰⁸ Szita László szerint Harsány és Mohács között. SZITA, 1987/1. 116.; A helyszín körüli vitára: VERESS D. 1987.

¹⁰⁹ A.E.C.P. Turquie vol. 19. fol. 244. Fontaine Girardinhez. Az eszéki táborból, 1687. július 28.

¹¹⁰ NAGY, 1987. 32.

¹¹¹ SZITA, 1987/1. 117.

¹¹² A.E.C.P. Turquie vol. 19. fol. 226–227. Girardin a királynak. Pera, 1687. augusztus 21.

¹¹³ NAGY, 1987. 33.; VERESS D., 1987. 693.

¹¹⁴ A.E.C.P. Turquie vol. 19. fol. 227. Girardin a királynak. Pera, 1687. augusztus 21.

katonákkal vonul.¹¹⁵ Az ő csapdába ejtésével akartak esetleg békét kicsikarni a császártól.

A nagyharsányi csata

A nagyvezír végül is augusztus 12-én, Villány és Nagyharsány között támadta meg a keresztény hadakat, amint azok egy bozótos részen igyekeztek átvágni magukat.¹¹⁶ Szulejmán pasa azonban rosszul mérte fel mind az ellenséges erőket, mind a terepviszonyokat, és a sáncépítésre is későn adott parancsot. Így a törökök mintegy saját csapdjukba estek, mivel a bozótosok és a dombok közötti szűk völgyek nem voltak alkalmasak a széles, de nem mély arcvonalban támadó török harcmodor sikeres bevetésére.

Míg a török gyalogság a sáncokba vette be magát, addig a lovasságnak nem sok helye maradt a menekülésre, ennek következtében sokszor átvágtak az árkok felett, amivel nagy pusztítást hajtottak végre saját gyalogságuk körében.¹¹⁷ A török tüzérség sem volt képes segíteni és fedezni a visszavonulást, mivel az ágyúkat rosszul állították be, így azok magasan az ellenséges vonalak fölé lőttek, nem okozván maradandó károkat.¹¹⁸ Ebből is látható, hogy Girardin azon értesülése, hogy hiány mutatkozott náluk szakképzett tüzérekben és hadmérnökökben, helytálló.¹¹⁹

I. Lipót császár serege Lotharingiai Károly vezetése alatt a maradék hadat a Dráva és a Karassó mocsarai felé szorította vissza. Kevés török katona tért vissza ebből a hadjáratból.¹²⁰ A nagyvezír a csata után Eszékre menekült 23.000 lovassal, 3.000 gyalogossal és a mellette maradó Thököly 3.000 katonájával.¹²¹ Eleinte meg akarták akadályozni, hogy a keresztények a déli országrészt és Erdélyt is elfoglalják, de a pénz, a ruha és az élelem hiánya, valamint a közeledő Kászim-nap és a vezírek között támadó ellentétek miatt ezt a tervet fel kellett adniuk. A fellázadó katonaság átkelt a Dunán, Szulejmánt pedig cserbenhagyta.¹²²

¹¹⁵ NAGY, 1987. 33-4.; SZILAHTÁR, 1968. 687.

¹¹⁶ NAGY, 1987. 35.

¹¹⁷ „Elsőként a lovasság, majd ezek tartalékegységei a legcsekélyebb ellenállás nélkül menekülni kezdtek, és tíz-tizenkétezer janicsárt hagytak cserben.” Louis Hector Villars ezredes levele a baranyavári táborból [Colbert de] Croissy márkhoz a nagyharsányi csatáról. 1687. augusztus 13. In: SZITA, 1987. 358.; SZILAHTAR TARIHL, 1928. 276.

¹¹⁸ NAGY, 1987. 38.

¹¹⁹ MÉMOIRE II. fol. 44.

¹²⁰ NAGY, 1987. 39.; SZILAHTÁR, 1968. 688.

¹²¹ ZÜBDE-I VEKAYIÁT, 1995. 229–230.; A.E.C.P. Turquie vol. 19. fol. 256. Girardin a királynak. Konstantinápoly, 1687. szeptember 25.

¹²² SZILAHTAR TARIHL, 1928. 277.; PARVEV, 1995. 56. „Ezután a gyalogosok és a lovasok megfordultak és a váradi hídon át akartak kelni a túlsó partra. Ezt jelentették a nagyvezírnek és ő parancsot adott a hid csónakjainak elvágására. Az átkelés megakadályozására kiküldött embereit azonban puskavégre vetették és akadálytalanul áthaladtak. Egyenesen az aleppói begjerbéghez, Abbaza Szivvus vezír pasához

Lipót egyik titkos levelezője már augusztus 17-én, tehát öt nappal a csata után jelentést küldött a császári udvarba. Leírta, hogy az oszmán sereg a vesztes csata után menekülni kezdett, de a janicsárok és más gyalogos alakulatok nem tudták követni a menekülő tábornokot, így bevették magukat a Dárda környéki erdőségeibe, ahol a császári seregek könnyen el tudják őket fogni vagy kiéheztetni. A szultán helyzete a vesztes csata következtében, és amiatt, hogy inkább vadászni járt, mintsem az államügyekkel foglalkozott volna, megrendült a birodalom trónján. A nagyvezír az ázsiai hadaknak tudta be a vereséget, és később is őket hibáztatta.¹²³ A levelező szerint, amíg az egy hónappal korábbi győzelemről az egész birodalomba, még Perzsiába és Indiába is küldött futárokat a nagyvezír, ezt most a császár tehetné meg, és szerinte elsősorban a moszkvai nagyherceget (a cárt, V. Ivánt) kellene tudósítani. A törökök ugyanis nagyon sokat veszítettek mind emberben, mind hadianyagban, ágyúban és egyéb felszerelésben. A levelező szerint a császáriaknak most nem volna szabad vesztegetni az idejüket, hiszen az Eszék környéki népek biztosan a keresztények oldalára állnának, így szabadabbá tudnák tenni az Erdélybe vezető utat (!). Azt is megindokolja, hogy miért tartja jó döntésnek Erdély megszerzését. Ugyanis a fejedelemség, amely eddig a törököket látta el élelemmel és hadianyaggal, ezután a császár szolgálatában tevékenykedhetne. Mindenki tudja ugyanis, hogy Bethlen Gábor idejében Erdély több mint 40.000 (!) katonát tudott kiállítani, és el is látta őket. A további sikeres hadjárat érdekében esetleg érdemes lenne Dárda közelében egy jól felszerelt erősséget létesíteni, amely védelmezné a Drávát, és megakadályozná, hogy a törökök Kanizsát, Székesfehérvárt és Eger megsegítsék.¹²⁴ Eger nem sokkal később, 1687. december 17-én elesett, ezzel az utolsó bravúrral ért véget a császáriak 1687. évi hadjárata.

A francia király már jóval követe értesítése előtt tudomást szerzett a császáriak győzelméről. Augusztus 28-án kelt levelében Girardint is tudósította, aki az adott körülmények, az oszmánok titkolózása miatt sokáig maradt pontos információk nélkül.¹²⁵ XIV. Lajos egy hónappal későbbi, szeptember 25-én kelt írásában már értékeli is követe számára a nagyharsányi csatavesztés következményeit: „*Úgy tűnik, hogy a törökök legutóbbi, Dárda mellett elszenvedett veresége nagy lázongásokat idéz elő az Oszmán Birodalomban, amely az elmúlt évben tett nagy erőfeszítések és ilyen nagyszámú janicsár elvesztése után nem igazán van abban a helyzetben, hogy a szövetséges fejedelmeknek ellenállhasson.*”¹²⁶

mentek és öt mindnyájuk vezirévé tették. Majd a katonák az agákat tanácskozára hívták, hogy közülük emeljenek valakit nagyvezírré. A lázadás gerjedni kezdett.” SZILAHTÁR, 1968. 690.

¹²³ ÖNB-HAN Cod. 6037. fol. 832.

¹²⁴ Relationi diverse distinte in 12 punti concernenti al buon servizio di S[ua] M[ajestà] Ces[are]a nel presente tempo, e presentati gli à 17 Agosto dal zelo della devota, e fedel mia servitù 1687. ÖNB-HAN Cod. 6037. fol. 807–823.

¹²⁵ A.E.C.P. Turquie vol. 19. fol. 202. A király Girardinnek. Versailles, 1687. augusztus 28.

¹²⁶ A.E.C.P. Turquie vol. 19. fol. 221. A király Girardinnek. Versailles, 1687. szeptember 25.

A nagyharsányi csatavesztés következtében a seregek letették Szári Szulejmán pasa nagyvezírt, és helyére az aleppói pasát, Köprülü-dámádi (Köprülü veje) Szijavus pasát ültették.¹²⁷ Ezek után a fellázadt sereg Konstantinápoly irányába vette útját. Girardin ekkor annak az aggályának adott hangot, hogy a kialakult helyzet roppant módon emlékezteti az 1648. évre, amikor Ibrahim szultántól (1640–1648) a hadsereg először csak a magas rangú funkcionáriusok fejét követelte, később azonban maga a szultán is áldozatul esett a rebelleseknek.¹²⁸ A letett nagyvezír is a fővárosba tartott, hogy ha tisztjét nem is, de életét megmentse.¹²⁹ A szultán nem volt abban a helyzetben, hogy Szulejmán pasának segítséget nyújthasson, mivel – ahogy Girardin ismertette – az ő trónja is egyre ingatagabbá vált.¹³⁰ A fővárosban ugyanis nem voltak csapatok, amelyek ellen tudtak volna állni a rebelleseknek, akik október 6-án környékén már Szófiánál jártak.¹³¹

A francia követ feljegyzései nagyon értékesek számunkra, hiszen pontos és első kézből származó információkkal szolgál nekünk az 1687. év telén történt konstantinápolyi események megismeréséhez. Tőle tudjuk, hogy a városban tiltakozó megmozdulásokat tartottak és a lakosok a béke mellett foglaltak állást, a Porta pedig akut pénzügyi gondokkal küszködött. E gondok megoldására ismét Velencével akart békét kötni, hogy megbontsa a Szent Liga egységfrontját,¹³² de a velenceieket nem érdekelte egy ilyen jellegű szerződés, hiszen az említett év folyamán Moreát teljesen meghódították.¹³³ Girardin nem tartotta valószínűnek azt sem, hogy az Oszmán Birodalomnak a császáriakkal sikerülhetne valamilyen megegyezést kötnie, mivel úgy látta, hogy „Nemcsak Magyarországot kell elveszítettnek tekinteni, de várható az is, hogy az erdélyiek, moldvaiak és havasalföldiek lerázzák igájukat és teljesen a császár védelme alá

¹²⁷ SILAHTAR TARIHI, 1928. 278–279.; ZÜBDE-I VEKAYIAT, 1995. 232–233., 238–239.; DANIŞMEND, 1971. V. 45.; HAMMER, 1835. III. 789.; SZAKÁLY, 1986. 82. Köprülü-dámádi Szijavus pasa 1687. szeptember 23-án és 1688. március 2-án között töltötte be a nagyvezíri tisztséget. Az öt megválasztó lázadó seregek élén egészen Konstantinápolyig vonult, ahol aktívan részt vett IV. Mehmed letételében és II. Szulejmán trónra emelésében. A rebellesek azonban túl elnézőnek ítélték meg Szijavus politikáját, és a március 1-jéről 2-ra virradó éjszaka meggyilkolták. DANIŞMEND, 1971. V. 45–46.; DANIŞMEND, 1972. III. 465.; Girardin azt írta róla, hogy grúz származású, és fiatal rabszolgaként került Köprülü Mehmed nagyvezírhez. Az ő házában nőtt fel, és végigjárta a ranglétra minden fokát. A.E.C.P. Turquie vol. 19. fol. 274. Girardin a királynak. Konstantinápoly, 1687. szeptember 25.

¹²⁸ A.E.C.P. Turquie vol. 19. fol. 268. Girardin a királynak. Konstantinápoly, 1687. szeptember 25.

¹²⁹ SILAHTAR TARIHI, 1928. 279.

¹³⁰ „Chacun a reconnu que l'Empire et la personne de Sa Hauteesse sont en tres grand peril, mais aucun n'a pu trouver de remede assure pour les en garantir.” A.E.C.P. Turquie vol. 19. fol. 277.; SILAHTAR TARIHI, 1928. 295–298.

¹³¹ A.E.C.P. Turquie vol. 19. fol. 285.

¹³² A francia követ értesülései szerint a Porta felajánlotta, hogy visszaadja Kandiát, ha a Serenissima kivonja csapatait a Moreáról. A.E.C.P. Turquie vol. 19. fol. 271. Girardin a királyhoz. Konstantinápoly, 1687. szeptember 25.

¹³³ KRETSCHMAYR, 1934. 342.; SZAKÁLY, 1986. 82.; SILAHTAR TARIHI, 1928. 272–273.

helyezik magukat, aki az ő segítségükkel egészen Konstantinápolyig vonulhatna.”¹³⁴ Ugyanakkor egy nappal később írt levelében beszámolt arról, hogy bár a Duna melletti erősségek a keresztény seregek közeledténél hírére megadták magukat, mégsem hitte a követ, hogy a lotharingiai herceg ebben, a hadjáratra immár alkalmatlan időben folytatná a megkezdett támadást.¹³⁵

Október 10-én IV. Mehmed szultán azzal a szándékkal hívta össze a dívánt, hogy megreformálja a birodalmat. Elmondta, hogy igen ifjú korban került a trónra, és helyette anyja (Kösem Mahpeyker, 1585–1651) és különböző vezírek kormányoztak. Felajánlotta, hogy ha úgy kívánják, szívesen lemond fia vagy testvére javára.¹³⁶ A díván IV. Mehmed kezdeményezésére azt a határozatot hozta, hogy vissza kell szorítani minden felesleges kiadást,¹³⁷ össze kell gyűjteni egy nagyobb összeget, amivel ki lehetne fizetni a csapatokat, mert ezzel el lehetne esetleg érni, hogy Edirne vonalától keletebbre már ne vonuljanak.¹³⁸ Azt is elhatározták, hogy a fővárosba hívják Köprülü Mehmed kisebbik fiát, Fázil Musztafát,¹³⁹ és a kajmakám rangját adományozzák neki.¹⁴⁰ A díván értekezéséről a legteljesebb képet Girardin *Feljegyzései* és jelentései

¹³⁴ A.E.C.P. Turquie vol. 19. fol. 279. Girardin a királyhoz. Pera, 1687. október 6.

¹³⁵ A.E.C.P. Turquie vol. 19. fol. 289. Girardin a királyhoz. Pera, 1687. október 7.

¹³⁶ ÖNB-HAN Cod. 6037. fol. 870.

¹³⁷ MÉMOIRE II. fol. 70–83.

¹³⁸ SILAHTAR TARIHI, 1928. 289.

¹³⁹ Köprülü Fázil Musztafa pasa, Köprülü Mehmed fia (1637–1691). Tanulmányait bátyjával együtt folytatta, majd 1659-ben ziámet birtokot kapott és belépett a szultáni gárdába, mütefferika rangban. (UZUNÇARŞILI, 1954. 431.) Kandia ostromának utolsó két évét a várban töltötte bátyjával és anyjával. 1680. június 29-én sógora, Kara Musztafa közbenjárására a hetedik vezir rangját adományozták neki. Egy évvel később a valide szultána testőrségét vezette hatodik vezirként. Amikor a szultáni seregek 1683 áprilisában útnak indultak Edirnéből Magyarország felé, Musztafa Edirnében maradt, a valide szultána mellett, mint ötödik vezir és a város kajmakámja. Nem sokkal később Szilisztra beglerbége lett. Kara Musztafa letétele és kivégzése, a bécsi ostrom sikertelensége és Sobieski János háborús előkészületeinek következtében Köprülü Musztafát egy tapasztaltabb vezírré váltották, visszahívták a fővárosba és a „kubbe vezírleri” (kupolavezirek)-között kapott helyet. 1684 márciusában érkezett meg Edirnébe, ahol a díván harmadik vezire lett, és amely poszttól nagyon hamar megvált, mert az új nagyvezir Köprülü-ellenes volt. 1685-ben, miután a velenceiekkel megkezdődött a háború, előbb Khios, majd Boğaz Hisari védelmét látta el. 1687. október 7-én, nem sokkal azután, hogy a lázadó seregek sógora, Szijavus pasa irányítása alatt elfundultak az oszmán főváros felé, a szultán második veziri rangban és kajmakámként Konstantinápolyba hívatta Musztafát. IV. Mehmed remélte, hogy segédkezik neki trónja megmentésében, Musztafa azonban aktívan segédkezett a szultán leváltásában (1687. november 8.). Mindezek ellenére a hadsereg mérsékelt politikája és rendteremtési szándéka miatt ellene fordult. Ebből a helyzetből az új szultánnak, II. Szulejmánnak még sikerült megmentenie, de el kellett hagynia Konstantinápolyt, és ismét Boğaz Hisari parancsnoki posztjával bízták meg. Később áthelyezték Kandia-ba, majd 1688 decemberében Khiosra. EL, 1986. V. 259.

¹⁴⁰ HAMMER, 1835. III. 801.; A.E.C.P. Turquie vol. 19. fol. 293. Girardin a királyhoz. Pera, 1687. október 7. „ol vaktinde Köprülü-zade Vezir Mustafa Paşa hazretleri Boğazhisarları muhafazasında bulunmağın, anlara ka'immakam olmak üzere bir gün evvel Astaneye gelmeleri içün adem irsal olundu.” ZÜBDE-I VEKAYIÁT, 1995. 246–247. Az Oszmán Birodalomban a kajmakám rangját különféle tisztségviselők viselték, közülük a legfontosabb a konstantinápolyi volt, aki akkor maradt a fővárosban, ha a nagyvezir személyesen vonult hadjáratba, vagy elhagyta fő szálláshelyét. Ilyenkor a kajmakám majdnem ugyanolyan jogkörrel élehetett, mint a nagyvezir. EL, 1978. IV. 482.

adják számunkra. Köprülüzáde Fázil Musztafa, mihelyt október 13-án megérkezett a városba, megfojtatta a volt nagyvezírt, Szulejmán pasát.¹⁴¹ Október 25-én a seregek Ediménéi táboroztak.¹⁴² IV. Mehmed trónfosztása és II. Szulejmán trónra lépése ellenére (1687. november 8.)¹⁴³ a katonák folytatták a rebelliót,¹⁴⁴ és ekkor már csak nyolc mérföldre voltak a fővárostól. A határ menti csapatok szintén fellázadtak. A rebellesek Konstantinápolyban a Hippodromnál (At meydanı) rendezték be „főhadiszállásukat”.¹⁴⁵ A kincstár ugyan kilenc havi zsoldjukat kifizette, mivel azonban tízenöt havi-val tartozott, a katonák folytatták a lázadást és a legfőbb állami funkcionáriusok fejét követelték.¹⁴⁶ A flotta a lázadók mellé állt.¹⁴⁷ A rebellió egészen odáig ment, hogy a városban bezárták az üzleteket és rövid időre a kereskedelem is leállt.¹⁴⁸ December 15-i levelében azonban már azt írta Girardin királyának, hogy a forrongások lecsillapodtak, és a kereskedelem kezd újra feléledni.¹⁴⁹ December 21-én az utolsó katona is elhagyta a fővárost,¹⁵⁰ de az Oszmán Birodalom gondjai nem szűntek meg. Mind Ázsiában, mind az európai határok mentén fokozódtak a mozgolódások, a külső ellenségek pedig újabb offenzívára készültek.

¹⁴¹ SILAHTAR TARIHI, 1928. 285.; A.E.C.P. Turquie vol. 19. fol. 305. Girardin a királyhoz. Pera, 1687. október 21.

¹⁴² A.E.C.P. Turquie vol. 19. fol. 318. Girardin a királyhoz. Pera, 1687. november 1.

¹⁴³ HAMMER, 1835. III. 803. „*Le Grand Seigneur Mehemmet quatrieme a esté déposé ce matin, et Sultan Soliman son frere proclamé Empereur et mis sur le trosne.*” A.E.C.P. Turquie vol. 19. fol. 339.; „*questo G[ran] Sig[no]fre dovrebbe esser mutato, che s'è dato solam[en]te alli suoi gusti, e recreationi, e non attende alla guerra, ne al governo, e far il fratello Sultan Suleiman.*” Egy titkos levelező a császárhoz. Konstantinápoly, 1687. november 23. ÖNB-HAN Cod. 6037. fol. 885.; „*Sultan Süleyman hazretlerinin oldukları Şimşirlik nam mevziden ihrac ve devlet ü ikbal ve saadet ü iclal ile getürülüp, kaide-i Osmanı üzere serir-i saltanat-ı cihan-baniye iclas itirdiler. [...] Ve kendülerden mukaddem kırk sene ve yedi az mesned-nişin-i evreng-i salatant-ı kam-rani olan Sultan Mehemed Han hazretleri necabetlü şehzade-gan-ı cevan-baht Sultan Mustafa ve Sultan Ahmed hazretleri ile maan Şimşirlik nam mahall nakl itirdiler.*” ZÜBDE-I VEKAYIÂT, 1995. 254.

¹⁴⁴ HAMMER, 1835. III. 808–809.

¹⁴⁵ SILAHTAR TARIHI, 1928. 298–300.; A.E.C.P. Turquie vol. 19. fol. 358. Girardin a királyhoz. Pera, 1687. november 18.; „*Ve guruh-i Sipah At-Meydanı kurbände olan Fazli-Paşa Sarayına nüzul eylediler.*” ZÜBDE-I VEKAYIÂT, 1995. 265.

¹⁴⁶ A.E.C.P. Turquie vol. 19. fol. 366. Girardin a királyhoz. Pera, 1687. november 26.; A nagyvezírét, a defterdarét, a reisz efendiét, a tezkeredzsiét és még 32 személyét. ÖNB-HAN Cod. 6037. fol. 866. Konstantinápoly, 1687. november 23.; SILAHTAR TARIHI, 1928. 278.

¹⁴⁷ A.E.C.P. Turquie vol. 19. fol. 369. Girardin a királyhoz. Pera, 1687. november 26.; SILAHTAR TARIHI, 1928. 300.; ZÜBDE-I VEKAYIÂT, 1995. 266.

¹⁴⁸ A.E.C.P. Turquie vol. 19. fol. 379. Girardin a királyhoz. Pera, 1687. december 4.; ÖNB-HAN Cod. 6037. fol. 910.

¹⁴⁹ A.E.C.P. Turquie vol. 19. fol. 387. Girardin a királyhoz. Pera, 1687. december 15.

¹⁵⁰ A.E.C.P. Turquie vol. 19. fol. 391. Girardin a királyhoz. Pera, 1687. december 31.

Összegzés

A nagyharsányi csatavesztés, majd később a nagyvezír halála, a szultánváltás és a birodalom válságának további kibontakozása jelentős mértékben hozzájárult a keresztény seregek és országok majdani diadalához. Az, hogy a harcok még több mint egy évtizedig elhúzódtak, és a háborúskodást lezáró békét csak 1699-ben írták alá Karlócán,¹⁵¹ leginkább a keresztény seregek megosztottságának, a franciák, lengyelek és Habsburgok között újra fellángoló ellentéteknek, mintsem az Oszmán Birodalom nagyságának tudható be. A nagyharsányi csata véglegessé és visszavonhatatlanná tette Buda bevételét.¹⁵² Az Oszmán Birodalom magyarországi másfél évszázada (a Maros–Tisza–Duna köze és a Szerémség délkeleti részének kivételével) véget ért. Ennek a diadalnak majdnem olyan európai visszhangja volt, mint Buda bevételének. Európában röplapok, újságlapok és röpiratok sokasága tudósított e nagyszerű győzelemről,¹⁵³ a szemtanúk és megfigyelők pedig rajzban is megőrkítették az eseményeket.

A francia király állandó konstantinápolyi követének, Pierre de Girardinnek nagyon pontos és részletes ismeretei voltak a követségi idején történt eseményekről, amelyeket leveleiben közölt is megbízójával. Ezeknek a jelentéseknek a hazajuttatásához azonban túl hosszú időre volt szüksége, így sem a francia politikát, sem a francia–oszmán együttműködést jelentősen befolyásolni nem tudta velük. Munkáját mégsem tekinthetjük feleslegesnek, hiszen az általa írt jelentés az oszmán hadseregről, valamint a már vele megkezdett tárgyalások azt eredményezték, hogy utódja, Pierre Antoine de Castagnères de Châteauneuf (1689–1699) közvetlen kapcsolatot tudott kiépíteni a Portával, és a francia király mérnökökkel és egyéb szakemberekkel támogatta az Oszmán Birodalom Európa elleni harcát. Ezzel pedig sikerült átmenetileg komoly problémát okozniuk az így kétfrontos harcra kényszerülő Habsburg Birodalomnak.

Girardin jelentései a történetírás szempontjából is jelentőséggel bírnak, hiszen a nagyharsányi csata oszmán hátországáról, valamint a csatavesztés utáni lázadásról a legjobb és legpontosabb információkat tőle nyerhettük. Köszönhetjük ezt annak, hogy mind Konstantinápolyban, mind a nagyvezír táborában rendelkezett informátorokkal, és nyelvtudása lehetővé tette számára a nehezen hozzáférhető információk megszerzését is.

¹⁵¹ A témáról bővebben lásd: ACSÁDY, 1899; HODINKA, 1935; GEBEL, 1999

¹⁵² A nagyharsányi csata volt Marsigli szerint „a kereszténység legszerencsésebb ütközete, mivel megmentette Budát, amelynek még összes része nyitva álltak; megszilárdította annyi magyarországi erőd ostromgyűrűjét, és meghódította Erdélyt.” MARSIGLI, 1732. II. 125–126.; idézi még: JÁSZAY, 1999. 37.

¹⁵³ HUBAY, 1948. 199–206.

A továbbiakban Girardin *Feljegyzéseinek* azon részét teszem közzé, amely a nagyharsányi csatavesztést értékeli néhány hónappal az események után. A követ 1687. október 6-i leveléből tudjuk, hogy a *Feljegyzések* megírására François-Michel Le Tellier-től, Louvois márkijától (1641–1691), XIV. Lajos egyik legfőbb tanácsadójától kapott utasítást.¹⁵⁴ Girardin 1687 telén kezdte el a munkát és 1688. április 15-én fejezte be a második részt. A konstantinápolyi téli események miatt, a katonák lázadása következtében csak lassan tudott dolgozni. Az első részt 1687. december 15-re elkészítette, és nem késlekedett azzal, hogy elküldje Versailles-ba. „*Elküldöm Louvois márki úrnak egy, az oszmán hadsereg csapatairól és igazgatásáról szóló feljegyzés kezdetét.*”¹⁵⁵ Néhány hónappal később azonban a követ megtudta, hogy levele és a *Feljegyzések* soha nem jutottak el a versailles-i udvarba, mivel a Marseille-be menő bárka, amellyel elküldte, hajótörést szenvedett Tripoli közelében.¹⁵⁶ Időközben befejezte a második részt is, így az elsővel együtt próbálta meg eljuttatni a királyhoz.¹⁵⁷ Nem lehet tudni, végül hogyan sikerült hazaküldenie a két részt, csak azt, hogy két példányban maradt az utókorra. Az eredetit, amelyet Girardin saját kezével írt, a Francia Kültügyi Levéltár őrzi.¹⁵⁸ A másodpéldányt, amelyet a követ testvére, Claude-François de Girardin másolt le Konstantinápolyban, a Francia Nemzeti Levéltárban találhatjuk meg.¹⁵⁹

¹⁵⁴ „*J'ay commencé Sire sur l'ordre que j'en ay receu de M[onsieu]r de Louvois dresser un memoire de tout ce qui regarde les troupes turques (dans lequel j'expliqueray ce que sont les Selmen) leur marche, les vivres, l'artillerie, les munitions et autres choses concernant la guerre et j'espere que j'auray pris tous les éclaircissements necessaires pour le mettre en ordre et l'envoyer par la premiere occasion que ne servy pas si prompte que je le pourois desirer pour informer V[otre] M[ajesté] de la suite des revolutions de cet Empire*” A.E.C.P. Turquie vol. 19. fol. 282. Girardin a királyhoz. Pera, 1687. október 6.

¹⁵⁵ „*J'adresse à M[onsieu]r le Marquis de Louvois le commencement d'un memoire touchant les troupes et la police des armées ottomanes, auquel j'ay travaillé sur ce qu'il m'a fait l'honneur de m'écrire que V[otre] M[ajesté] seroit bien aise de sçavoir de quelle maniere les Turcs font marcher et camper leurs armées, et leur fournissent les vivres et les munitions necessaires.*” A.E.C.P. Turquie vol. 19. fol. 390. Girardin a királyhoz. Pera, 1687. december 15.

¹⁵⁶ „*J'ay aussi appris en mesme temps qu'une barque partie d'icy le 15 decembre pour Marseille (par laquelle j'avois adressé à M[onsieu]r Le Marquis de Louvois un memoire de ce qui concerne la guerre et dont je n'ay pû depuis ce temps là envoyer la duplicata faute d'occasion a droiture) a fait naufrage sur la coste de Tripoly de Barbarie.*” A.E.C.P. Turquie vol. 20. fol. 77. Girardin a királyhoz. Pera, 1688. április 28.

¹⁵⁷ „*J'ay fini et datté le memoire que ie prenais la liberté d'adresser à M[onsieu]r le Marquis de Louvois touchant les troupes Turques et leurs règles pour la guerre. La maniere libre avec laquelle ce Cavallerie s'est expliqué, luy a fait prendre des resolutions capables de mettre cet état dans la derniere combuste ainsy que ie l'expliqueray cy après en observant la conduite que led[it] Yeghen a tenüe jusqu'a present.*” A.E.C.P. Turquie vol. 20. fol. 84. Girardin a királyhoz. Pera, 1688. április 28.

¹⁵⁸ A.E.M.D. Turquie tome. I. vol. 7. fol. 48–98.

¹⁵⁹ Paris, Archives Nationales K 1342 nr. 41 et 43.

Attól fogva, hogy Szulejmán nagyvezír megérkezett a hadszíntérre, és közel került az ellenséghez, egészen addig, amíg át nem kelt a Száván szégyenletesen menekülve, csak háromszor változtatta meg táborhelyét úgy, ahogyan majd elmagyarázom. Mielőtt azonban rátérnék a részletekre, meg kell jegyezmem, hogy a törökök nem tartanak szolgálatukban [had]mérnököket, nincsen egyetlen matematikai iskolájuk sem, és azt is, hogy nem ismerik a geometria és az erődépítés nagy szabályait. Majdhogynem azt lehet mondani, hogy soha nem erősítettek meg egyetlen helyet sem, csak így-úgy kijavították azokat, amelyek uralmuk alá kerültek. Ha pedig néha emeltek egy-egy kisebb erősséget, mint ahogyan azt az elmúlt évben tették Negroponténál, nem állt más a szolgálatukban, mint néhány tapasztalat nélküli szerencsétlen renegát. Egészen máig vélték, hogy legfőbb erejük hadseregük nagy létszámában rejlik. A janicsárok usztjei és az alajbejek, akik szolgálaiat követik elődeik gyakorlatát, nem tudnak olvasni és soha nem kezeltek még körzöt, még sincs más hadmérnök rajtuk kívül, amikor táborot kell erődíteni, várát ostromolni vagy védelmezni. Mindig a régi módszereket követik anélkül, hogy kitalálnának vagy alkalmaznának valami újdonságot. Az Oszmán Birodalom egészen az utolsó háborúig virágzó állapotban volt, ezért többre becsülték a fegyverek erejét, mint a hadművészetet, és mivel seregeik inkább az előlük amúgy is meghátráló ellenség megtámadására, mintsem elkerülésére törekedtek, csakis azon voltak, hogy ostromoljanak, s hogy a rohamozók és az ágyúk sokasága révén erővel vegyék be a várakat, nem kímélve katonáikat. A hadszíntéren összegyűjtött nagy számú utász, akik a janicsárokhoz és a timariótákhöz csatlakoztak, úgyszólván hegyeket mozgattak meg, és az ostromlott városok falainál magasabbra helyezték ütegeiket. Így szorongatták ellenfelüket és ütöttek réceket a falakon. Az aknászok is ugyanerre törekedtek, aminek következtében gyakran megismételték a rohamokat, egészen addig, amíg az ellenfelet le nem rohanták, vagy kapitulációra nem kényszerítették. Nem térhetek ki hosszabban mindarra, ami az ostromokat illeti. A törökök azóta, amióta engem megtiszteltek ezzel a posztal, semmi ilyesmit nem tettek, és mivel kénytelenek oly módon hadakozni, amely ismeretlen előttük, annyira megrémültek, hogy ellenségeik közeledtére gyáván elmenekültek.¹⁶⁰

Szulejmán nagyvezír, aki 1686-ban szeme láttára engedte bevenni Budát, anélkül, hogy kísérletet mert volna tenni a segítségnyújtásra, a következő évben sokkal jelentékenyebb erőket gyűjtött össze. Hatalmas élelmiszerraktárakat létesített, amelyek közül

¹⁶⁰ Ezt érzékelteti Louis Hector Villars ezredes rövid levele a baranyavári táborból Croissy márkizhoz, amelyben a nagyharsányi csatáról tudósítja megbízóit 1687. augusztus 13-án: „Még sosem láttam olyan nyomorultakat, mint a törökök, sem olyan bolond és tudatlan tábornokokat, mint az övéik; sem rend, sem irányítás nincs ezeknél. Amikor feléjük nyomultunk, a lovasságuk nagyon büszkének tűnt, de minden bátorságuk lovaik gyorsaságában rejlik, és láttuk, hogy csak akkor támadnak merészen, ha a visszavonulás is biztosítva van számukra.” SZITA, 1987. 356.

a legjelentősebb Belgrádban volt, ahová több mint 40.000 szekér és 300, a Dunán felhajózó sarka szállította az élelmet. Egy több mint 120 ágyúból álló tüzérségi vonat követte őket, amely részben ostromlővegekből, részben tábori tüzérségből állt. Sikerült neki igen nagy elővigyázatossággal télen felvonulnia, jól elsáncolnia magát és táborát megerősíteni, hogy elkerülje az összecsapást, és ilyen módon fékezze meg a császáriakat, akikről tudta, hogy nem készültek fel megfelelően az élelemellátás területén, és nem tudnak megélni, ha az átjárókat lezárva megakadályozza őket abban, hogy szét-szóródjanak. Első táborra, amelyik nem tartozik bele abba a háromba, amelyekről beszélni akarok, és csak arra szolgált, hogy a seregét összegyűjtse, a Száván túl volt, Belgrád mellett, a régi szokások szerint berendezve.¹⁶¹

Ezután előrenyomult Eszék felé, ahol nagy gonddal elsáncolta magát úgy, hogy egy nagyon mély és közepesen széles árkot ásatott szűkre méretezett táborra köré, és az árok mellvédje mögé állította fel a gyalogságát.¹⁶² A Dráva volt a jobb oldalán, és egy igen sűrű erdő a balján.¹⁶³ Az ellenséges seregek közeledtének hírére a tatárokat két hercegük irányítása alatt az erdő bejáratánál és annak teljes hosszában állította fel. A folyótól az erdőig nyúló térségben, ahol az arcvonal mintegy jó negyedmértöldnyi hosszúságú lehetett, négy vonalban, egymástól nem túl nagy távolságban árkokat ásatott, és ezek között állította fel ütegeit, amelyek több átjárót is ellenőriztek. Gyalogságát a sáncokban helyezte el, és mögéjük állította fel lovasságát csatarendben. A császáriak ebben a felállásban találták, és hasztalanul próbálták kivetni pozíciójából. Néhány napnyi lovassági csetepatét követően, mert a török lovasság időről időre kitört rájuk és az ágyúk is jelentős kárt tettek bennük, kénytelenek voltak visszavonulni anélkül, hogy megtámadták volna a török vonalakat.¹⁶⁴

Amikor a császáriak átkeltek a Dráván azon a hídon, amelyet maguk mögött hagytak, a vezír ugyanazt tette Eszéknél, és hogy megsegíthesse azokat a helyeket, amelyeket az ellenség esetleg megtámadna, vagy még inkább, hogy elkerülje az általános összecsapást – amelyről részben hadifoglyaitól, részben az elfogott levelekből annyit tudott, hogy Lotharingiai Károly herceg elhatározta, hogy megkezdí a hadjáratot -, megerősített táborba vonult Dárda környékén, ahol egy kis tóból eredő és a Dunába ömlő patak fedezte. Mögötte volt a Dráva, jobbján a dárдай mocsarak, amelyek a Dunáig nyúlnak, bal oldalán pedig jól elsáncolta magát több árokkal, amelyeket a tótól a Drávaig ásatott. Ezek mögé, illetve a patak mentén ásatott árkok mögé helyezte el ütegeit,¹⁶⁵ és állította fel [tábori] tüzérségét, és gyalogságát.

A keresztények, akik vele szemben ütöttek tábort és a törököktől csak néhány domb választotta el őket, amelyek megakadályozták, hogy a két sereg lássa egymást,

¹⁶¹ Girardin leírása: MÉMOIRE, I. 20–43.; MARSIGLI, 1732. II. 72–75.

¹⁶² Ugyanez: SZILAHTÁR, 1968. 686.

¹⁶³ Ezt támasztja alá Nagy László kutatása is: „Az Eszéktől délre kiépített, 17 km hosszú, elsáncolt török arcvonal nyugati szárnya a Dráva kiterjedt mocsaraira támaszkodott, a keleti szárny pedig a folyó torkolatán is túl húzódó erdősségre.” NAGY, 1987. 30.

¹⁶⁴ Ld. még: SZITA, 1987/1. 105.; SZILAHTÁR, 1968. 686–687.

¹⁶⁵ Valószínűleg a nehézüzérségről van szó.

amint felismerték, hogy nem képesek kivetni a nagyvezírt egy ilyen előnyös pozícióból, különböző hadmozdulatokba kezdtek, hogy kimozdítsák onnan, és csatára kényszerítsék.¹⁶⁶ Úgy tettek, mintha elmenekülnének a felderítésükre küldött osztagok elől, így rávették arra, hogy táborát a balszárnyon közelebb hozza egy olyan helyig, ahol – azt gondolván, hogy alkalmas a csatára –, vonalain kívülre helyezte a pasák lovasságát, és megelekedett azzal, hogy mögöttük és táborával szemben, mely egy a Drávaig húzódó erdőre támaszkodott, árkot vonjon, míg jobb oldalán régi táborának sáncai voltak. Ott hagyta hátra nagyméretű poggyászát. Bal oldalán dombok kerültek el, amelyek oltalmában megfelelően védve hitte magát, ezért nem is erősítette meg állását. Így erről az oldalról támadták meg, és bosnyák gyalogságát, akiknek csak muskétájuk és kardjuk volt, lekaszabolták, minek következtében a szpáhik – ahelyett, hogy segítségükre siettek volna – elmenekültek.

Nem térek ki hosszabban mindarra, ami ezt a csatát és következményeit illeti, mert mindazon részletekről, amelyekről tudomást szereztem, már pontos jelentést küldtem Őfelségének.”

¹⁶⁶ Ld. még: NAGY, 1987. 26.

RÖVIDÍTÉSEK- ÉS IRODALOMJEGYZÉK

I. FORRÁSOK

I.1. KIADATLAN FORRÁSOK

- A.E.C.P. Archives du Ministère des Affaires Étrangères, Correspondances Politiques (Párizs)
Turquie vol. 18–21.
Bavière vol. 29.
- A.E.M.D. Archives du Ministère des Affaires Étrangères, Monument et Document (Párizs)
Turquie I. vol. 7.
- Bibl. Nat. Bibliothèque Nationale (Párizs)
Nouvelles acquisitions françaises, ms. 5217.
- Mémoire
I és II „*Memoires touchant les revenus et les depenses de l'Empire Ottoman, les differentes milices qui composent ses armées, la maniere de les asssembler, l'ordre qu'elles observent dans leurs marches et les moyens dont on se sert pour leur fournir et conduire les vivre, l'artillerie et les munitions par M. de Girardin.*”
Archives Nationales K 1342 nr. 41 et 43.
- ÖNB-HAN Österreichische Nationalbibliothek, Handschriften, Autographen- und Nachlaß-Sammlung (Wien)
Cod. 6034. Epistolæ ad Leopoldum I. Imperatorem a legatis aliisque fide dignis datæ Constantinopoli videlicet Vol. I. Epistolæ XV anni 1684
Cod. 6035. Vol. II. Epistolæ X anni 1685
Cod. 6036. Vol. III. Epistolæ XII anni 1686
Cod. 6037. Vol. IV. Epistolæ XI anni 1687
- ÖStA HHStA Österreichisches Staatsarchiv, Haus- Hof- und Staatsarchiv (Wien)
Türkei I. Kt. 153

I.2. KIADOTT FORRÁSOK

AMBASSADE

- 1687 AMBASSADE du M. le Comte de Guilleragues et de M. Girardin auprès du Grand Seigneur, à Paris, chez G. de Luines, au Palais, dans la salle des Merciers, à la Justice; T. Girard, au Palais, dans la Grande Salle, à l'Envie; et Michel Guerout, Court-neuve du palais, au Dauphin, 1687.

CHARRIÈRE

1848. I CHARRIÈRE, Ernest: *Négociations de la France dans le Levant*. I. Paris, 1848.

HUDIŤA

1926 HUDIŤA, I.: *Répertoire des documents concernant les négociations diplomatiques entre la France et la Transylvanie au XVIIe siècle (1636–1683)*. Paris, Gamber, 1926.

GÖKBILGIN

1971 GÖKBILGIN, M. Tayyib: Venedik Devlet Arşivindeki Türkçe Belgeler Koleksiyonu ve Bizimle İlgili Diğer Belgeler. In: *Belgeler* 5–8 (1968–1971) 1–153.

MARSIGLI

1732 MARSIGLI, Luigi Ferdinando: *Stato Militare dell'Imperio Ottomano*. II. Haya – Amster-damo, 1732.

NAGY

1987/1 NAGY Lajos: Miksa Emánuel bajor választófejedelem hadinaplójából (1687). In: *Budától–Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez*. Szerk.: SZITA László. Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 1987. 145–175.

NICOLAY

1989 NICOLAY, Nicolas de: *Dans l'empire de Soliman le Magnifique*. Szerk. GOMEZ–GÉRAUD, Marie-Christine – YÉRASIMOS, Stéphan. Paris, Presse du CNRS, 1989.

RASID

1986 Rasid „hivatalos” török krónikája Budavár elvesztéséről. Fordította: FODOR Pál. In: *Buda visszafoglalásának emlékezete, 1686*. Szerk.: SZAKÁLY Ferenc. Budapest, Európa, 1986. 443–449.

SILAHTAR TARIHI

1928 SZILAHTÁR FINDIKILI MEHMED AGA: *Silahtar Tarihi*. II. Isztambul, Türk Tarih Endzsümeni Küllijati, 1928.

SZILAHTÁR

1968 Szilahtár török krónikás leírása az 1686–1687. évi magyarországi hadműveletekről. Fordította: KÁLDY-NAGY Gyula. In: *Magyar történeti szövegyűjtemény*. II. Szerk.: SINKOVICS István. Budapest, Tankönyvkiadó, 1968.

1986 Szilahtár Mehmed török krónikás visszatekintése 1686 eseményeire. Fordította FODOR Pál. In: *Buda visszafoglalásának emlékezete, 1686*. Szerk. SZAKÁLY Ferenc. Budapest, Európa, 1986. 411–443.

SZITA

1987/1 SZITA László: Részletek Lotharingiai Károly fővezér naplójából. In: *Budától–Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez*. Szerk.: SZITA László. Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 1987. 75–145.

ZÜBDE-I VEKAYIÁT

- 1995 DEFTERDÁR SZÁRI MEHMED PASA: *Zübde-i Vekayiât*. (Tahsil ve Metin, 1066–1116/1656–1704). Ed. ÖZCAN, Abdülkadir. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995.

2. IRODALOMJEGYZÉK

ACSÁDY

- 1899 ACSÁDY Ignác: *A karloviczi béke története, 1699*. Budapest, Akadémia, 1899.

ÁGOSTON

- 1997 ÁGOSTON Gábor: Az oszmán és az európai diplomácia a kölcsönösség felé vezető úton. In: *Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. Főszerk.: HANÁK Péter, szerk.: NAGY Mariann. Pécs, Univ. Press., 1997. 83–101.

ANDRÉ

- 1950 ANDRÉ, Louis: *Louis XIV et l'Europe. L'évolution de l'humanité*. Paris, 1950.

BACQUÉ-GRAMMONT–KUNERALP–HITZEL

- 1991 BACQUÉ-GRAMMONT, Jean-Louis – KUNERALP, Sinan – HITZEL, Frédérique: *Représentants permanents de la France en Turquie (1536–1991) et de la Turquie en France (1797–1991)*. Istanbul – Paris, Isis, 1991.

BÁRDOSSY

- 1992 BÁRDOSSY László: *Magyar politika a mohácsi vész után*. Budapest, 1943. Reprint: Budapest, Holnap, 1992.

BELIN

- 1870 BELIN, J.: *Des Capitulations et des traités de la France en Orient*. Paris, chez Challamel Aîné, 1870.

BÉLY

- 1990 BÉLY, Lucien: *Espions et Ambassadeurs au temps de Louis XIV*. Paris, 1990.

BÓKA

- 1988 BÓKA Éva: Rapport de Pierre de Girardin sur l'Empire Turc en 1686. In: *Südost-Forschungen* 47 (1988) 223–230.

BOURILLY

- 1913 BOURILLY, Victor Louis: Les diplomats de François Ier. Antonio Rincon et la politique orientale de François Ier. In: *Revue Historique* 113 (1913) 64–82.

BRAUDEL

- 1996 BRAUDEL, Fernand: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*. II. Fordította: R. SZILÁGYI Éva. Budapest, Akadémiai – Osiris, 1996.

CAMARINO

- 1970 CAMARIANO, Nestor: *Alexandre Mavrocordato, le Grand dragoman, son activité diplomatique, 1673–1709*. Thessaloniki, Inst. For Balkan Studies, 1970.

DANIŞMEND

- 1971 DANIŞMEND, İsmail Hami: *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*. V.: *Osmanlı devlet erkânî*. Istanbul, 1971.
- 1972 DANIŞMEND, İsmail Hami: *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*. III. Ankara, 1972.

DUPARC

- 1969 DUPARC, Pierre: *Recueil des Instructions données aux ambassadeurs et ministres de France depuis les traités de Westphalie jusqu'à la révolution Française*. XXIX (Turquie). Paris. Ed. Du CNRS, 1969.

EICKHOFF

- 1970 EICKHOFF, Ekkehard: *Venedig, Wien und die Osmanen*. München. Callwey, 1970.

EI

- 1978 *Encyclopédie de l'Islam*. V. Paris – Leiden, Brill, 1978.
- 1986 *Encyclopédie de l'Islam*. V. Paris – Leiden, Brill, 1986.
- 1993 *Encyclopédie de l'Islam*. VII. Paris – Leiden, Brill, 1993.

GEBEI

- 1999 GEBEI Sándor: A karlócai béke kelet-európai összefüggései. In: *Történelmi Szemle* 41 (1999) 1–2. 1–29.

HAMMER

1835. III. HAMMER, Joseph von: *Geschichte des Osmanischen Reiches*. Dritter Band: *Vom Regierungsantritte Murad des Vierten bis zum Frieden von Carlowitz, 1623–1699*. Pest, E. A. Hartleben, 1835.

HITZEL

- 1995 *Enfants de langue et Drogmans-dil oğlanları ve Tercümanlar*. Ed. HITZEL, Frédéric. Istanbul, 1995.

HOCHEDLINGER

- 1994 HOCHEDLINGER, Michael: Die französisch-osmanische „Freundschaft“ 1525–1792. In: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*. 102 (1994) 109–164.

HODINKA

1935 HODINKA Antal: Ami a karlócai békekötésből kimaradt és következményei. In: *Hadtörténelmi Közlemények* 1935. 159–213.

HUBAY

1948 HUBAY Ilona: *Magyar és magyar vonatkozású röplapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchenyi Könyvtárban, 1480–1718.* Budapest, Országos Széchenyi Könyvtár, 1948.

IA

1967 *İslam Ansiklopedisi*. 10. İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1967.

IORGA

1911 IORGA, Nicolae: *Geschichte des osmanischen Reiches*. Vierter Band (*bis 1774*). Gotha, Perthes, 1911.

JÁSZAY

1999 JÁSZAY Magda: Marsili, a katona, diplomata és tudós Magyarországon a török kor alkonyán. In: *Történelmi Szemle* 41 (1999) 1–2. 31–53.

KRETSCHMAYR

1934 KRETSCHMAYR, Friedrich: *Geschichte von Venedig*. Dritter Band: *Der Niedergang*. Stuttgart, Perthes, 1934.

KREUTEL

1960 KREUTEL, Richard F.: *Kara Mustafa vor Wien (Geschichte des Silahdars)*. 2. Aufl. Graz, 1960.

1969 KREUTEL, Richard F.: Osmanische Berichte über Kara Mustafas Feldzug gegen Wien. In: *Welt des Islams*. Neue Serie. 12 (1969) 4. 196–227.

LEMONNIER

1904 LEMONNIER, H: La lutte contre la maison d'Autriche. La France sous Henri II (1519–1559). In: LAVISSE, Ernest: *Histoire de France*. V/2. Paris, 1904.

MANTRAN

1962 MANTRAN, Robert: *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle*. Paris, Librairie Adrien Maisonneuve, 1962.

1984 MANTRAN, Robert: L'évolution des relations entre la Tunisie et l'Empire ottoman du XVIe au XIXe siècle. In: MANTRAN, R.: *L'Empire ottoman du XVIe au XVIIIe siècle*. London, Variorum Reprints, 1984. XIII. cikk

1989 MANTRAN, Robert: *Histoire de l'Empire Ottoman*. Lille, Fayard, 1989.

MARION

1993 MARION, Marcel: *Dictionnaire des Institutions de la France au XVIIe et au XVIIIe siècles*. Paris, 1923. Reprint: Paris, Picard, 1993.

- MERZIFONLU**
2001 *MERZIFONLU Kara Mustafa Paşa (Uluslararası Sempozyumu)*. Merzifon, Kültür Bakanlığı, 2001.
- MICHAUD**
1983 MICHAUD, Claude: XIV. Lajos keleti politikája. Nointel márki követsége a török Portán. In: *A Thököly-felkelés és kora*. Szerk. BENCZÉDI László. Budapest, Akadémiai, 1983. 103–111.
- NAGY**
1987 NAGY Lajos: Az 1686–1687. évi hadjárat. In: *Budától–Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez*. Szerk.: SZITA László. Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 1987. 13–53.
- NOMINATION**
1917(1918) La nomination d'un ambassadeur du roi (en 1685) et ses préparatifs de départ pour la Turquie. In: *Revue des études historiques* 1917 /1918/ 362–373. (Szerző nélkül).
- NORADOUNGHIAN**
1897 NORADOUNGHIAN, Gabriel effendi: *Recueil d'actes internationaux de l'Empire ottoman*. Paris – Leipzig – Neuchâtel, 1897.
- PAKALIN**
1971 PAKALIN, Mehmet Zeki: *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* II. Istanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1971.
- PARVEV**
1995 PARVEV, Ivan: *Habsburgs and Ottomans between Vienna and Belgrad (1683–1739)*. New York, Columbia Univ. Press, 1995.
- PASTOR**
1930 PASTOR, Ludwig Freiherr von: *Geschichte der Päpste im Zeitalter des fürstlichen Absolutismus, von der Wahl Innozenz' X. bis zum Tode Innozenz' XII. (1644–1700)*. Band 14. Freiburg im Breisgau, Herder, 1930.
- PRETO**
1975 PRETO, Paolo: *Venezia e i Turchi*. Firenze, 1975. (Publicazioni della Facoltà di Magistero dell'Università di Padova 20.)
- RUNCIMAN**
1988 RUNCIMAN, Steven: *The Great Church in Captivity. A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence*. Cambridge, 1988.
- R. VÁRKONYI**
1984 R. VÁRKONYI Ágnes: *Buda visszavétele, 1686*. Budapest, Móra, 1984.

R. VÁRKONYI

1987 R. VÁRKONYI Ágnes: A török háború Béctől Budáig. In: *Magyarország története tíz kötetben.*, III/2. Kötet. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Budapest, Akadémiai, 1987. 1577–1636.

SZAKÁLY

1986 SZAKÁLY Ferenc: *Hungaria eliberata. Budavár visszavétele és Magyarország felszabadítása a török uralom alól, 1683–1718.* Budapest, Corvina, 1986.

TDV-İA

1994 *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 9. İstanbul, 1994.

TESTA

I és II TESTA, Ignace baron de: *Recueil des traités de la Porte Ottomane avec les puissances étrangères.* Paris, 1864–1865.

UZUNÇARŞILI

1945 UZUNÇARŞILI, İsmail Hakki: *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı.* Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1945.

1954 UZUNÇARŞILI, İsmail Hakki: *Osmanlı tarihi.* III/2: *XVI. yüzyıl ortalarından XVII. yüzyıl sonuna kadar.* Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1954.

1983 UZUNÇARŞILI, İsmail Hakki: *Osmanlı Tarihi II: İstanbul'un Fethinden Kanuni Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar.* Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1983.

VANDAL

1900 VANDAL, Albert: *L'Odyssé d'un Ambassadeur. Les voyages du marquis de Nointel (1670–1680).* Paris, 1900.

VARGA

1986 VARGA J. János: *A fogyó félhold árnyékában. A török kiűzése Magyarországról.* Budapest, Gondolat, 1986.

VERESS

1987 VERESS D. Csaba: Hol volt az úgynevezett «második mohácsi csata» 1687. augusztus 12-én? In: *Hadtörténelmi Közlemények* 34 (1987) 691–715.

ZINKEISEN

1857 ZINKEISEN, Johann Wilhelm: *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa.* V. Gotha, Perthes, 1857.

II. József cenzúra-rendeletének megítélése a korabeli német nyelvű röpirat-irodalomban*

II. József fontosabb pátenseinek kiadását követően röpiratok sokasága látott napvilágot. Ez 1781-ben kiadott a birodalomra vonatkozó cenzúra-rendeletére is igaz volt. A pátens kibocsátása után sokan ragadtak tollat, hogy véleményezzék a rendelet szükségességét és elemezzék a benne rejlő lehetőségeket és várható hatását. Ugyanakkor József politikájáról, kormányzati stílusáról is véleményt mondhattak. Ez épp olyan ellentmondásos volt, mint az uralkodó személye. Azért esett a választásom ezen pátens visszhangjának elemzésére, mert a rendelet és módosításai folyamatosan témát biztosítottak a kortárs szerzőknek az évtized során.

Mind a történészek, mind az irodalomtörténészek az 1780-as éveket olyan időszakként tartják számon, amikor ugrásszerűen megnőtt a korábbi évtizedekhez képest a nyomtatott termékek száma. Új folyóiratok, röpiratok és könyvek kerültek ki az ekkor alapított nyomdákából. Leslie Bodi és Edith Rosenstrauch-Königsberg a felvilágosodás osztrák irodalmát és a röpirat irodalmát vizsgálták.¹ Ernst Wangermann a kor jellemző műfajában megírt munkákat, a pamfleteket vette nagyító alá.² Ugyancsak a brosrák felől közelítette meg II. József korát Eduard Beutner habilitációs dolgozatában.³ Az utóbbi két szerzőn kívül Horst Haselsteiner és Marianne Lunzer is azt vizsgálták, hogy II. József uralkodását hogyan ítélték meg a kortársak.⁴ A Magyarországon olvasott pamfleteket főként tartalmuk szerint Ballagi Géza rendszerezte még a 19. században.⁵ Többen publikáltak egy-egy rendelet hatására megjelent pamfletek témájában: Elisabeth Kovacs az egyházi rendeletek visszhangját, Helmut Reinalter, Edith Rosenstrauch-Königsberg a szabadkőművesség helyzetét vizsgálta, míg Friedrich Engel-Jánosi II. József halálának megítélését tanulmányozta a korabeli röpiratokban.⁶ Vannak olyan történészek, akik viszont nem a röpiratokat vizsgálták, hanem magukat az írókat. A legtöbb szerzőről Gustav Gugitz írt életrajzot.⁷ A hely kevés ahhoz, hogy minden név felsorolásra kerüljön, hiszen az évtized történetének megírásához elenged-

* Ezúton szeretnék köszönetet mondani a Bécsi Magyar Kulturális Intézetnek, valamint a Bécsi Magyar Történelmi Intézetnek munkám megírásához biztosított ösztöndíjukért.

¹ BODI, 1977; ROSENSTRAUCH-KÖNIGSBERG, 1988.

² WANGERMANN, 1985; WANGERMANN, 1966; WANGERMANN, 1988; WANGERMANN, 1993.

³ BEUTNER, 1992.

⁴ HASELSTEINER, 1993; LUNZER, 1979.

⁵ BALLAGI, 1888.

⁶ KOVACS, 1979; KOVACS, 1982; REINALTER, 1987; ROSENSTRAUCH-KÖNIGSBERG, 1975; ROSENSTRAUCH-KÖNIGSBERG, 1991; ENGEL-JÁNOSI, 1930.

⁷ A hely kevés ahhoz, hogy az összes életrajz címét felsoroljuk. A legtöbb tanulmánya a *Jahrbuch der Grillpalzer-Gesellschaft* sorozatban jelent meg. De G. Gugitz hagyatékában is megtalálhatók, amit a Wiener Stadt- und Landesbibliothek levéltára őriz.

hetetlen a kortársak munkáinak ismerete, így minden történeti munka felhasználta a röpiratokat.

II. József első pátenseinek egyike volt a cenzúra-rendelet. Ahhoz, hogy megértsük a cenzúra jelentőségét és szerepét a 18. századi Habsburg Birodalomban, két tényezőt kell figyelembe venni. Egyrészt az állam irodalomra és kulturális életre gyakorolt hatását, hiszen a cenzúrahivatalban folytatott viták gyakran az irodalomkritika szerepét is átvették. Másodsorban nem hanyagolható el az a vizsgálat sem, hogy hányan olvastak ebben a korban, és így mely társadalmi csoportokhoz jutottak el ezek a munkák.

1781 júliusában látott napvilágot az első, egész birodalomra vonatkozó cenzúra-rendelet.⁸ A 18. században a cenzúrázás elég nagy változáson ment keresztül a Habsburg Birodalomban. III. Károly az egyházi és iskolai vonatkozású munkák cenzúráját a püspökökre és a rendfőnökökre bízta, míg a politikai vonatkozásúakat a törvényhatóságok vizsgálták felül. Mária Terézia is több megoldással kísérletezett, végül a cenzúrázás jogát elvette a jezsuitáktól és egy udvari bizottságot állított fel, de ezekben a jezsuiták is képviseltették magukat. Gottfried van Swieten 1764-ben elbocsátotta az utolsó jezsuitát is a hivatalból, 1771-ben ő is kilépett, és ekkor a konzervatív katolikusok ismét bekerültek a bizottságba. A bécsi cenzúrabizottságon kívül minden tartományban voltak ilyen hivatalok. II. József 1781-ben központosította a cenzúraügyeket és felállította a cenzúrabizottságot (Zensurenkommission), amelynek munkáját az Államtanács felügyelte. 1782-ben aztán megszüntette az uralkodó ezt a hivatalt, és a cenzúra-, valamint a tanulmányi ügyekre egyetlen bizottságot állított fel (Studien- und Zensuren-kommission). A cenzorok a legtöbb ügyben önállóan dönthettek, csak a kirívó eseteket kellett az egész bizottság elé terjeszteni. A cenzorok fokozatosan kicserélődtek az évtized folyamán. Az egyházi személyeket a szabadkőművesség elkötelezett hívei váltották fel. A cenzorok száma is csökkent, 1788-ban már csak 6 volt a kezdeti 11 helyett. Magyarországon csak 1782. június 8-án hirdették ki a rendeletet. Itt a Helytartótanács engedélyezhette azon könyvek megjelenését, amelyet a Bécsből leküldött jegyzék alapján beazonosított. A fontosabb iratokról továbbra is a bécsi hivatal döntött.⁹

⁸ Legfontosabb pontjai: 1§. A birodalomban egyetlen testületre kívánja bízni a cenzúrázást. 2§. A vallást támadó iratokat továbbra is meg kell tiltani, de a protestánsoknak a vallásuk gyakorlásához szükséges könyveket engedélyezni kell. 3§. A császár engedélyezi a kritika szabadságát. 4§. Bizonyos művek és időszaki munkák egyes botrányos kifejezések miatt nem tilthatók el. 5§. A tudományos munkák minden vizsgálat nélkül kiadhatók, csak a kuruzslással és alkímiával foglalkozó munkákat kell cenzúrázni. 6§. A külföldi udvarokról szóló és államügyet érintő iratokat a kancellária ellenőrzi. 7§. Külföldről érkező magánzemélytől csak akkor szabad könyvet elvenni, ha több példányban van nála, és gyanítható, hogy eladás miatt hozta az országba. 8§. Cenzúrázni csak azokat a könyveket kell, amelyeket nyilvános eladásra szánnak. 9§. A rendőrség embereinek az a feladata, hogy a titokban zajló ügynökösködést felfedjék. 10§. Vallás- és államellenes könyveket továbbra is csak tudósok cenzúrázhatnak. 11§. A császár szerint a cenzúrabizottságnak sokkal kevesebb munkája lesz, mint eddig. 12§. És kevesebb költséggel is működtethető. SASHEGYI, 1958/1. 18–21. Sashegyi szerint ezek a cenzúra működésére adott utasítások voltak és nem cenzúra-rendelet, ahogy ezt később a szakirodalomban jelölték. SASHEGYI, 1958/1. 27.

⁹ SASHEGYI, 1958/1. 15–67.; WALDAPFEL, 1935. 29–64.

Józsefnek a megváltoztatott cenzúrapolitikával több célja volt. Egyrészt a felvilágosult eszmék és gondolatok értelmében akarta népét nevelni, mivel szerinte az állam morális és nevelő intézmény is.¹⁰ Ezeket a gondolatokat Thomasiustól, Puffendorftól és Ch. Wolfftól kölcsönözte.¹¹ Másrészt gazdasági okai is voltak a cenzúrarendelet kiadásának. II. József több, korábban cenzúrázással foglalkozó hivatalt bezárított, így a cenzorok fizetésével is takarékoskodni tudott, illetve eltörölt a könyvnyomatással kapcsolatos számos privilégiumot. Erről az egyik kortárs így vélekedik: „Ha a kormányzat nem hagy fel ilyen kedvezmények biztosításával, akkor olyan sok nyomdász lesz, mint fiákeres.”¹² A nyomdászat és könyvkereskedelem a hasznos kereskedelmi ágazatok közé tartozott, így a belföldi könyvkereskedők érdekeit kellett szem előtt tartani. Ugyanide tartozott az utánnomás engedélyezése is, amely az észak-német könyvkereskedők tiltakozását váltotta ki. Ugyanakkor ez kikaput biztosított, hogy a külföldről érkező könyveket hamis megjelenési hellyel adják ki, nehogy az olvasók azt gondolják, hogy a kormányzat az őt érő sérelmeket tartalmazó munkák megjelenését jóváhagyta. Hiába volt sok előremutató pontja a rendeletnek, voltak hiányosságok, pontatlanul megfogalmazott előírások, amelyek okai talán II. József személyiségében keresendők.¹³

A II. József által biztosított sajtószabadságot kiterjesztett sajtószabadságnak (*erweiterte Preßfreiheit*) nevezte a korabeli közvélemény. Bodi szerint ez nem jelentett mást, mint az olvasók olvasási szabadságának kiterjesztését, és nem a mai értelemben vett teljes sajtószabadságot.¹⁴ A kérdéshez még hozzátartozik az is, hogy e korban mást értettek sajtó alatt. A sajtótermékekhez a 80-as években egyre nagyobb számban megjelenő újságon és folyóiraton kívül a könyv és a brosúra is hozzátartozott.

Tény, hogy a korábbi időszakokhoz képest sokkal több írott anyag került forgalomba. Felvetődik a kérdés, kik olvasták ezeket a műveket, egyáltalán ki tudott olvasni. A 18. századi analfabetizmus mértékéről több tanulmány és könyv született, de pontos, számszerű adatok nem állnak rendelkezésünkre. A nemzetközi szakirodalom is egyre többet foglalkozik a problémával. Otto Dann, Roger Chartier és Paul Münch is vizsgálták az analfabetizmust különböző szempontok szerint.¹⁵ Dann az olvasótársaságokat, Chartier az írás és olvasás gyakorlati megvalósulását, Münch a németországi analfabetizmust vette nagyító alá. A kutatók megállapították, hogy a 18. század második felében nem volt semmilyen forradalmi változás az olvasási szokásokban és a

¹⁰ II. József jogi tankönyvét kiadták, amelyet Christian August Beck, a kor egyik jogásza szerkesztett a főherceg részére, és tanította is neki a jogi ismereteket. Lásd: CONRAD, 1964.

¹¹ BODI, 1977. 46.; WINTER, 1992. 9.

¹² (FULL), 1788. 69. A szövegben szereplő idézeteket saját fordításban közlöm.

¹³ Sashegyi így ír erről: „Ein Grund zu Schwankungen und Widersprüchen lag schon in der entwicklungsmäßigen Stellung der josephinischen Zensur zwischen der früheren kirchlichen, die sie ablöste, und der späteren Polizeizensur, die aus ihr erwuchs.” In: SASHEGYI, 1958/1. 36.

¹⁴ BODI, 1977. 53–54.

¹⁵ DANN, 1982.; ARIËS – CHARTIER, 1991. 115–134.; MÜNCH, 1998. 431–440.

különböző társadalmi rétegek írástudásában a korábbi időkhöz képest, annak ellenére, hogy az olvasni tudók száma nőtt.

Az analfabetizmust és a lakosság német nyelvtudását Magyarország különböző területein is vizsgálták már,¹⁶ de még nem született egy egységes kép az országról. Monok István, Madas Edit, Tóth István György és Kristóf Ildikó tanulmányozták a magyarországi analfabetizmust hagyatékok, korabeli jogi iratok és a boszorkányperek iratainak felhasználásával.¹⁷ A részeredmények alapján megállapítható, hogy a parasztság körében nagyon kevesen, a kismesség körében többen, míg a főnemesség nagy része tudott írni és olvasni. Több kutató azon a véleményen volt, hogy az olvasni tudók száma nagyobb volt, mint amennyit a szakirodalommal bizonyítani lehet. A kutatók egyes országrészekben folytattak vizsgálatot, így a részeredményeket nem lehet az egész ország területére érvényesnek tekinteni, hiszen az észak-magyarországi bányavárosokban és azok környékén kevesebb analfabéta volt,¹⁸ mint Nyugat-Magyarországon, ahol inkább kismesek éltek, és nem helyeztek akkora hangsúlyt a könyvekre és az olvasásra. Nehéz a valóságot tükröző adatok és tények feltárása, hiszen ebben az időben nem volt népszámlálás, és az iskolakötelesek összeírása is hiányzott.

A hagyatéki leltárak lehetőséget adnak a kutatóknak, hogy tájékozódjon az olvasási szokások felől, de ezeket az adatokat is óvatosan kell kezelni, hiszen a könyv birtoklása még nem jelentette azt, hogy a tulajdonos olvasta azt, vagy hogy tudott olvasni. Még nehezebben válaszolható meg kérdés a kutató számára, hogy hányan olvasták Magyarországon a 18. század végén megjelent német nyelvű pamfleteket. Fülöp Géza rámutat könyvében, hogy a II. József korában elterjedt röpiratokat nem nagyon gyűjtötték az emberek, hanem továbbadták.¹⁹ Tehát a hagyatéki leltárakból se megválaszolható a teljesség igényével a kérdés. Ugyanakkor azt is nehéz megmondani, hogy ki olvasott német nyelven, és a német nyelvű pamfletek hány emberhez jutottak el például Magyarországon.²⁰

Bár nem tudni, hány emberhez jutottak el a nyomtatott munkák, az tény, hogy a cenzúrarendelet élénkítő hatással volt a korabeli irodalmi életre. Ebben Bécsnek óriási szerepe volt, hiszen a német területekről és a birodalom különböző részeiről érkeztek ide a magukat kipróbálni akaró írók. A kávéházak, az olvasókabinetek, a kölcsönkönyvtárak mind hozzájárultak ehhez az irodalmi „pezsgéshez”.

¹⁶ Ezt azért hangsúlyozom ki, mert a dolgozatban német nyelvű röpiratokat vizsgálok. Csapodi kutatásai alapján 1780–1790 között Magyarországon a latin nyelvű könyvtermelés 709 db, a magyar nyelvű 651 db, míg a német 450 db. A német nyelvű nyomtatványok tekintetében Mária Terézia és II. József időszaka a gyarapodás ideje. A német polgárság körében ekkor terjed el a hazai felvilágosodás. CSAPODI, 1946. 98–104.

¹⁷ MADAS – MONOK, 1990; TÓTH, 1996; KRISTÓF, 1995. 67–104.

¹⁸ ČIČAJ, 1993.

¹⁹ FÜLÖP, 1978. 199.

²⁰ Kazinczy Ferenc két könyvtárjegyzéke is megmaradt, és itt szerepel egy német nyelvű röpirat: *Joseph der II. In Elysium*. Elszórtan megtalálhatók leltárakban német nyelven írt röpiratok, de nem tömegesen.

A kor kedvelt irodalmi műfaja a röpirat volt.²¹ Formáját, témáját és stílusát tekintve széles skálán mozgott. A témákat a szerzők a hétköznapi életből merítették, de ugyanilyen intenzitással foglalkoztak bel- és külpolitikai eseményekkel és problémákkal. Ha számszerűen megnézzük, melyik brosúra milyen témával foglalkozott, akkor a legtöbb a császár, eneleiteit és azok részleteit tárgyalta. Egyeduralmának első évében a II. József-ki kapcsolatos elvárásokat és reményeket írták meg a szerzők. Az emberek ítélete az uralkodó rendeleteiről viszont erősen összefüggött azok hatásával. Így hamarosan megszűnni látszott az a szimpátia, amely II. József személyét az első években övezte. Egyre többen csalódtak a császár reformjaiban, és ennek a röpiratokban is hangot adtak. Gyakori volt, hogy ha megjelent egy röpirat, amely egy sokakat érintő problémát vetett fel, akkor utánzatok vagy válasz-röpiratok születtek. Erre a legtipikusabb példa a "Was ist...?" pamfletek összessége.²² Eybel: „Was ist der Pabst?” című pamfletjének a hatására körülbelül 70 ilyen kezdetű munka született.²³

Formájukat tekintve a röpiratok lehetnek fiktív levelek és párbeszéddek, amelyekben az egyik fél legtöbbször maga II. József volt. Máskor egy fiktív utazás keretein belül mondott véleményt a szerző a korról és az uralkodóról. Beszéddek, prédikációk, álmképek szintén előfordultak és fokozatosan terjedt az elíziumi beszélgetés műfaja is.²⁴ A röpiratok formáját erőteljesen befolyásolta a „piaci verseny”. Hiszen ezeket a röpiratokat az utcán árulták, és ami egyik nap még aktuális volt, azt a másik nap már érdektelenség övezte. Ezért a cím is meghatározó volt, hiszen ez volt, ami felkeltette az olvasók figyelmét. Szójátékok, viccek, paródia, de néhol a gúny eszközével is éltek az írók. Ezek a röpiratok az egységes irodalmi nyelv megteremtését is szolgálták a Habsburg birodalomban.²⁵ A röpiratok terjedelmüket tekintve is változatos képet mutattak. A háromoldalastól a négy-öt száz oldalas munkákig minden besorolható volt a brosúrák csoportjába.

Elmondható, hogy a sok nehézség ellenére is az osztrák szépirodalom és politikai irodalom II. József idejében látványos fejlődésnek indult. Az írások stílusa és nyelvezete változatosabb, könnyedebb, sokrétűbb és komplexebb lett a 80-as évek végére. A röpiratokban az elnagyolt szatírárt finomabb irónia váltotta fel. 1781 után robbanásszerűen nőtt a brosúrák, időszakos kiadványok száma. Csapodi Csaba a Magyarországon 1780–1790 között megjelent nyomtatott munkákat számolta össze, és ha ezeket az adatokat összehasonlítjuk az előző évtized adataival, látható, hogy valóban ugrásszerű-

²¹ „Eine nicht gebundene Druckschrift, vom Einblattdruck bis zur umfangreichen Broschüre reichend; sie behandelt Tagesfragen des polit., kirch., sozialen oder wissenschaftl. Lebens. Die Flugschriften erscheinen bald nach der Erfindung der Buchdruckerkunst (erstes Flugblatt 1488), sie dürfen als Vorläufer der Zeitungen bezeichnet werden.” In: FUCHS–RAAB, 2001. 245–246.

²² BODI, 1977. 143.

²³ BODI, 1977. 125.

²⁴ SZEKERES, 1955.; D’ESTER, 1926.

²⁵ BODI, 1977. 138–152.

en nőtt a kiadványok száma.²⁶ Ugyanezt támasztja alá Pezsl röpirata is: „*Ahogy egy déli viharos szél Belső-Afrika puszta homoksivatagaiban felkap egy sáskahadat és hirtelen leejti egy csendes tartományra, úgy emelte fel a császári cenzúrendelet 1781-ben az önelégült naplopók sivár fejéből azt az ismert megszámlálhatatlan röpirathadat és ejtette a csodálkozó Bécsre.*”²⁷

A *Josephinische Curiosában* is megjelent a „*Die Broschü-renfluth während der Josephinischen Preßfreiheit*”, amely így jellemzi az 1780-as években megjelent röpiratokat: „*ami a tartalmukat illeti, egy csekély részét kivéve, minden kritikán aluli volt, mert a szorgalmas fejek és az alkalmas tollnokok visszautasították, hogy ilyen mindennapos röpiratokkal foglalkozzanak.*”²⁸

Az 1781 júniusában meghozott rendelet után megsokasodó röpiratok tartalmuk alapján korszakokra tagolhatók. Alois Blumauer II. József uralkodásának első éveiben megjelent pamfletek tartalmuk szerinti korszakolását végezte el 1782-ben megjelent röpiratában.²⁹ Természetesen nem szalasztotta el azt a lehetőséget sem, hogy munkájában ő is véleményt formáljon a sajtószabadságról.

Kezetben Mária Terézia temetésével kapcsolatos brosúrák jelentek meg nagy számban és egyéb más költemények, melyek a legkülönbözőbb témákat öleltek fel.³⁰ A „röpiratáradat”, amellyel ezt a helyzetet jellemezték, azért találó kifejezés, mivel havonta 50–60 pamflet került az érdeklődők kezébe. Blumauer szerint ez azért következhetett be, mert az íróknak talán sikerült eltalálni a közönség ízlését, és nem esett nehezükre, hogy ismert személyiségek életét, családi helyzetét, munkásságát mutassák be alkotásaikban. A minőségük azonban rendkívül gyenge volt, hiszen a legtöbben pénzszerzés céljából írták őket. A színvonalat így jellemzi a röpiratszerző: „*egy nap alatt elkészült a munka, a másodikon elolvasták és a harmadik napon már el is felejtették.*” Hamarosan „*eltelt a közönség a sok semmitmondó irattal.*”³¹

Konrad Bartsch, aki szintén Blumauer köréhez tartozott, Hajnóczynak írt egyik levelében (1781. február 13.) így írt a sajtószabadságról: „*a cenzúráról már nem kell*

²⁶ 1775–1780 között 816 darab könyv, 1781–1785 között 771 darab, míg 1786–1790 között 1018 darab könyv jelent meg Magyarországon. Ha ezt évekre bontjuk le, akkor a következő adatot kapjuk (in: CSAPODI, 1942. 393–398.) [Az összegek nem helyesek]:

1780	1781	1782	1783	1784	1785
217 db	151 db	142 db	159 db	155 db	163 db
1786	1787	1788	1789	1790	
141 db	149 db	150 db	187 db	391 db	

A táblázatban szereplő adatok összege nem egyezik a könyvben megadott összeggel. (G.B.)

²⁷ PEZSL, 1790. 289.

²⁸ GRÄFFER, 1848–1850. V. 48.

²⁹ BLUMAUER, 1782.

³⁰ Blumauer fel is sorol jó néhány címet, amelyek azt hivatottak jelezni, hogy milyen témákat tárgyaltak a röpiratok: A bécsi szobalányokról, A polgárlányokról, A bécsi kisasszonyokról, A bécsi kereskedőkről, A pékekről, A nemzeti színházról, A szavak visszaéléséről, A bécsi esküvőkről, Az udvar szelleméről, A barátságokról stb. In: BLUMAUER, 1782. 5–7.

³¹ BLUMAUER, 1782. 8.

tartani. [...] Cenzoraink legtöbbje felvilágosult, sok mindent belátó ember, akiknek a mesterségük éppolyan terhes volt számukra, mint a szerzőknek [...] így akik abból indultak ki, hogy a cenzúrát meg kell szüntetni, vagy nagyon korlátozni kell, a véleményüket az udvarnak továbbították. Véleményük a kancelláriába érkezett, amely ezekről összesítést készített és továbbadta a császárnak, akitől naponta nyilatkozatot várnak.”³²

Nem sokkal ezután (1781. március 22.) Bartsch már csalódottságának adott hangot a cenzúra miatt: „A cenzúra miatt érzett örömet meg kell zavarnom, sok dologban módosították. Az így keletkezett rendelet annyira megfoghatatlan és érthetetlen, hogy minden jóézésű ember elégedetlen vele.”³³ Sokan elégedetlenek voltak egyrészt a cenzurapátens hiányosságai és pontatlanságai, másrészt az ennek hatására megírt munkák alacsony színvonala miatt. Ezen az állapoton az egyházi tartalmú intézkedések és a pápa bécsi látogatása változtatott. Az ekkor megjelenő röpiratok már egy újabb szakasz alkotásai voltak és vigasztalóbb képet adtak Blumauer számára.³⁴

Most a téma kereste meg az írókat és nem fordítva. Az első jelentős műve ennek a periódusnak Eybel: „Was ist der Pabst?” című munkája, amely az első olyan alkotás, mely a köznép számára is érthetővé tett bizonyos egyházi jogi kérdéseket, másrészt támogatásáról biztosította Józsefet, az egyházakat érintő reformjaiban. Ezzel párhuzamosan nemcsak József reformjaival egyetértők pamfletjei voltak olvashatók, hanem az ellentábor is hallatta hangját. Az utóbbi legismertebb képviselője Migazzi bíboros volt, aki munkájában szóvá tette, hogy az egyházi dolgokról nem az azokat megillető tisztelettel írnak a szerzők.³⁵

Sok egyházi személy templomi prédikációiban mondta el véleményét, melyet a reformpártiak azonnal megcáfoltak. Így született a „Predigerliteratur”, amely már a pamfletirodalom harmadik szakaszát képviseli, hiszen a lap megjelenésével párhuzamosan röpiratok is napvilágot láttak, amelyek ezekkel a témákkal foglalkoztak, és minősítették a „Predigerliteratur”-t.³⁶ Óriási szenzáció volt a *Wöchentliche Wahrheiten für und über die Prediger in Wien* című lap, amelynek első számát 1200 példányban adták ki.³⁷ Így ír erről Full: „Megjelent az első szám és óriási szenzációt

³² ROSENSTRAUCH-KÖNIGSBERG, 1975. 39.

³³ ROSENSTRAUCH-KÖNIGSBERG, 1975. 39.

³⁴ „A tehetségesebb emberek felébredtek és sokan közülük, akik írásai épp olyan jelentéktelenek voltak, mint a témák, amelyekkel foglalkoztak, azt szándékozták bizonyítani, hogy korábban az íráshoz szükséges témák hiányoztak és irászenvedélyük nem hagyott időt nekik, hogy a témák szerencsésebb kiválasztására gondoljanak.” BLUMAUER, 1782. 11.

³⁵ LUNZER, 1979. 53–63.; Migazzi életéről, munkáiról lásd: WOLFSGRUBER, 1897.

³⁶ Csak néhány röpiratot említenék meg, amelyek a „Predigerliteratur”-ral foglalkoznak: *Sendschreiben an die Herren Verfasser der Predigerkritik in Wien, Wien, 1782.*, *Wer sind die Verfasser der wöchentlichen Wahrheiten für und über die Prediger in Wien?* [...] von Karl Friedrich Schwab. S. Hartl, Wien 1782., *Für Herrn Josef Pochlin. Von den Verfassern der wöchentlichen Wahrheiten für und über die Prediger in Wien* [...] von L. A. Hoffmann. J. F. Edl. V. Schönfeld, Wien, 1782. stb.

³⁷ A józsefi reformokat pártoló szerzők jelentették meg a „Predigerkritiken”, amelyek először a „Wöchentliche Wahrheiten für und über die Prediger in Wien” cím alatt, majd más címek alatt jelentek

keltett. [...] A világosan gondolkodók a fejüket rázták és mosolyogtak, a kevésbé világosan gondolkodók szidták az írókat és a császárt, és egy kis réteg sóhajtozott és azt gondolta, hogy hamarosan itt az Antikrisztus. [...] Minél jobban szidták, annál többen keresték a munkát, annál gyakrabban olvasták.”³⁸ A szerzők a prédikáció azon részeit kritizálták, amelyekben a prédikátor olyan témákról beszélt, amelyek nem tartoztak megkövetelt feladataihoz, azaz a nép tanítását nem szolgálták közvetlenül. Ezeket a dolgokat a kritikusok babonának, képmutatásnak és eretnekségnek nevezték.³⁹

A röpiratok témáján kívül Blumauer a minőségükről is írt munkájában: „az írás mestersége, főképp Bécsben nagyon sokat veszített méltóságából és egy alávaló foglalkozássá alacsonyodott.”⁴⁰ Azt, hogy ilyen rossz minőségű munkák megjelenjenek, egyedül az olvasóközönség akadályozhatja meg Blumauer szerint.⁴¹ Mindezek ellenére Blumauer pozitívan ítélte meg II. József cenzúrarendeletét, habár tisztában volt vele, hogy az emberi gondolkodás csak nagyon lassan változtatható meg.⁴²

A cenzúrarendelet pontjait végignézve az írók a cenzúra alapelvét, a 2., 3. és a 11. pontját támadták a legélesebben. A legtöbben a biztosított vélemény szabadságot illeték egyetértő vagy elmarasztaló kritikával.⁴³ Elsősorban ezzel foglalkozik az 1784-ben megjelent *Briefe aus Berlin über verschiedene Paradoxe dieses Zeitalters* és Johann Friedel *Fünffzig Briefe aus Wien verschiedenen Inhalts an einen Freund in Berlin* című munkája. A két munka szorosan kapcsolódik egymáshoz. A bécsi levelek szerzője, Johann Friedel szerint a felvilágosodás útjában álló fő akadály a hátrányos cenzúrarendelet volt: „Az emberi boldogságának vérzett a szíve, ha látta, hogy a kivirult koponyákat a cenzor tanácsára visszakergették pályájukról. A cenzor maga ismerte fel a keménységet és a rendbontást, amiért őt fizették.”⁴⁴ Hála az uralkodónak, aki szét-

meg 1782-től 1788 nyaráig rendszeresen. Kiadója 1785-ig Leopold A. Hoffmann volt. A szerzők járták a miséket, először csak Bécsben, majd vidéken is, meghallgatták, és részletekbe menően kritizálták ezeket a prédikációkat, melyek gyakran élesen bíralták a császár egyházellenes reformjait. Természetesen az ellentábor sem hagyta szó nélkül a kritikákat.

³⁸ (FULL), 1788. 41.

³⁹ STRASSER, 1954. 35.

⁴⁰ STRASSER, 1954. 35.

⁴¹ „A közönség egymaga meg tudná hiúsítani ezt a rosszat. Ő az egyetlen olyan úr, akit a szerzők bíróként elismernek, aki törvényeinek az írók és kontárok alávetik magukat. Korlátlanul uralkodik a szellem minden munkája felett, és dönt az író életéről és haláláról.” In: BLUMAUER, 1782. 42–43.

⁴² „A kiterjesztett cenzúraszabadság és az íróknak ezáltal lehetőségük nyílt az ellentmondásra és a véleménynyilvánításra, az általános felvilágosodásnak egy kevésbé áldásos szüretet ígért, és talán ez az emberi értelem javát szolgáló rendelet, amely még olyan újszerű, már valódi eredményeket mutat fel.” BLUMAUER, 1782. 64.

⁴³ József így fogalmaz: „Soll man gegen alles, was unsittliche Auftritte und ungereimte Zotten enthält, aus welchen keine Gelehrsamkeit, keine Aufklärung jemals entstehen kann, streng, gegen alle übrige aber, wo Gelehrsamkeit, Kenntnisse und ordentliche Sätze sich vorfinden, um so nachsichtiger sein, als erstere nur von grossen Haufen, und von schwachen Köpfen gelesen, letztere hingegen schon bereiteten Gemüthern und in ihren Sätzen standhafteren Seelen unter die Hände kommen.” HANDBUCH, 1785. 1. kötet. 517.

⁴⁴ FRIEDEL, 1784. 67.

zúta azokat a bilincseket, amelyek az egészséges értelem és a szellem folyamának útjában álltak, és „a monarcha ezzel a rendelkezéssel egy felvilágosult nemzetet [!] kapott, amely képes volt a jót, amelyet nyújtottak neki, hálás szívvel felismerni. Bizonytétát adta [József], hogy a szabad szellem és a szabad szív felett éppúgy uralkodni akar.”⁴⁵ A cenzúra szabadságának következményei szinte előreláthatóak voltak. Az okoskodó írók egy csoportja nekiesett az olvasóközönségnek és 7, 10, 17 krajcáros „receptekkel” árasztotta el őket. Természetesen jó pamfletek is születtek, amelyek szerzői közül többet is felsorol Friedel (Eybel, Sonnenfels, Benzur, Blumauer, Grossinger stb.).

Az eddig említett röpiratok hangvétele meg sem közelítette a *Briefe aus Berlin* című pamflet éles hangvételét.⁴⁶ Ez a munka jelentette a kezdetét annak a már említett korszaknak, amelyben a józsefi reformokkal szembeni kritikus hangok egyre erősödtek. A röpirat megjelenésének az adott apropót, hogy írója szemtelen hangon sorra cáfolta Friedel bécsi leveleinek állításait. Hogyan várhatják el az írók – teszi fel a kérdést –, hogy bármilyen hatást gyakoroljanak az olvasókra? Az egyik író a megélhetésért ragad tollat, a másik valamilyen előnyt remél, de ha nyugodtan végiggondolja az olvasó, akkor rájön, hogy egyik szerző sem találta meg ügyes kifejezések használatával az állampolgárok szívéhez és értelméhez vezető utat. Általában rágalmozás és szatíra a műfaja ezeknek a röpiratoknak, melyek inkább elkésztik az olvasót, de nem művelik őket. (Holott a két röpiratfajta védelmében több író is szót emelt.) Ugyanakkor ezek a semmitmondó iratok elleniratok sokaságát eredményezték, és hatásuk egyáltalán nem volt kedvező, hiszen apát gyermeke, a polgárt a másik polgár ellen fordították. Majd egy gúnyos kérdést tesz fel: „Ennek a pontnak az ismeretében az új sajtószabadság olyan jótettnek kiáltható ki, melyet a gondolkodó emberiség általános ujjongása ünnepel? Kapott a nemzet ezzel lehetőséget a tudományokban való fejlődéshez vagy a valódi felvilágosodáshoz?”⁴⁷ Majd reményét fejezi ki a szerző, hogy talán engedélyezik a szabad könyvkereskedelmet a térségben.

További felháborodásának adott hangot, amikor más országok sajtószabadságával hasonlította össze a József által bevezetett rendeletet: „Egy cenzúra-rendszerről beszélnek. Miben áll ez? Miben állhat ez? Vagy engedélyezik minden munka kinyomtatását és árusítását, mint Dániában, Angliában és még más országokban, vagy majdnem mindent megtiltanak, mint Spanyolországban, Portugáliában (és ezzel inkább maradjunk a közelben) – Bajorországban.”⁴⁸

A berlini és bécsi levelek első kötetei után természetesen a második kötetek is napvilágot láttak, amelyekben folytatódott a vita. Johann Friedel második könyvében a

⁴⁵ FRIEDEL, 1784. 70–71.

⁴⁶ Full is ezt írja munkájában, és ezt a megjegyzést fűzi a megjelenéséhez: „A ml nagyon keserű és nevelő célzattal íródott a császár és az állam számára; és ha a pletykáknak, melyek mostanában felröppentek hinni lehet, akkor a császár azt mondta, amikor elolvasta, hogy: ez egyszer eltalálták.” (FULL), 1788. 93.

⁴⁷ BRIEFE AUS BERLIN, 1784. 244.

⁴⁸ BRIEFE AUS BERLIN, 1784. 2. Teil. 9.

felvilágosult abszolútizmus jogosultságát akarta igazolni II. József tartományaiban. Tisztában volt az abszolútista kormányzat gyengeségeivel: „*A fejedelem, aki a legjobb, legrátermettebb, az is ember, gyenge, tökéletlen ember minden olyan indulattal, mint alattvalói. [...] Körbe van véve hiénákkal, akik álszent könnyeket ejtenek és az elnyomottak vérét élvezettel szívják ki. Nyilvánosan elismerem, hogy a fejedelmet egy nép lehető legjobb, ugyanakkor a lehető legnagyobb bajának tekintem.*”⁴⁹ Johann Friedel az író feladatát is meghatározta a felvilágosult abszolútista államban, amely állam a 'mindent a népért, de semmit a nép által' elv szerint működött. Az író feladata, hogy a program szolgálatába álljon. A pamfletírók az átlag nép apostolai, és a tömegnek hasznosabb szolgálatot tesznek, mint Locke vagy Leibnitz. A mű érdekessége az volt, hogy a fennálló rendszer mellett foglalt állást, ennek ellenére nem adták ki Bécsben.

A levelek megjelenése után, többen a szerzők közül már nem II. József politikájának és személyének méltatásával foglalkoztak, hanem kritikusan rámutattak az ellentmondásokra.⁵⁰ Másrészt a témaválasztás egyoldalúsága is megszűnni látszott, és az uralkodó tevékenységét több szempontból is nagyító alá vették a szerzők. Franz Kratter erről így nyilatkozott: „*Az emberek egyöntetűen kiabálnak a bajok, a papság, a fanatizmus, a babonával való fertőzés ellen, és van rá okuk. De miért nem írnak a politika fanatizmusa ellen? [...] Tegyen az ember összehasonlítást. A gyilkos háborúk rettenetes járványai, [...] a pénzügyi rendszer kegyetlen elnyomása, a bírók jogtalan ítéletei és a sok millió ember javairól és fájdalomáról való önkényes döntések.*”⁵¹

Cenzúrendeletével II. József célja népe műveltségi szintjének emelése volt. Huber munkájában pontosan ezt, a nép felvilágosításának tényét emelte ki, mikor értékelte a monarcha cenzúrendeletét: „*Messze eltávolodva a nemesség és az egyház kedvelt alapelvétől: hogy a polgárságot és a parasztságot durva tudatlanságban kell tartani, József sokkal inkább megpróbálta a felvilágosodást a rendek között terjeszteni, és népének az ember legértékesebb tulajdonságát engedélyezte, ami az állatoktól megkülönbözteti őket, az ész szabad használatát, ami Mária Terézia alatti szigorú cenzúra miatt korlátozva volt. Mindent engedtek olvasni és írni, ami nem tartalmazott nyílt istenkáromlást, lázadásra való felszólítást vagy erkölcsi romlottságot. Meg volt győződve, hogy egy fejedelem népénél a szellemi kultúra magasabb fokának biztosításával semmit nem kockáztat, hogy az emberek, ha emberi jogaikkal jobban tisztában vannak, kevésbé háborodnak fel.*”⁵²

Franz Reisinger olműtzi egyetemi tanár is kiemelte 1790 áprilisában II. Józsefről tartott előadásában, hogy az uralkodó az előítéletek kiirtását és a felvilágosodás eszméinek elterjesztését akarta elérni a sajtószabadsággal.⁵³ A professzor elismerte, hogy rengeteg panaszt emeltek a monarcha uralkodása ellen, de szerinte ez sem árnyékol-

⁴⁹ FRIEDEL, 1784. 16–17.

⁵⁰ WANGERMAN, 1988.

⁵¹ KRATTER, 1799. 24.

⁵² HUBER, 1797. 9–10.

⁵³ GRÄFFER, 1848–1850. I. 190–194.

hatta be uralkodásának ragyogását, még akkor sem, ha „*legjobb intézkedéseit gyakran rágalazzák, ugyanúgy, mint a sajtószabadságot.*”⁵⁴ 1785 körül egyre nőtt a II. József politikájával, így a sajtószabadsággal való elégedetlenség. Erősödtek azok a hangok, melyek a cenzúrendeletet bírálva szélesebb körű sajtószabadságot követeltek. Ebbe az áramlatba tartozik Joseph Grossing egyik 1785-ben készült röpirata is.⁵⁵ 50 pontban élesen kritizálta II. József uralkodói stílusát. A sajtószabadsággal való visszaéléseket is keményen ostorozta a 28. „*Valószínűtlen, hogy*”-ban.⁵⁶

Ugyanebben az évben jelent meg Johann Jakob Fezer röpirata is, mely az előbbi analógiájára készült.⁵⁷ A korabeli cenzúrát inkább kalandosnak tartotta: „*mert ezen keresztül egész népeket próbálnak, mint kiskorúakat pórázon vezetni, és így a cenzúra az eltakarandó ostobaság, amelyet egy nemzetnek csak okozni lehet.*”⁵⁸ A nem megfelelő sajtószabadságot is éles kritikával illette. II. József részben a nép okítása érdekében vezette be cenzúrendeletét, de Fezer szerint a nemzetnek előtte sok mindent meg kell tanítani. Például azt is, hogyan különböztesse meg az igazat a hamistól: „*Egy nemzet kevésbé tartja fontosnak, hogy egy szerző balgaságokat ír, ezzel saját magát károsítja, de egy nemzetnek az nagyon fontos, hogy egy miniszter butaságokat ne kövessen el. [...] A sajtószabadság a politikai tolerancia elragadó partnernője, tápláléka a nép világi igyekezetének, nélküle a szabad népek rabszolgák lesznek és az állati butaság szintjére süllyednek.*”⁵⁹

Fezer is nemtetszését fejezte ki, miszerint sok író könyveiben csak tetszeni akar. Ennek érdekében nem válogat az eszközökben. Helvetiust idézve már csak a tiltott könyvekben található igazság. Így a cenzúrának – mivel ilyen silány munkák megjelenését teszi lehetővé – olyan politikai szüleménynek kell lennie, mely ostobaságok és hazugságok terjesztését teszi lehetővé a nép között anélkül, hogy az ellenmérget is rendelkezésükre bocsátaná. Kifogásolta azt is, hogy sokan pénzkereseti lehetőségnek tartják az írást, és ez is a minőség rovására megy. A jó munkák megjelenését pedig a rugalmatlan cenzúra akadályozza, ezért a valóban értelmesek nem alkotnak, mert nehéz jó kiadót találni, vagy nincs idegzetük a kéziratokat ide-oda küldözgetni. A felvilágosodás eszmekörének megfogalmazásával zárja a gondolatmenetét.⁶⁰

⁵⁴ GRÄFFER, 1848–1850. I. 192.

⁵⁵ GROSSING, 1785.

⁵⁶ „*Valószínűtlen, hogy egy országban a valódi felvilágosodás hatással lenne, ha a közönséges halandóknak olyan könyveket próbálnak a kezébe adni, amelyeket az egyházi előjárók szídnak [...]. minden harmadik sorban a kegyelmes fejedelmet dicsérik.*” GROSSING, 1785. 19.

⁵⁷ WAHRSCHEINLICHKEITEN, 1785.

⁵⁸ WAHRSCHEINLICHKEITEN, 1785. 154.

⁶⁰ „*A cenzúra minden körülmények között nemcsak haszontalan és szükségtelen, hanem szégyenletes is, következésképpen minden károsodás nélkül meg lehet szüntetni. És a nemzetnek tiszteletre méltó szabadságot juttatna, hogy saját ítélőképességének iránytűjével a tudományok és a vélemények tengerén hajózzanak, és új felfedezéseket tegyenek, aztán sok sikert az utazáshoz!*” WAHRSCHEINLICHKEITEN, 1785. 174.

Kritikusan szemlélte a józsefi cenzúrendeletet Karl Fried-rich Bahrdt is.⁶¹ Néze-
teinek ismertetésekor abból indult ki, hogy az ember Istentől kapta a gondolkodás és a
beszéd képességét. Egyik a másiktól elválaszthatatlan. A beszéd szabadságát meg-
szüntetni nem jelent mást, mint a gondolkodás jogát megsemmisíteni. Ha egy cselek-
vést megfosztanak céljától, akkor magát a cselekvést semmisítik meg. Ha az uralkodó
megfosztja az embereket a gondolkodás és a beszéd szabadságától, akkor hogyan
ismerjék meg mások gondolatait? Abban az esetben, amikor az emberek nem közölhe-
tik saját gondolataikat, teret nyernek olyan személyek, akik az emberek értelmét gúzs-
ba köthetik.

Kratter is ecseteli a cenzúrendelet korlátait már említett művében: „*A publicisztika szándéka, hogy a rendelkezések minden hiányosságát felfedje az államban. [...] Egy szabad, megfelelően felépített államban a nyilvános tetteket a publicitás cenzúrájának kell alávetni, mint ahogy a törvények áthágását a bírói ítéletnek vetik alá. Minden tett, mely következményeinél fogva a társadalomra hatással van, nyilvános tett. A privát cél egymaga soha nem tudja azt privát cselekedetté alakítani.*”⁶² Kratter szerint a publi-
cisztika példákön keresztül tanít, okokon keresztül győz meg, könyörtelenül ijeszt el,
de a jó emberi cselekedetéről is ír. Valódi forrása a kor történetének, „és a fejedelmek
kiváló és anyai tanárává lesz.”⁶³ Nem elég csupán a sajtószabadság, olyan pamfletek-
re van szükség, melyek hatást gyakorolnak az emberekre. A sajtószabadság nem más,
mint egy olyan polgári jog, amit az államnak minden polgára számára biztosítania kell,
ott viszont ez a sajtószabadság nem kereshető, ahol a cenzúra még nem fektetett le az
írások megítéléséhez használható irányelveket. Gondolatmenetét Kratter a következő-
képpen zárja: az ostobaság elleni kirohanások, a jogtalanságok elleni panaszok nem
érinthetnek egy olyan monarchát, „*aki példa nélküli nyughatatlansággal dolgozik
államának közigazgatásán, és a sok jóval, amit tett, bizonyítékát adja, hogy mennyire
kívánja, hogy mindent jól csináljon.*”⁶⁴

Végül, de nem utolsósorban Johann Rautenstrauch munkáját említeném meg.⁶⁵
Azon szerzők közé tartozott, akik a cenzúra engedékenységében a társadalomra és
nyugalomra való veszélyt látták.⁶⁶ A röpirat Wucherer személye ellen íródott,⁶⁷ aki
álnok módon szerzett jogot, hogy Bécsben könyvkereskedéssel foglalkozhasson. Szá-
mos olyan pamfletet sorol fel Rautenstrauch, amelyek sértőek II. József személyére, de
amelyek megjelenése elé a monarcha nem gördített akadályokat, bár zavarták ezek a

⁶¹ BAHRDT, 1787.

⁶² KRATTER, 1799. 3–4.

⁶³ KRATTER, 1799. 5.

⁶⁴ KRATTER, 1799. 10.

⁶⁵ WIE LANGE, 1786.

⁶⁶ „Ahol a uralkodót türannosznak tartják, ott az állam belső nyugalma veszélyben van, ott a fegyelem és rend nem tud sokáig fennmaradni, alázat és engedelmisség képtelenséggé válik, üres szóáradattá, és egy általános szétesés veszélyétől kell félni a háromszor százezer felfegyverzettből álló hadsereg ellenére.”
WIE LANGE, 1786. 64.

⁶⁷ Wucherer életét és az államhatalommal való összetűzéseit dolgozza fel Winter a már idézett munkájában.

kritikák. A könyvek, iratok megjelenésére adott engedélyeket gyakran azzal indokolta, hogy ezek a brosrák csak az ő személyét és politikáját becsmérlik.

A cenzúrabizottságon belül is egyre komolyabb viták bontakoztak ki. 1786 áprilisában a császár megszüntetette az előzetes cenzúrát, így az ellenőrzés előtt engedélyezték a munkák nyomtatását, hogy a lassítással ne érje kár a szerzőt és a kiadót. A nyomdákknak kellett a rizikót felvállalni, ha az általuk forgalomba hozott könyvekért büntetést kellett fizetniük. Természetesen ez is lehetőséget biztosított a cenzúra megkerülésére. 1789-ben megtiltották a házalással történő könyvforgalmazást. 1789-ben bevezették a bélyegtörvényt is,⁶⁸ amellyel az 1781-ben bevezetett sajtószabadság végképp elvesztette az alapfunkcióit.⁶⁹ A rendőrség is egyre nagyobb szerepet kapott az irodalmi életben, és a besűgőrendszert is mind jobban kiterjesztették a birodalom területén. Ezt a rőpiratírók sem hagyták figyelmen kívül, és Pezzl a már említett munkájában kitért erre a problémára is, bár 1786-ban ez még nem okozott akkora felháborodást.⁷⁰ Bár nem sokkal ezután megjegyzi, reméli, hogy a beszéd szabadságát soha többé nem korlátozzák.⁷¹

Johann Rautenstrauch egy másik munkája, a *Möglichkeiten und Unmöglichkeiten* is 1786-ban jelent meg, és szintén a megváltozott cenzúra helyzetével foglalkozott. Szerinte a józsefi alapszabályok csak egy rövid időre adták meg az édes álom érzetét. Mint a legtöbb rendeletet, ezt is változtatták, átalakították úgy, hogy hatását teljesen elvesztette.⁷² Rautenstrauch arról is írt, hogy a cenzúrendelet nyújtotta előnyöket a megjelenését követő első hónapokban kihasználták, hiszen azok a munkák, amelyek akkor minden aggály nélkül megjelentek, ma csak a cenzorok erős beavatkozása után láthatják meg a napvilágot.⁷³ 1785 után más íróknak is ez volt az érzése. Kratter így fogalmazott: „*az a remény, hogy az elmúlt években a lojális és államhoz hű írókat pártolják, illúzióknak tűnt. Az az optimizmus, amellyel a bécsi írók részt vettek a berlini levelek által kiváltott vitában, eltűnt – mert a szabad íróink teljesen kiszolgáltatottak voltak. És semmilyen jelentős befolyást nem gyakorolhattak a reformok és a felvilágosodás programjára.*”⁷⁴

A sajtószabadság értékelésén kívül a brosrák a pamfletek stílusával és nyelvezetével is foglalkoztak. Maga az uralkodó is tisztában volt azzal, hogy a rőpiratok színvonalja gyakran kritikán aluli volt. Ez részben csalódás volt számára, hiszen a sajtószabadságtól szellemi előrelépést remélt, de a rőpiratok nagy része nem felelt meg ennek

⁶⁸ 1789 júliusában vezették be a bélyegtörvényt, amely értelmében bizonyos újságok, könyvek, rőpiratok megjelenhettek, a többit nem lehetett piacra vinni. A brosrák után ivenként fizetni kellett, amiből az államnak komoly bevételei lehettek.

⁶⁹ BODI, 1977. 241–242.; SASHEGYI, 1958/2. 228–234.

⁷⁰ „*A mindent tudó, mindent kikémlelő rendőrség ellenére Bécsben még a beszéd természetes szabadsága uralkodik a magánháznál és a nyilvános helyeken is.*” PEZZL, 1790. 80.

⁷¹ PEZZL, 1790. 82.

⁷² RAUTENSTRAUCH, 1786. 59.

⁷³ RAUTENSTRAUCH, 1786. 60.

⁷⁴ KRATTER, 1799. 57.

az elvárásnak. Bár születtek olyan brosrák, melyek az írói tisztességet szem előtt tartva próbálták a röpiratírás bizonyos szabályait megfogalmazni, elősegítve a minőség javulását. Az első pamflet arról akarta az olvasóközönséget meggyőzni, hogy a gúnyiratok (*Pasquille*) is tisztességes munkák, melyek a megfelelő szabályok betartásával akár hasznosak is lehetnek a társadalomra.⁷⁵

Sokan a gúnyiratokban a szidalmak gyűjteményét vagy ellenségeik rágalmozásának lehetőségét látták, mondta a szerző, de a gúnyirat más.⁷⁶ Több, mint egy szatíra,⁷⁷ és kevesebb, mint rágalmozás. A szatíra egy erkölcsöktől mentes ember portréját festi meg, és az olvasóra hagyja, hogy eldöntse, milyen emberrel áll szemben. A rágalmozás pedig a rágalmozottat minden bűn nélkül hitványrá teszi az olvasó szemében. Ezzel szemben a gúnyirat azt tekinti feladatának, hogy az államra és a társadalomra káros személyek kilétét felfedje, így segítve elő az állam munkáját. A szerző szerint II. József is felismerte ennek a jelentőségét.⁷⁸ Tisztában volt a röpirat írója azzal, hogy a gúnyiratoknak sok fajtája van, de vannak tisztességes „*Pasquille*”-ok, melyek eleget tesznek a már említett feltételeknek. Hozzáfűzte azt is, hogy egy gúnyirat milyenségét a tartalmából kell megítélni, nem pedig abból, hogy ki volt az írója. (A gúnyiratokat nem írták alá a szerzők.)

A röpiratok egy másik fajtája felől közelítette meg a sajtószabadság kérdését a fentebb már említett ismeretlen szerző, miközben méltatta II. József érdemeit. Az író a személyes szatírára (Personal-Satire) szűkítette a műfaj tárgyalását, melynek közép-pontjában egyetlen személy állt. A szatíra írója nem kímélte munkájának alanyát, hiszen a dolga nem volt más, mint: „*gonosztevőket, butákat és bolondokat jobbra vagy legalább félénkké tenni, kordában tartani, mint ahogy az egészséges részt a károsól menteni.*”⁷⁹ Ehhez minden eszköz rendelkezésére áll, bár munkájában néhány szabályhoz kötve van, különben már gúnyiratról beszélhetünk. Rendkívül hasznos a szatíra, akár a másik pamflet szerzője szerint a gúnyirat, mivel jó eszköz arra, hogy csökkentsék a gonosztevők számát, akik félnek a nyilvános megszégyenüléstől. A leleplezés ilyen formáját a sajtószabadság tette lehetővé: „*A sajtószabadság, ami mindenkit megijeszt, hogy a nyilvánosság előtt gonosztevéként válik ismertté, a leghatásosabb eszköz, hogy a gonosztevéket egy államban visszaoszorítsák. Ezzel a legedzettebb gonosztevéket azonnal nem javítják meg, de az előnyök, melyek szükségszerűen ebből származnak, elég fontosak, hogy ezt a sajtószabadságot támogassák az emberek.*”⁸⁰

⁷⁵ VERSUCH, 1783.

⁷⁶ „*A pasquille egy olyan írás, amely egy vagy több hibát és azoknak a nevét fedi fel az olvasóközönségnek, akik ezeket elkövették.*” VERSUCH, 1783. 9.

⁷⁷ Ezzel foglalkozik a másik röpirat. *Eine Klage wider Joseph den Ilten*. Bearbeitet von einem Philantropen. 1783.

⁷⁸ „*Ahogy a nagy császárunk erről a dologról gondolkodik, bizonyítja az általa visszaállított sajtószabadság és a türelem, valamint olyan írások jóváhagyása, amelyekben gonosz és a felvilágosodás szempontjából veszélyes embereket félelnek le és neveiket, akárcsak a hivatalukat és tartózkodási helyüket nyilvánosságra hozzák.*” VERSUCH, 1783. 34–35.

⁷⁹ VERSUCH, 1783. 19–20.

⁸⁰ VERSUCH, 1783. 31–32.

Hogy ezek a tények napvilágra kerülhettek, a monarchának biztosítani kellett a sajtószabadságot, vélte az író. Ezt meg is tette az uralkodó. Az alattvaló hálás lehet azért is, mert II. József engedélyezte a kritika olyan mérvű szabadságát, hogy az írók úgy az uralkodót, mint a birodalom utolsó emberét is tollhegyre tűzhessék. Feltéve, ha a szerző nevét adja munkájához. A röpirat végén a szerző felhívta az olvasók figyelmét még egyszer arra, mit köszönhet a publikum a cenzúra-rendeletnek: „*Mindenki más elismeri, hogy az angol nemzet a sajtószabadságot joggal tartja az előjogok között az egyik legértékesebbnek, és velem együtt mondanak [a röpirat olvasói] köszönetet Istennek és a monarchának, hogy legalább egy kis izelítőt kapunk ebből a szerencséből, amelyet hamarosan teljes mértékben kívánunk élvezni, mert uralkodó atyánknak is annál könnyebb lesz boldoggá tenni minket, minél szabadabban fedheti fel a sajtó az állam és szolgálóinak hibáit.*”⁸¹

Ugyancsak a cenzúra-rendelettel való visszaéléseket és a pamfletek gyenge színvonalát tette szóvá egy névtelenül megjelent röpirat, melynek szerzőjét Kókay György Bessenyei Györgyben vélte felfedezni.⁸² A pamflet írója örömet fejezte ki az uralkodó által biztosított vélemény szabadság felett, melyet sokan lelkesen fogadtak, viszont felhívta a figyelmet arra is, hogy ez sok veszélyt rejthet magában: „*Általánosan ismert tétel, hogy a közjó a törvényhozás végcélja. Az ehhez a célhoz vezető fontos eszköz az előítéletek kiirtása és a hasznos eszmék terjesztése. Ez pedig leginkább egy tisztességes sajtószabadsággal érhető el.*”⁸³ A szerző kihangsúlyozta azt is, hogy ha az írók nem változtatnak röpirataik színvonalán, az olvasók kíváncsisága az idő múlásával alábbhagy. Ezért egy-egy pamflet megírásakor fontos bizonyos tényezőket figyelembe venni. Elengedhetetlen a megfelelő téma kiválasztása és a helyes stílus alkalmazása. „*Az írásmódnak olyan minőségűnek kell lenni, hogy azokat, akik ellenkező véleményen vannak, az igazság felismerésére vezessék.*”⁸⁴ Ezen kívül fontos annak a kritériumnak a betartása is, miszerint egy jó író nem hagyhatja figyelmen kívül az ellenfél véleményét. A köz céljait csak az szolgálja, aki saját érdekeit képes háttérbe szorítani, bár tudja a szerző is, hogy ez nem olyan könnyű.

Bizonyos önmegtágadás is szükséges, ha az író tetszést akar elérni. Ezért azt a tanácsot adta, hogy: „*Ha ezen az úton dicsőségesen akarunk haladni előre, akkor a patriotizmus legyen a mozgató, amely minket arra kényszerít, hogy tollat ragadjunk, az emberismeret és a tapasztalat legyen a tanácsadónk gondolataink papírra vetésénél. A társadalmi helyzet javulása kétségtelen volt, a bölcs uralkodó figyelme visszaéléseket fedett fel, amelyeket eddig eltitkoltak, és ezzel szemben az igazságot, személyre való tekintet nélkül védelmeznie kell. Megillet minket, hogy a sajtószabadság megvalósítása igazoljon minket más nemzetek előtt.*”⁸⁵

⁸¹ VERSUCH, 1783. 61.

⁸² KÓKAY, 1967. 167–170.

⁸³ ÜBER DEN GEBRAUCH, 1781. 4–5.

⁸⁴ ÜBER DEN GEBRAUCH, 1781. 7–8.

⁸⁵ ÜBER DEN GEBRAUCH, 1781. 28–29.

Kiemelte még a megfelelő kifejezések használatát. Egy írás célja ne az legyen, hogy más gondolataiban a hibákat keressük, hanem a sajátunkat kell, hogy közöljük. Továbbá az olvasók figyelmét nem az egyes szavakra kell irányítani, mert így jogosan fognak kételkedni abban, hogy a szerző valóban az igazságot keresi-e. Tehát az író feladata az igazság védelmezése mindenkire való tekintet nélkül, foglalta össze a röpirat szerzője mondandójának lényegét, hangsúlyozva a téma fontosságát.

A pátenz 3. pontjának kritikája sem maradt el. Ebben a császár megengedte a kritika általános szabadságát, amely „*az ország fejedelmétől az utolsó alattvalóig bárkit érhet, főként, ha a szerző nevét kinyomtatja, és ezáltal jótáll a dolog valódiságáért.*”⁸⁶

A kritika József által biztosított szabadságát a már említett *Briefe aus Berlin über verschiedene Paradoxe dieses Zeitalters* is kipellengérezte. A legtöbb író munkája a monarchia személyének és politikájának magasztalásától hangos, és az ilyen jellegű munkák nem változtatják meg az emberek gondolkodásmódját. Nem elég a sajtószabadság biztosítása: „*Tévedek, vagy a dolgok rendje szerint az embereket először gondolkodni kell megtanítani, mielőtt a szabad írást engedélyezik nekik. Persze nem hiányzik az osztrák államból a nemzeti rátermetség és a szerencsés tehetség, de dülöngélnék a nagy szövetségben. [...] És mit segítenek ezek az alvó monarchák az államnak? József felkeltette őket, és abban a pillanatban képzetenül és álomittasan fellépnek a nagy színpadon, mint a nép tanítói.*”⁸⁷

Néhány író szerint II. József elfogadta a róla szóló kritikát Több röpirat megemlégette ezt, többek között Huber is így tett munkájában.⁸⁸ A bértollnokok alkotásait sokkal inkább II. Lipót használta fel politikájának támogatásához. Bár éppen Lipót az, aki azt írta 1784-ben meglátogatott bátyjáról: „*Nagyon foglalkoztatja [Józsefet,] mit írnak és mondanak róla, a gúnyiratokra – habár azt a látszatot akarja kelteni, hogy nem foglalkozik velük –, válaszol és embereket tart arra, hogy az újságokban írjanak, és beszédeket tartsanak abból a célból, hogy II. József érdemeit terjesszék.*”⁸⁹ Más röpiratok az ellenkezőjét állítják: a császár még a látszatát is el akarta kerülni annak, hogy személye népszerűsítéséhez bármilyen segítséget igénybe vesz, sőt engedélyezte olyan röpiratok megjelenését, amelyek kimondottan negatív kritikával illették őt. Vallási kérdésben bírálta az uralkodót az egyik ilyen, melyet egy újonnan épített evangélikus templomban szögeztek ki, és amelynek betiltásáért a császár nem tett semmit.⁹⁰

⁸⁶ HANDBUCH, 1785. I. 519.

⁸⁷ BRIEFE AUS BERLIN, 1784. 241.

⁸⁸ „*Szívesen hallgatta az igazság hangját, meggyőződve arról, hogy a nyilvánosság az egyetlen út, amelyen egy fejedelem ennek az istennőnek a panaszos hangját hallgathatja, minden kritikát megengedett, amelyek őt vagy hivatalnokait érték.*” HUBER, 1797. 11.

⁸⁹ BODL, 1977. 157.

⁹⁰ „*II. József egy lutheránus. Megfeledezve az isteni könyörületességről, amely őt a trónra emelte, a szent egyházi törvények hirhédt megvetője előnyben részesíti és előmozdítja az eretnekséget és maga is egy vallás nélküli ember.*” ANEKDOTEN, 1790. 2. Bd. 22–23. Ezt a történetet Gräffer is elmeséli a *Josephinische Curiosában*. GRÄFFER, 1848–1850. IV. 274.

Sok olyan írás jelent meg, mely nemcsak József, hanem hivatalnokai személyét is támadta. Ez ellen szót is emeltek az uralkodónál, amire a monarcha a következőket felelte: „*Engem sem kímélnék, és ez tetszik nekem. Ha a szatíra igaz, megfogadom, ha hamis, úgy nem foglalkozom vele és nevetek rajta. Tegyenek hasonlóan.*”⁹¹ Előfordult azonban az is, hogy nem adott zöld utat olyan pamfleteknek, amelyek hivatalnokait becsmérték. Rautenstrauch „*Wie lange?*” című munkájában így véleményezi ezt: „*A monarcha, aki már a berlini leveleknél bebizonyította, hogy megveti a jogtalan és rosszindulatú gáncsoskodást, ennél a gyalázkodó trásnál tűrőképességének újabb jelét mutatta, és engedélyezte ennek nyilvános eladását, amely a kiadó számára olyan jövedelmező volt, hogy – saját beismerése szerint – 8000 példányt adott el.*”⁹²

A rágalmozó röpiratok miatti felháborodása akkor hágott tetőfokára, amikor egy Wucherernél megjelent röpirat, a „*Freyml-tige Bemerkungen*” türan-nosznak nevezte II. Józsefet. A szerző véleménye szerint ez és az ehhez hasonló megjegyzések nemcsak a birodalom belső békéjét veszélyeztetik, hanem gyalázzák „*a felvilágosodás és a tudományok számára olyan fontos könyvkereskedelem mesterségét.*”⁹³

A röpiratok gyakran foglalkoztak a cenzorokkal és a cenzúra hivatalával is. Ezt szabályozta II. József pátensének 11. és 12. pontjában.⁹⁴ A probléma az volt ezzel, hogy nem írta pontosan körül a cenzorok feladatát, ami sok félreértést eredményezett. Főként ezt nehezményezik a szerzők.

A berlini levelek szerzője is lekicsinylően nyilatkozott a cenzorokról, és többször említette Lamberg herceg nevét, aki leveleiben és anekdotáiban gúnyolta a cenzorok butaságát, de a visszaéléseket sem hagyta szó nélkül. Előfordult, hogy a cenzor hozzá-tett a szöveghez, vagy elvett abból és helyette saját véleményét írta hozzá. A szerző elismerte, hogy néha nehéz volt a cenzorok feladata, főként a vidéki hivatalnokoké, akik alá voltak vetve a bécsi hivatalnak és minden könyvről és iratról referálniuk kellett.⁹⁵

Fezer szerint viszont a cenzorok felelősségteljes munkát végeznek, hiszen olyan szellemi képességgel kellett bírniuk, aminek segítségével megfelelő módon tudták megítélni egy könyvről, hogy az jó-e vagy sem. Hiszen tudjuk, hogy minél tiltottabb egy brosúra, annál kelendőbb, mondta a berlini levelek szerzője: „*Minél inkább tiltanak egy könyvet, annál jobban keresik; az emberek többet fizetnek érte, kinevetik a*

⁹¹ HUBER, 1797. 12.

⁹² WIE LANGE, 1786. 40.

⁹³ WIE LANGE, 1786. 65.

⁹⁴ A hirdetményeket, újságokat, imakönyveket és más ehhez hasonló kéziratokat az országos hatóságok cenzúráztassák egy hivatalnokukkal. Ennek feladata, hogy a kéziratokat átvizsgálja és rányomja az „Imprimatur”-t. Minden jelentősebb munkát a bécsi bizottsághoz kellett küldeni. Ugyanakkor lehetővé tette, hogy mindenki fellebbezhessen a bécsi hatóságokhoz. (11. §) Az új rendszer megtakarítás a kincstár számára, mert az országos cenzúrahatóságok feloszlata után nem kell annyi cenzort fizetni. (12. §)

⁹⁵ „*Még nagyobb despotizmus és rendszertelen despotizmus uralkodik a tartományokban. A cenzorok remegnek, ha egy botrányosnak tűnő könyvet engedélyeznek, és a legtöbben engedélyezik, hogy ne terhelje őket felelősség. Akkor nem kínózzák meg az embert, ha szerencséje van, és egy cédulát kiállít? Nálunk nem ismerik a könyvek átvizsgálását.*” BRIEFE AUS BERLIN, 1784. 2. Teil. 14.

tilalmat, és annál nagyobb figyelemmel olvassák." ⁹⁶ Amíg az *Unwahrscheinlichkeiten* című munka tiltott könyv volt, 51 krajcárt is fizettek érte, amikor engedélyezték megjelenését, már senki nem vásárolta. A szerző megjegyezte azt is, hogy sokan foglalkoztak a röpiratok titkos eladásával, amely növelte a nép nyugtalanságát, sőt „egy külföldinek a cenzúrarendeletéről nem a legvilágosabb és legelőnyösebb felvilágosítást adták.” ⁹⁷ Sok cenzor visszaélt a felelőséggel, ami ezzel a munkakörrel járt. Franz Kratter súlyos kritikával illette a cenzúrával foglalkozó hivatalnokokat. Sokszor a cenzorra volt bízva, mit tart meg egy szövegből és mit nem. Szándékosan megcsonkíthatott egy írást, vagy a kihúzott részeket a szöveg értelmének teljesen ellentmondó mondatokkal egészíthette ki. ⁹⁸

A cenzúrarendelet 2. pontja kimondja, „*hogy a katolikus vallást rendszeresen támadó vagy általában a vallást nyilvánosan gúny és nevetség tárgyává tevő munkák semmi esetre sem tűrhetők meg.*” ⁹⁹ Természetesen a vallás kérdésével foglalkozó munkákat is kritizálták a szerzők. Bahrót annak a véleményének adott hangot az „*Über die Pressfreyheit*”-ban, hogy a vallásról való szabad gondolkodás sem korlátozható, mindenkinek megvan a joga, hogy az egyháztól, hitről önálló véleménnyel rendelkezzen. Nem fordulhat elő olyan helyzet, amikor a véleménynyilvánítás akár az állam, akár egyes emberek jogait sértené, így a sajtószabadság messzemenőig engedélyezhető. Míg a *Briefe aus Berlin* elítéli az egyház kérdésével kapcsolatos röpiratokat, azzal vádolva a szerzőket, hogy az udvar megbízásából írtak. ¹⁰⁰ Szemrehányást tett azért is nekik, hogy a pápa és más egyházfők elleni támadás, mely a röpiratszerzők fő témája volt, rendkívül felületes.

Több röpirat áttekintése után elmondható, hogy II. József rendszertelen és nem átgondolt intézkedéseit folyamatosan figyelemmel kísérték a kortársak a brosúrákban, amelyek tartalma a 80-as években elég nagy változáson ment keresztül. A felületes optimizmus érzete, melyet a korábbiakhoz képest enyhébb cenzúra váltott ki, eltűnt a munkákból és inkább a társadalmi problémákra helyeződött a hangsúly, melyet az írók sokkal átgondoltabban, mélyrehatóbban tolmácsoltak műveikben.

A cenzúra témájában feldolgozott pamfletek alapján elmondható Józsefről, hogy a kritikát csak bizonyos fokig tűrte el, aminek következtében a szabályokat szigorította. Bár azok a röpiratok, melyek a II. József által bevezetett sajtószabadságról elismerően nyilatkoznak, szinte kivétel nélkül azt emelik ki, hogy az uralkodó mindennemű kritikának aláveti magát. József úgy vélte: a sajtó és a nyomtatott irodalom feletti felügye-

⁹⁶ BRIEFE AUS BERLIN, 1784. 2. Teil. 15.

⁹⁷ BRIEFE AUS BERLIN, 1784. 2. Teil. 11.

⁹⁸ „Tehát nem tudom, hogy nevezem az ésszel és ismeretekkel rendelkező embert sértő beképzeltséget, aki egy jó író jó munkájába belejavít és aztán a jogi hatalom pecsétjét írja rá: his correctis, vel, emendatis admittitur?” KRATTER, 1799. 7.

⁹⁹ Sashegyi Oszkár fordítása. SASHEGYI, 1958/1. 92.

¹⁰⁰ „Az írás mesterségét az udvar olyan módon irányítja, hogy az első és legfontosabb hatását olyan tárgyakban fejtsse ki, amely egyszerre elégíti ki a kormány politikai és gazdasági érdekeit.” BRIEFE AUS BERLIN, 1784. 278.

let enyhítésével nem a kívánt hatást érte el, azaz a társadalom nem úgy reagált a felkínált lehetőségekre, ahogy azt elvárta tőle. Ezért is választotta a szigorítás útját. Egyáltalán nem lehet csodálkozni ezen a lépésén akkor, ha fellapozzuk a fiatalkorában írt *Almodozásokat*.¹⁰¹

Terve túl nagy és mindenre kiterjedő volt. Nem véletlen mondja róla Pezzl: „*Önállóan uralkodni, ez volt József császár kedves gondolata. Tevékeny és soha nem fáradó szelleme minden állami ügyet: a legfontosabbtól a legjelentéktelenebbig át akart látni, irányítani akarta azokat és dönteni akart benne.*”¹⁰²

Cenzúrarendeletére is a kapkodás volt jellemző. Nem véletlen kritizálták a röpiratírók azt, hogy a cenzorok nem tudják néha, mit is kell csinálni, hiszen a szabályok nincsenek érthetően lefektetve. Egyszerre akart mindent és nem tudta türelemmel kivárni a lassú fejlődés eredményeit. II. József a cenzúrarendeletben gyakorolt magatartását Pezzl jellemezte a legtalálóbban a már említett pamfletjében: „*Uralkodni, hatni, rombolni és építeni – ezt tette szakadatlanul. Minden hibája és gyengesége vérmérsékletének következménye volt. Hirtelen, hevesen, gyorsan megragadni, és éppen olyan gyorsan elvetni valamit – ez volt a természete.*”¹⁰³ Bár ez nem feltétlenül jelentette azt, hogy a császár nem gondolta át rendeleteit, mielőtt kihirdette, hiszen többek véleményét is kikérte.¹⁰⁴

A monarcha maga sem számított arra, hogy rendelete következtében ilyen rossz minőségű, az alattvalók felvilágosodását alig szolgáló pamfletok születnek, illetve a közvélemény önszerveződővé válik. Ezt is kifogásolják a pamfletírók, amikor a röpiratok minőségét és témáit kritizálják. Az uralkodó ezt érzékelve azok ellen az irodalmi műfajok – újság és a röpirat – ellen fordult szigorító intézkedéseivel, melyek számára a sajtószabadság elengedhetetlen volt. Valószínű, hogy a megszorító intézkedések hátterében bizonyos fokú sértettség is lappangott.

A probléma sokrétűsége más kérdések vizsgálatát is szükségessé teszi, melyet a dolgozat megválaszolatlanul hagyott. A cenzorok munkáját több író illetve kritikával. Kaptak-e a cenzorok részletes útmutatást, ami alapján a könyvek sorsáról dönthettek? Sashegyi munkájában található utalás arra vonatkozóan, hogy a hivatalnokoknak bizonyos előírásokhoz tartani kellett magukat. Egy másik fontos kérdés a brosúrák nyelve és elterjedése a birodalomban, különösen Magyarországon. Összefüggésben azzal a

¹⁰¹ Ebben a pár oldalas „vázlatában” fejti ki, milyen elképzelései vannak az uralkodásról. Véleménye szerint egy nagy államgépezetet inkább irányítson egy személy – még ha középszerű is –, mint tíz kiváló, akik között fontos az egyetértés. Egy uralkodónak törekednie kell az ország helyzetének megváltoztatására, valamint meg kell értetni az alattvalókkal, hogy a despotizmus az ő érdeküket szolgálja. Ezt József úgy képzei el, hogy az adott országgal kötnek egy megállapodást, miszerint az uralkodó tíz évet kap, mialatt a nép érdekében bármit megtehet, anélkül, hogy kikérné alattvalói véleményét. Ehhez az elvhez tartotta is magát egyeduralma idején. BEALES, 1980. 155–160.

¹⁰² PEZZL, 1790. 314.

¹⁰³ PEZZL, 1790. 329–330.

¹⁰⁴ SASHEGYI, 1958/1. 15–36.

problémával, hogy a pamfletek mennyire tükrözték a lakosság véleményét. Ezekre a kérdésekre a jövőbeli kutatások igyekeznek választ adni.

RÖVIDÍTÉSEK- ÉS IRODALOMJEGYZÉK

ANEKDOTEN

1790 *Anekdoten und Charakterzüge aus dem Leben Josephs des zweiten, Kaisers der Deutschen.* Leipzig, 1790.

ARIÈS – CHARTIER

1991 *Geschichte des privaten Lebens.* Hrsg. Philippe ARIÈS – Roger CHARTIER. Frankfurt am Main, Fischer, 1991.

BAHRDT

1787 BAHRDT, Karl Friedrich: *Ueber Pressfreyheit und deren Gränzen. Zur Beherzigung für Regenten, Cenzuren und Schriftsteller.* 1787.

BALLAGI

1888 BALLAGI Géza: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig.* Budapest, Franklin, 1888.

BEALES

1980 BEALES, Derek: Joseph II's Reveries. In: *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 33 (1980) 155–160.

BEUTNER

1992 BEUTNER, Eduard: *Joseph II. Geschichte seiner Mythisierung und Entmythisierung in der Literatur.* Habilitationsschrift, Salzburg, 1992.

BLUMAUER

1782 BLUMAUER, Alois: *Beobachtung über Oesterreichs Aufklärung und Literatur.* Wien, bey Joseph Edlen von Kurzbeck, 1782.

BRIEFE AUS BERLIN

1784 *Briefe aus Berlin über verschiedene Paradoxe dieses Zeitalters. An den Verfasser der Briefe aus Wien an einen Freund in Berlin.* Berlin – Wien, 1784.

BODI

1977 BODI, Leslie: *Tauwetter in Wien. Zur Prosa der österreichischen Aufklärung 1781–1795.* Frankfurt am Main, Fischer, 1977.

ČIČAJ

1993 ČIČAJ, Viliam: *Bányavárosi könyvkultúra a XVI–XVIII. században. Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmechánya.*

Szeged, Scriptum, 1993. (Olvasmánytörténeti dolgozatok 4.)

CONRAD

1964

Recht und Verfassung des Reiches in der Zeit Maria Theresias. Hrsg. Hermann CONRAD. Köln – Opladen, Westdeutscher, 1964.

CSAPODI

1942

CSAPODI Csaba: Könyvtermelésünk a 18. században. In: *Magyar Könyvszemle* 60 (1942) 393–398.

1946

CSAPODI Csaba: A magyarországi nyomtatványok nyelvi megoszlása 1800–ig. In: *Magyar Könyvszemle* 70 (1946) 98–104.

DANN

1982

DANN, Otto: Die Lesegesellschaften des 18. Jahrhunderts und der gesellschaftliche Aufbruch des deutschen Bürgertums. In: *Die Bildung des Bürgers.* Hrsg.: Ulrich Hermann. Basel, 1982. 9–28.

D'ESTER

1926

D'ESTER, Karl: Egy német újság magyarországi pályafutása. In: *Magyar Könyvszemle* 33 (1926) 363–367.

ENGEL-JÁNOSI

1930

ENGEL-JÁNOSI, Friedrich: Josephs II. Tod im Urteil der Zeitgenossen. In: *Mitteilung der österreichischen Geschichte* 44 (1930) 324–346.

FRIEDEL

1784

FRIEDEL, Johann: *Fünfzig Briefe aus Wien verschiedenen Inhalts an einen Freund in Berlin.* Leipzig – Berlin

FUCHS – RAAB

2001

FUCHS, Konrad – RAAB, Heribert: *Wörterbuch Geschichte.* 12. Auflage. München, Deutscher Taschenbuch, 2001. 245–246.

(FULL)

1788

(FULL): *Briefe über den gegenwärtigen Zustand der Literatur und des Buchhandels in Oesterreich.* 1788.

FÜLÖP

1978

FÜLÖP Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban.* Budapest, Akadémiai, 1978.

GRÄFFER

1848–1850

GRÄFFER, Franz: *Josephinische Curiosa.* I–V. Wien, 1848–1850.

GROSSING

1785

GROSSING, Johann: *Unwahrscheinlichkeiten*. Freyburg, 1785.

HANDBUCH

1785

Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. für die k.k. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze in einer sistematischen Verbindung. Wien, Moske, 1785.

HASELSTEINER

1993

HASELSTEINER, Horst: Bemerkungen zur Beurteilung Josephs II. In: *Európa vonzásában. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára*. Szerk.: GLATZ Ferenc. Budapest, MTA, 1993.

HUBER

1797

HUBER, Franz Xaver: *Beytrag zur Charakteristik und Regierungsgeschichte der Kaiser Josephs II. Leopolds II. und Franz II. Zur Prüfung für Zeitgenossen*. Paris, 1797.

KÓKAY

1967

KÓKAY György: Egy feltételezhetően Bessenyei-mű a sajtószabadságról. In: *Magyar Könyvszemle* 74 (1967) 167–170.

KOVACS

1979

KOVACS, Elisabeth: Pius VI. bei Joseph II. zu Gast. In: *Archivum Historiæ Pontificiæ* 17 (1979) 241–287.

1982

KOVACS, Elisabeth: Der Besuch Papst Pius' VI. in Wien im Spiegel josephinischer Broschüren. In: *Expertum ex Archivum Historiæ Pontificiæ* 20 (1982) 163–217.

KRATTER

1799

KRATTER, Franz: *Philosophische und statistische Beobachtungen, vorzüglich die österreichischen Staaten betreffend*. Wien, 1799.

KRISTÓF

1995

KRISTÓF Ildikó: „Istenes könyvek-ördögös könyvek” (Olvasási kultúra nyomai kora újkori falvainkban és mezővárosainkban a boszorkányperek alapján.) In: *Népi kultúra – népi társadalom. MTA Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve. XVIII.* Budapest, Akadémiai, 1995. 67–104.

LUNZER

- 1979 LUNZER, Marianne: Josephinisches und antijosephinisches Schrifttum. In: *Öffentliche Meinung in der Geschichte Österreichs*. Hrsg.: Erich Zöllner. Wien, 1979. 53–63. (Schriften des Instituts für Österreichkunde 34.)

MADAS – MONOK

- 1990 MADAS Edit – MONOK István: *A könyvkultúra Magyarországon. A kezdetektől 1730-ig*. Budapest, Balassi, 1990.

MÜNCH

- 1998 MÜNCH, Paul: *Lebensformen in der frühen Neuzeit*. Frankfurt am Main, Ullstein, 1998.

PEZZL

- 1790 PEZZL, Johann: *Charakteristik Josephs II. eine historisch-biographische Skizze samt einem Anhang der Ansichten in die Regierung Leopolds II.* Wien, 1790.

RAUTENSTRAUCH

- 1786 RAUTENSTRAUCH, Johann: *Möglichkeiten und Unmöglichkeiten in Österreich*. Leipzig, 1786.

REINALTER

- 1987 REINALTER, Helmut: Joseph II. und die Freimaurerei im Lichte zeitgenössischer Broschüren. In: *Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs* 77. Wien – Köln – Graz, Böhlau, 1987.

ROSENSTRAUCH-KÖNIGSBERG

- 1975 ROSENSTRAUCH-KÖNIGSBERG, Edith: Freymaurerei im Josephinischen Wien. Alois Blumauers Weg vom Jesuiten zum Jakobiner. In: *Wiener Arbeiten zur deutschen Literatur* 6. Wien, 1975.
- 1988 ROSENSTRAUCH-KÖNIGSBERG, Edith: *Literatur der Aufklärung 1764–1800*. Wien – Köln – Graz, Böhlau, 1988.
- 1991 ROSENSTRAUCH-KÖNIGSBERG, Edith: *Zirkel und Zentren*. Wien, 1991.

SASHEGYI

- 1958/1 SASHEGYI Oszkár: Zensur und Geistesfreiheit unter Joseph II. In: *Studia Historica Academiae Scientiarum Hungariae*. Budapest, Akadémia, 1958.
- 1958/2 SASHEGYI Oszkár: II. József sajtópolitikája. In: *Századok* 92 (1958) 88–118.

- STRASSER**
1954 STRASSER, Kurt: Die „Predigerkritiken“. Ein Beitrag zur Geschichte des Josephinismus. In: *Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien* 10. Wien, 1954.
- SZEKERES**
1955 SZEKERES Margit: Regnum Mortuorum. In: *Magyar Könyvszemle* 71 (1955) 131–134.
- TÓTH**
1996 TÓTH István György: Mivelhogy magad írást nem tudsz.... MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1996. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 17.)
- ÜBER DEN GEBRAUCH**
1781 *Über den Gebrauch der Freyheit der Presse.* Wien, gedruckt bey Joh. Edl. von Trattner, 1781.
- VERSUCH**
1783 *Versuch einer Vertheidigung der Pasquille.*
- WAHRSCHEINLICHKEITEN**
1785 FREZER, Johann Jakob: *Wahrscheinlichkeiten Philadelphia.* Wien, 1785.
- WALDAPFEL**
1935 WALDAPFEL, József: *Ötven év Pest-Buda irodalmi életéből.* Budapest, 1935.
- WANGERMANN**
1966 WANGERMANN, Ernst: *Von Joseph II. zu den Jakobinerprozessen.* Wien – Frankfurt – Zürich, Europa, 1966.
1985 WANGERMANN, Ernst: Joseph II. – Fortschritt und Reaktion. In: *Österreich im Europa der Aufklärung.* Wien, 1985.
1988 WANGERMANN, Ernst: Die unerwarteten Reaktionen auf die josephinischen Reformen in Österreich. In: *Unité et diversité de l'empire des Habsbourg à la fin du XVIIIe siècle.* Éd.: Mortier, R. Bruxelles, 1988. 113–122.
1993 WANGERMANN, Ernst: Die Reaktionen auf die Reformen Josephs II. in der Broschüren-Literatur. In: *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára.* Szerk.: GLATZ Ferenc. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1993. 249–257.

WIE LANGE
1786

RAUTENSTRAUCH, Johann: *Wie lange noch? Eine Patriotenfrage an die Behörde über Wucherers Skartekengroßhandel*. Wien, 1786.

WINTER
1992

WINTER, Michael: *Georg Philipp Wucherer (1734–1805) Großhändler und Verleger*. Frankfurt am Main, Buchhändler Vereinigung GmbH, 1992.

WOLFSGRUBER
1897

WOLFSGRUBER, Cölestin: *Christoph Anton Kardinal Migazzi*. Ravensburg, Hermann Kitz, 1897.

WURZBACH
1851–1891

WURZBACH, Constant: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich*. Band 1–60. Wien, 1851–1891.

Horváth Ágnes

Térkép a tájhoz

Táj és történelem. Szerk.: R. VÁRKONYI ÁGNES.
Budapest, Osiris, 2000. 371 l.

„Az élőlényeknek környezetükhöz való viszonyát kutató tudományág” – ez az ökológia.¹ Ha ehhez hozzáadjuk az időt, azaz diakronikusan vizsgáljuk ezen kölcsönhatásokat, akkor kapjuk a történeti ökológiát. Ez a tudományág megkísérli rekonstruálni azokat a természeti-környezeti viszonyokat, melyek között eleink éltek mindennapjaikat: az éghajlatot, az erdőket és vizeket, mezőket és réteket, a megművelt területeket és a vadont, a kerteket, a szántókat, és nem utolsósorban őseink viszonyát mindezekhez. Foglalkozik az emberek gondolkodásmódjával, környezetükről alkotott elképzeléseikkel, a történelem során bekövetkezett ökológiai, környezeti változásokkal, azok okaival és hatásaival. Jelenlegi formájában és megnevezésében meglehetősen fiatal, maga a szemlélet azonban jóval korábbi: Hell Miksának (1720–1792) a Kárpát-medence honfoglalás-kori erdőségeiről készített térképe (1772) is ugyanezen a gondolaton alapul (vö. R. Várkonyi Ágnes tanulmánya, 156–183).

Az R. Várkonyi Ágnes szerkesztette tanulmánykötet tizenkilenc tanulmányt tartalmaz tizennyolc szerző tollából. A kiválasztott területen (Kárpát-medence) és időintervallumban (a honfoglalás korától a 20. század második feléig) igyekszik megragadni a kritikus pillanatok és helyszíneket, hogy ezáltal áttekintéssel szolgálhasson az olvasónak „az ember és környezete végtelenül gazdag és bonyolult viszonyáról (7). A kötet szerzői a tudomány különböző területeiről kerülnek ki, a történelemtől a régészen és muzeológuson keresztül a botanikusig, így nem meglepő, hogy a tanulmányok témája, kérdésfeltevése, stílusa, módszertani megközelítése, de még a terjedelme is nagyon különböző.

A kötet négy nagyobb egységre oszlik, melyek az *Erdő, Vizek, Ember és természet*, valamint *Környezet és módszerek* alcímeket viselik. Az első tematikus egység értelem szerűen az erdőkkel és erdőgazdálkodással foglalkozik. Négy tanulmányt foglal magába, melyek között van nagyobb időintervallumot és az egész Kárpát-medencét átfogó írás, az erdőgazdálkodást adott területen, illetve adott időszakban vizsgáló tanulmány, és egy esettanulmány is. Bartha Dénes feltérképezi a Kárpát-medence erdőségeit és az azokat alkotó fafajokat a honfoglalástól a 20. század második feléig, különös tekintettel a nem őshonos fajok megjelenésére. Oroszi Sándor az erdélyi erdőgazdálkodásról ír a 17. századtól a 20. század elejéig. Mivel Magyarországon a korszerű erdőgazdálkodás igazából csak a 18. században indult meg, Magyar Eszter tanulmánya a Mária Terézia-kori erdőgazdálkodásról valójában a magyarországi kezdetekről nyújt átfogó képet,

¹ *Magyar értelmező kéziszótár. Szerk.: JUHÁSZ JÓZSEF et al. 5. kiadás Budapest, Akadémiai, 1982. 2. köt.*

anélkül, hogy túlságosan elveszne a részletekben. Kincses Katalin Mária tanulmánya a kora újkori soproni erdőkről értékes adatokkal szolgál egy nyugat-magyarországi város erdészeti gyakorlatáról.

A következő öt írás elvileg vízrajzi és vízgazdálkodási témájú, ám ebből a sorból kettő is kilóg: mindkettő inkább a következő nagy csoportba, az ember és természet egymásra hatását vizsgáló egységbe illene. Az egyik R. Várkonyi Ágnes tanulmánya, mely a *Táj és történelem a XVIII. századi Magyarországon* címet viseli. Témája elsősorban az ökológiai szemlélet a 18. században: azt vizsgálja, hogyan viszonyultak a természeti környezethez és annak változásaihoz a korban. Ezen kívül figyelemreméltó felvetést tesz egy már régóta folyó vitával kapcsolatban. A magyar történettudomány és a botanika is régóta kutatja, hogy vajon mi vezetett a mára nemzeti jelképpé vált alföldi puszta kialakulásához, hiszen tudjuk, hogy a területet eredetileg sűrű erdők borították. A két uralkodó szemlélet szerint az okot vagy a török megszállást követő rablógazdálkodásban és elnéptelenedésben, vagy a 19. századi folyószabályozásokban kell keresni. R. Várkonyi Ágnes ezzel szemben felhívja a figyelmet arra, hogy „*a vitában kifejtett különböző álláspontok alapján a XVIII. századi Magyarország környezeti világa egyszerűen megfoghatatlan (159).*” Szerinte az elmaradt energiaváltás (fáról szénre), és azt ebből következő mértéktelen fakitermelés; a század folyamán duplájára nőtt népesség megélhetési terület iránti igényéből következő erdőirtások; a korabeli gazdasági érdekek vezérelte vízrendezés: az ártéri gazdálkodás könnyörtelen felszámolása és a folyószabályozások mind-mind hozzájárultak az egyre gyakoribbá váló aszályokhoz, árvizekhez és a pusztásodáshoz. A másik „kakuktktojás” Tonk Sándornak az erdélyi Mezőség tájtörténetét bemutató írása, mely egy, az előbbihez nagyon hasonló folyamatot ír le.

A *Vizek* című fejezet másik három tanulmánya már valóban a vizekkel foglalkozik: Takács Károly győri régész kimerítő beszámolót nyújt a Tóközben folytatott ásításokról és ennek kapcsán az Árpád-kori csatornarendszerek kutatásáról. Nézete szerint egy, a tóközihez hasonlóan bonyolult csatornarendszer léte „*magas szintű társadalmi szerveződést, viszonylag nagy népsűrűséget és prosperáló gazdálkodási rendszert [...] feltételez (101).*” Takács úgy véli, hogy a tóközi szisztémáról elmondottak az egész Kárpát-medencére kiterjeszthetők, ez pedig azt jelenti, hogy az Árpád-kori Magyarországon fejlett és szervezett vízgazdálkodás folyt, melynek rendszere később elpusztult. Soós Kálmán bemutatja azt a küzdelmet, melyet a Felső-Tisza mentén fekvő vármezők (Zemplén, Ung, Szabolcs, Szatmár, Bereg) vívtak egymással és a folyóval az 1700-as években, míg Deák Antal András a ma kevéssé, a maga korában azonban igen ismert, sokoldalú vízmérnök, Mikoviny Sámuel (1700–1750) portréját rajzolja meg, aki az árvízvédelemtől kezdve a mocsárlecsapoláson keresztül a hévízkutatásig minden területen jelentős és kimagasló munkát végzett.

A harmadik fejezet különös figyelmet szentel a természeti környezet és az ökológiai folyamatok emberi percepciójának, a természet és az ember viszonyának. A hat

tanulmány között vannak néhány oldalasak és nagyobb lélegzetűek is, spektrumuk a címertantól az urbanizáció hatásáig terjed. Bertényi Iván az állatvilág megjelenésével foglalkozik a középkori magyar címerekben: melyek a tipikus állatok, melyek a jellegzetesen magyarok, mekkora súlyt képviselnek a mitologikus lények (griff, sárkány, stb.). Megvizsgálja azt is, hogy honnan merít a címerrajzoló: elsődlegesen nem a természetből, hanem a hallatlan tekintéllyel bíró írásos művekből, bestiáriumokból. Sz. Jónás Ilona tanulmánya a középkori kertekről értékes művelődéstörténeti adatokkal szolgál. Megtudhatjuk belőle, hogy a középkori kert, mely a kor embere számára valahol mindig az elveszett Édent jelentette, és melynek „forrásai” az antik római kertektől a bizánci és arab kertművészetig terjednek, nem csupán „hasznos” volt. A gyógyönyvénykert és a veteményes mellett létezett gyümölcsöskert (mely a kolostorokban gyakran egybeesett a temetőkerttel) és „mulatókert” (viridarium) is – ez utóbbiak célja leginkább a gyönyörködtetés és az elmélyülés, az Istenhez való közelebb kerülés elősegítése. Erdősi Péter írása hasonlít ehhez: a reneszánsz természetfelfogásról, a Kert és a Város transzcendentális kapcsolatáról szól, az „udvari ember” kettős vágyáról, hogy „természetes” legyen, ugyanakkor igába hajtsa a természetet.

A fejezet másik három írása esettanulmány. Surányi Dezső Lippay János *Calendarium*át (1662) mutatja be, az abban megjelenő agro-ökológiai szemlélet tükrében (ami nem más, mint az ökológiai szemlélet alkalmazása a mezőgazdaságilag hasznosított területeken). Gellén Zsolt hosszabb tanulmányt szentel két Rába menti végvár, Körmen és Csákány (ma Csákánydoroszló) történetének. A Rába, mint védvonal szerepe Kanizsa elfoglalása után vált jelentőssé: Gellén a Rába gyakori áradásaitól veszélyeztetett két végvár mindennapi életén keresztül bemutatja a folyó menti védelmi praktikákat – úgy a folyóval, mint az ellenséggel szemben. A főként középkori, kora újkori tanulmányok közül kirí a fejezet utolsó írása: Izsák Éva a budapesti urbanizációnak a környezetre gyakorolt hatását vizsgálja. Vizsgálódását három mintaterületen (Csepel, Pesthidegkút és Józsefváros) háromszáz évre visszamenőleg, leírások, népszámlálási adatok és katonai felmérések alapján végzi, és bemutatja, hogyan változott meg ez időszak folyamán az ember és a természet viszonya: míg eredetileg a kedvező természeti környezet volt a meghatározó a budapesti „őstelepülések” (Pest, Buda, Óbuda, Csepel) létrejöttében, később az ember fokozatosan birtokba vette és igényeinek megfelelően átalakította környezetét, ami maga után vonta a társadalom szerkezetének átalakulását is.

A negyedik tematikus egység – címének megfelelően – a terület kutatásmódszertanára koncentrál, mint például Pálóczi Horváth András tanulmánya középkori településeink környezetrégészeti kutatásainak lehetőségeiről, vagy Grynaeus András dendrokronológiáról (a fák kormeghatározásáról) szóló írása. Rácz Lajos – valamelyest kapcsolódva a kötet legelső tanulmányához, mely a fafajta-változásokkal foglalkozik – a Kárpát-medence éghajlatváltozásait veszi górcső alá, és a tanulmány elején forrás- és módszertani összefoglalót is ad az éghajlatkutatás iránt érdeklődőknek. A kötet leg-

hosszabb (45 oldalas) írása – egyben a legutolsó –, mely a *Szegénygondozás és környezet* címet viseli, Kincses Katalin Mária tollából származik, és a két soproni ispotály történetét követi nyomon, különös tekintettel azok gazdasági hátterére.

Ez a változatos tanulmánykötet olyan, egyébként nehezen elérhető írásokat tesz közzé, melyek méltán tarthatnak számot a témával foglalkozók érdeklődésére: az írások egy része az ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszékén működő történeti ökológia program keretében készült előadás, illetve dolgozat, míg több tanulmány nehezen elérhető szaklapokban jelent meg először. Bátran állíthatjuk, hogy a magyar történeti ökológia iránt érdeklődők számára nélkülözhetetlen gyűjtemény, melyben mindenki megtalálja az érdeklődésének, ízlésének megfelelő írást: a rövid – alig hét oldalas – címertani összefoglalótól, a kimerítő – 45 oldalas – esettanulmányig; a régészeti megközelítéstől a mentalitástörténetig; az elméleti alapot nyújtó írásoktól a módszertaniakig.

Kármán Gábor

Egyéves a Korall

Születésnapról – legalábbis mindenki által ismert születésnapról, hiszen a szerkesztők nyilvánvalóan tudják, mikor vált visszavonhatatlanná, hogy idejük egy részét a továbbiakban bordóborítós gyermeküknek szentelik – aligha lehet beszélni egy folyóirat kapcsán, most mégis valami hasonlót kell emlegetnünk. A *Korall Társadalomtörténeti Folyóirat* ugyanis elérte első ciklusának végét, hiánytalanul és pontosan, sőt ha a 3–4. kötet terjedelmét tekintjük, talán még felül is múlva a szerkesztőség eredeti elképzeléseit. Nagy szó ez, hogy a jelenlegi nehéz kiadási körülmények közt, amikor történéslapjaink jó része kisebb-nagyobb lemaradásban van önmagához képest, egy újonnan szerveződött lap képes 2001 nyári kötetét valóban 2001 nyarán megjelentetni. Sőt, mire ez az írás megjelenik, talán már az ötödik, 2001 őszi szám is elhagyta a nyomdát.

Meglehet persze, hogy ez a felütés nem helyénvaló: a *Korall* pontos megjelenése ugyanis csak egyetlen számos dicséretre méltó tulajdonsága között és nyilvánvalóan nem is a legfontosabb. Térjünk tehát gyorsan át a tartalomra. A *Korall* tematikus számokat jelentet meg. Első száma (2000. Nyár/Ősz) a történeti ökológiának adott lehetőséget a bemutatkozásra, s ennek a tudományágnak alighanem javára válik a nagyobb publicitás, hiszen – bár a vele foglalkozó cikkek és tanulmánykötetek egyre nagyobb mennyiségben látnak napvilágot – még mindig számos területen el kell fogadtatnia magát és be kell hoznia magyarországi lemaradásait. A *Korall* pedig három olyan cikket közölt, melyek a történeti ökológiai irodalom három területét reprezentálják: Győri Róbert dolgozata programadó jellegű, Takács Károlyé roppant elmélyült esettanulmány, míg Joachim Radkau a nemzetközi irodalomból készült fordításokat képviseli, amely területen a magyarországi történeti ökológia talán leginkább le van maradva.

A második kötet (2000. Tél) a család – háztartás – társadalom téma köré szerveződött, és számos kiváló esettanulmányt vonultat fel, csakúgy, mint az összevont 3–4. szám (2001. Tavasz–Nyár), mely az iskoláztatás történetének társadalomtörténeti vonatkozásait vizsgálja. Itt jelenik meg legmarkánsabban, amit Kövér György már az első számhoz írott beköszöntőjében jelzett, hogy a folyóirat nem egy generációra, hanem egy tudományág egészére specializálódott, szerzői közt itt törnek át a hazai társadalomtörténet-írás közismert alakjai. Az elméleti alapozás ebben a számban sem marad el, a tíz esettanulmány között Sasfi Csabáé foglalkozik részletesen a kérdés tudománytörténeti és elméleti hátterével.

A *Korall* tematikus szervezése náluk nagy nyitottsággal párosul. Nem ragaszkodnak mereven a kötet témájához, így sok, a megadott főcímhöz nem kapcsolódó tárgyú tanulmány is helyet kap az egyes kötetekben (sőt, az első esetében számuk meghaladta a témával kapcsolatos írásokét). Ezek között is szerepelnek esettanulmányok (széles skálán a debreceni keresztény-nemzeti futballklubok szociogenezisétől a szegedi várbörtön körülményeinek rekonstrukciójáig), elmélettörténeti dolgozatok (Hajnal István recepciójáról

és Erdei Ferenc korai írásairól), a nemzetközi irodalomból készült fordítások, és a legtöbb számban egy vitacikk is feltűnt. Az első két kategória fontosságát nem lebecsülve és a körükbe tartozó tanulmányok alaposága és friss gondolkodásuk előtt fejet hajtva mégis az utóbbi két elemet emelném ki. Az első számban annak a Keith Jenkinsnek a tanulmányát olvashattuk, aki a posztmodern történetírás elméletének talán legismertebb jelenlegi propagálója. A második szám Giovanni Levi az életrajzírás modern igényeit közvetítő írását hozta, míg a harmadikban (a megjelölt témához a három közül leginkább alkalmazkodva) a németországi Bourdieu-recepció két jeles tanulmánya volt olvasható. Publikálásukkal a *Korall* nagyon fontos missziót teljesít, hiszen az nemzetközi elméleti irodalomból (melynek ismerete előny és kötelesség) viszonylag kevés fordítás jelenik meg magyarul, egy részük ráadásul nem történészfolyóiratban lát napvilágot, így könnyen elkerüli a szakmabeliek figyelmét.

A 3–4. számban megjelenő Gyáni-írás (*Érvek a kettős struktúra elmélete ellen*) által demonstrált vonulatot szintén nagyon hasznosnak és megőrizendőnek érzem a *Korall*ban. Átala ugyanis a vita, a tudományos közélet jelenik meg a folyóirat hasábjain, melyet oly sokszor és fájdalmasan hiányolunk. Nagy meglepéssel – és némi irigységgel – olvastam, hogy már a második számban meg kellett indítani a *Fórum* rovatot (még akkor is, ha az 1. szám egyik szerzője reflektált egy másik szerző írására), mely a 3–4. számban már komoly tudományos vitává érett (és nem fajult – remélhetőleg ez a továbbiakban is így marad) Andrásfalvy Bertalan és Takács Károly között. Nagy örömmel látnám, ha a következő számban Gyáni Gábor tanulmányára is érkezne válasz, esetleg a megszólított Romsics Ignác részéről.

Beszélgetés jelent meg az első számban a 70 éves Bácskai Verával, a 3–4. számban pedig az elhunyt Dányi Dezsőre emlékeztek egy korábbi, vele készült riportot közölve. A 3–4. szám újítása a *Körkép* rovat, melyben a frissen megalakult Magyar–Francia Társadalomtudományi Központtól olvashatunk interjút, mellette konferencia-beszámolókat kaptak helyet. Mindegyik számot igényes és széles látókörű, a hazai és nemzetközi szakirodalomból szemezgető recenziók zárják. A második számtól kezdve pedig angol nyelvű tartalomjegyzéket és rövid összefoglalókat is találhat az érdeklődő.

Ami a külalakot és a szerkesztést illeti, ezekről is csupa jót lehet elmondani. Az egyetlen meghökkenető momentumot az első kötet produkálta, melynek borítóján a 2001. Nyár feliratot látjuk, a kötetbe azonban beszökött az Ősz és benne is maradt az élőfejben (a 155–169. oldal kivételével, melyeken még visszaköszön a Nyár), így az összezavarodott olvasó csak a következő szám megjelenésekor tudhatta meg, hogy a későbbi évszak az érvényes. Ezen tanulópenz megfizetése után azonban a szerkesztőségnek már nem maradt adóssága a nyomda ördögével szemben. Nem igaz persze, hogy a szörszálhasogató módon nem találhatunk itt-ott hibákat a szövegben, de számuk nem éri el a zavaró mértéket, a folyóirat messze felülmúlja néhány, patinásabb, de kóros alulszerkesztettségével tüntető társát. A borító és a kötetek belső megjelenítése nagyon ízléses, dicséri a kiadásért felelős Új Mandátum Kiadó munkáját. Alighanem az ő hálózatuknak köszönhető az is, hogy a *Korall* az ország számos könyvesboltjában hozzáférhető (amelyről a hátsó oldalakon

található lista tájékoztat), legyőzven a kezdő lapokra jellemző terjesztési nehézségeket. A másik rém, az érdektelenségbe fulladás, szerencsére nem fenyeget, a *Korallt* – a *Fórum* tanúsága szerint – olvassák, a minap találkoztam vele az Országos Széchényi Könyvtár kurrens folyóiratoknak fenntartott polcán és láttam már cikkeit egyetemi kurzus irodalomjegyzékében is. Első évfolyamát záró lapról lévén szó, ez nem kis teljesítmény.

Talán nem is lenne illendő egy születésnapon ilyesmit említeni (még egy ilyen, írásbeli–virtuálison sem), de hangot kell, hogy adjak afeletti levertségemnek, hogy kedvelt korszakomat, a kora újkort egyelőre hiába kerestem a *Korall* hasábjain. A 19. század előtti időszakot egyedül a már említett Takács Károly-tanulmány reprezentálja. Mondhatnánk, hogy a lap fő profiljában álló kvantifikáló (de legalábbis a kvantifikáció lehetőségeit nagymértékben kihasználó) társadalomtörténet-írásnak nem kedveznek a kora újkor forráshiányos évszázadai, de az első számban feltűnnek (ugyancsak 20. századi) életmód- és mentalitástörténeti tanulmányok, amelyekhez hasonlók írására már a 16–18. század, sőt a középkor századai is lehetőséget adnak. Remélem, a későbbi számokban ezen korszakokról szóló elemzéseket is olvashatunk.

Végezetül mi más tehetnék, mint hogy sok szerencsét kívánok a születésnaposnak, sok igényes tanulmányt, pezsgő közéletet a lap hasábjain, szerkesztőinek pedig kitartást a kiadás mindennapi fáradalmaihoz, végül pedig (nem egész önzetlenül) azt, hogy majd a folyóirat ötvenedik évfolyamát is hasonló cikk köszönthesse a *Sic Itur ad Astra* hasábjain.

SZERKESZTŐSÉGI KÖZLEMÉNYEK

A *Sic Itur ad Astra* szerkesztői a folyóiratban publikálni szándékozó szerzőktől a következőket kérik:

1. A publikálni kívánt tanulmány, recenzió, könyvismertetés stb. két kinyomtatott példányát juttassák el a szerkesztőkhöz.
2. A szerkesztőkkel való egyeztetés után egy floppy lemezen küldjék el az anyagot, figyelembe véve az alábbiakat:
 - a dolgozatot lehetőség szerint ne, vagy csak nagyon kis mértékben szerkesztészik meg,
 - a dolgozatban Times New Roman CE (vagy HTimes New Roman) betűtípust használjanak,
 - a keresztnéveket ne rövidítsék, kivéve azoknál a szerzőknél (például E. H. Carr), akik maguk sem tüntetik fel munkáikban,
 - folyamatos számozással készítsék el a dolgozat végére kerülő jegyzeteket,
 - egységes jegyzetelési rendszert kövessenek, a szerkesztők által megadott sablon alapján.
 - kérjük, hogy a szakmunkákra mindig eredeti nyelven hivatkozzanak, ellenkező esetben jelöljék meg a munka fordítóját.

3. A *Sic Itur ad Astra* által támogatott módszer az ún. szerző-évszám jegyzetelés. Eszerint a jegyzetekben csak az említett két adat jelenik meg, a teljes leírást pedig a bibliográfia tartalmazza. Az oldalszám után nem szükséges „o.” vagy „p.” betűt tenni.

pl. a jegyzetben: RÁNKI, 1981. 55.

irodalomjegyzékben:

RÁNKI

1981 RÁNKI György: *Gazdaság és külpolitika*. Budapest, Magvető, 1981.

1988 RÁNKI György: *A Harmadik Birodalom árnyékában*. Budapest, Magvető, 1988.

Ez alól egyetlen kivételt a levéltári források jelentenek, melyekre a következőképpen hivatkozunk a jegyzetekben:

A forrás címe, [levél esetén: X levele Y-nak (Keltetés helye, időpontja.)] Levéltári jelzet.

a, hivatkozás egy szerző munkájára

RÖVIDÍTÉS

Kiadási év SZERZŐ: *A könyv címe* [kurzíválva]. Kötet száma. Kiadás száma.
Kiadás helye, kiadó, kiadási év. (*Sorozatcím* sorozati szám)

pl.: KÖRÖSÉNYI

1993 KÖRÖSÉNYI András: *Pártok és pártrendszerek*. Budapest, Századvég, 1993.

KOSÁRY

1994 KOSÁRY Domokos: *A Görgey-kérdés története*. 2. köt. Budapest, Osiris – Századvég, 1994.

megjegyzés: A szerzőknek mindig csak a vezetéknevét kell kiskapitálissal kiemelni.

b, hivatkozás egy szerkesztő által összeállított munkára:

RÖVIDÍTÉS

Kiadási év *A könyv címe* [kurzíválva]. Szerk.: NÉV. Kiadás helye, kiadó, kiadási év.

pl.: RICHTER

1990 *Ellenzéki kerekasztal – portrévázlatok* –. Szerk.: RICHTER Anna. H. n., Ötlet, 1990.

MEZEY

1996 *Magyar alkotmánytörténet*. Szerk.: MEZEY Barna. 2. kiad. Budapest, Osiris, 1996.

megjegyzés: Amennyiben egy adat nincs feltüntetve a könyvben, a szerzők használják a h. n. (helymegjelölés nélkül), é. n. (év nélkül), k. n. (kiadó nélkül) stb. rövidítéseket a hiány jelzésére. A „szerk.” rövidítést mindig a kötet nyelvén kell megadni.

c, hivatkozás egy tanulmánykötetben megjelent írásra:

RÖVIDÍTÉS

Kiadási év A TANULMÁNY SZERZŐJE: *A tanulmány címe*. In: *A tanulmánykötet címe* [kurzíválva]. Szerk.: A SZERKESZTŐ NEVE. Kiadás helye, kiadó, kiadás éve. (*Sorozatcím*, sorozati szám.) Oldalszám.

pl.: OWEN

1993 OWEN, Bernard: *A szavazási mód hatásai és a kelet-európai választások*. In: *A többpártrendszerek kialakulása Kelet-Közép-*

Európában 1989–1992. Szerk.: BIHARI Mihály. [Budapest], Kossuth, 1993. 43–45.

LOMAX

1998 LOMAX, Bill: A tranzitológia válsága. A kelet-európai változások és a tranzitológia elmélet. In: *Rendszerváltás és társadalomkritika. Tanulmányok a kelet-európai átalakulás történetéből.* Szerk.: KRAUSZ Tamás. Budapest, Népvilág, 1998. 307–308.

megjegyzés: Amennyiben egy, a könyvben fel nem tüntetett adatot ki lehet deríteni máshonnan, akkor [szögletes zárójellel] célszerű azt jelezni.

d, hivatkozás folyóiratban megjelenő tanulmányra:

RÖVIDÍTÉS

Megjelenési év SZERZŐ: A tanulmány címe. In: *A folyóirat címe*, évfolyam. (Megjelenési év) Megjelenési szám. Oldalszám.

pl.: SZILÁGYI

1978 SZILÁGYI Domokos: Az önismeret iskolája. In: *Korunk*, 37. (1978) 2. sz. 116–117.

ACZÉL

1998 ACZÉL Endre: A három (párt)vezér. In: *Mozgó Világ*, 24. (1998) 4. sz. 45–48.

megjegyzés: Amennyiben a lap folyamatosan számozza oldalait egy évfolyamon belül, a megjelenési számot nem szükséges feltüntetni.

e, hivatkozás napilapban megjelenő cikkre:

RÖVIDÍTÉS

Megjelenés éve SZERZŐ: A cikk címe. In: *A napilap címe*, évfolyam. (Megjelenési dátum) Megjelenési szám. Oldalszám.

pl.: KUN

1998 KUN Miklós: Sztálin árnyékában. „Pártutasításra nősültem...” In: *Magyar Nemzet*, 61. (1998. november 28.) 279. sz. 16.

CSAPODY

1999 CSAPODY Tamás: Alezredes a fegyelmi bírák előtt. In: *Magyar Hírlap*, 32. (1999. január 28.) 23. sz. 7.

megjegyzés: A bibliográfiákat célszerű forrásokra és feldolgozásokra osztani, minden esetben fel kell tüntetni a felhasznált levéltári állagokat is.

A bibliográfia elkészítéséhez további hasznos információkat nyújtanak:

GYURGYÁK János: *Szerkesztők és szerzők kézikönyve*. Budapest, Osiris, 1996.
121–149.

ECO, Umberto: *Hogyan írjunk szakdolgozatot?* [Budapest], Gondolat – Kairosz,
1996.

Fons, 2. (1995) 2. sz. 259–267.

PÁLYÁZAT! PÁLYÁZAT!

A **Sic Itur ad Astra, Fiatal Történészek Folyóirata** pályázatot hirdet a **hadtörténet** témakörében.

Pályázhat minden graduális és posztgraduális képzésben résztvevő hallgató, az ország bármely egyeteméről és főiskolájáról. A pályamunkák a hadtörténet minden ágából és korszakából keletkezhetnek, minimum 20, maximum 50 oldal terjedelemben. Elbírálásuk egy hat főből álló szakmai bíráló bizottság feladata lesz majd.

Az első három helyezett pénzjutalomban részesül:

I. hely: 50.000 Ft

II. hely: 35.000 Ft

III. hely: 25.000 Ft

A legjobb pályamunkák részt vesznek az október hónapban megrendezésre kerülő konferencián, ahol elkészítõik a szélesebb szakmai közönségnek is bemutatathatják dolgozatukat.

A dolgozatokat kérjük **szeptember 10-ig** eljuttatni a következõ címre:

ELTE BTK Közép- és Kora Újkori Egyetemes Történelmi Tanszék

Sic Itur ad Astra, Fiatal Történészek Folyóirata

1088 Budapest

Múzeum krt. 6–8.

A Szerkesztőség

PÁLYÁZAT! PÁLYÁZAT!

HELYREIGAZÍTÁS

A Sic Itur ad Astra 2000/1–2. számában Németh Györggyel készített interjúban félreérthetően fogalmaztunk a 14. oldalon olvasható kérdés feltevésekor. Az AGATHA című sorozatot természetesen Havas László professzor úr szerkeszti a Debreceni Egyetem Klasszika Philologia Tanszéken. Az esetleges félreértésért elnézést kérünk mind tőle, mind pedig a Sic Itur ad Astra olvasóitól.

A Szerkésztőbizottság

SZERZŐINK

Gádl Bernadett

1997-ben végzett történelem és német szakon az ELTE Bölcsészettudományi Karán. 2001-ben doktori szigorlatot tett ugyanitt, a Közép- és Kora Újkori Egyetemes Történeti Doktori Iskolájában.

Horváth Ágnes

V. éves történelem–angol szakos hallgató az ELTE Bölcsészettudományi Karán.

Kármán Gábor

Az ELTE Bölcsészettudományi Karának történelem és skandi-navisztika szakos végzős hallgatója.

Kerekes Dóra

1999-ben végzett történelem szakon az ELTE Bölcsészettudományi Karán, 2001-ben ugyanitt török szakon. Jelenleg a Közép- és Kora Újkori Egyetemes Történeti Doktori Iskola III. éves hallgatója.

Máthé László

1997-ban végzett az ELTE BTK történelem szakán, 1998-ban a CEU-ban szerzett MA fokozatot, jelenleg az ELTE BTK Egyetemes Új- és Modernkori Doktori Iskola végzős hallgatója.

Ring Orsolya

2000-ben végzett történelem szakon az ELTE Bölcsészettudományi Karán, jelenleg az Atelier Francia–Magyar Posztgraduális műhely II. éves hallgatója.

Varga Szabolcs

2000-ben végzett történelem szakon a Pécsi Tudományegyetemen, jelenleg ugyanitt latin szakos hallgató.